

OBNOVA

ČASOPIS ZA KULTURU, DRUŠTVO I POLITIKU

TEMA BROJA:
ATEIZAM, ANTITEIZAM, AGNOSTICIZAM

Broj 12

Zagreb, prosinac 2019.

Obnova
Časopis za kulturu, društvo i politiku

Nakladnik

Udruga „Obnova“
Ogranak Matice hrvatske u Velikoj Gorici

Za nakladnika

Marko Paradžik

Glavni i odgovorni urednik

Marko Paradžik

Voditelj uredništva

Davor Dijanović

Uredništvo

Goran Dejanović

Edin Muftić

Marin Sabolović

Urednik rubrike „Umjetnost“

Ante Brešić Mikulić

Tajnica uredništva

Nera Meštrović

Znanstveni odbor

dr. sc. Krunoslav Brčić-Kostić, Institut „Ruđer Bošković“
doc. dr. sc. Tado Jurić, Hrvatsko katoličko sveučilište
prof. dr. sc. Stipe Kutleša, Institut za filozofiju
doc. dr. sc. Petar Tomev Mitrikeski, Fakultet filozofije i religijskih znanosti

Recenzenti

prof. dr. sc. Tihomir Hunjak, professor emeritus
prof. dr. sc. Mijo Korade, professor emeritus
doc. dr. sc. Danijela Lucić
dr. sc. Davor Pečnjak
prof. dr. sc. Tihomila Težak Gregl
doc. dr. sc. Vlatka Vukelić

Lektura

Tihana Pšenko Miloš

Grafički dizajn, prijelom i priprema za tisak

Tomislav Mustać

Fotografije uz članke vezane uz temu broja

Antonio Vuković

Tisak

Tiskara Zebra

ISSN

1849-0697

Mrežne stranice

www.obnova.com.hr

E-pošta

casopis.obnova@gmail.com

Autori

Dominik Andreić, univ. bacc. hist. ....dominik.andreic.hr@gmail.com

Matko Antolčić, mag. art. ....matko.antolcic@gmail.com

Lovro Brlobuš, student povijesti ..... odadoz111@gmail.com

Ivan Dadić, univ. bacc. int. naut. ....dada128@hotmail.com

Davor Dijanović, univ. bacc. rel. int. ....davor.dijanovic@gmail.com

Borna Kuri, mag. inf. ....bornakuri@gmail.com

Antun Lešić, mag. educ. philol. croat. et hist. ....antun.lesic@gmail.com

Goran Lojkić, dr. sc. ....goran@ifzg.hr

Martina Matišić, mag. phil, mag. relig. ....martina.maticic@gmail.com

Nera Meštrović, mag arch., mag. ling. ....nera.mestrovic@gmail.com

Ivo Mišur, mag. ing. ....ivo.misur@gmail.com

Edin Muftić, mag. hist., mag. arch. ....eddin.muftic@gmail.com

Marko Mustić, mag. soc. ....marko.mustic@gmail.com

Marko Paradžik, mag. iur. ....theodospara@gmail.com

Tomislav Smoljan, mag. theol. ....tsmoljan@hotmail.com

Dražen Stojanović, mag. cath. ....drazen_rama@hotmail.com

Matej Tolić, mag. iur. ....matejtolic92@gmail.com

Josip Vdović, mag. hist. ....josip.vdovic@hotmail.com

SADRŽAJ

	Riječ urednika	7
	Razgovor s Peterom Kreeftom IVAN DADIĆ	13
	Metafizički krajobraz ateizma GORAN LOJKIĆ	16
	Razgovor s Josephom Pearceom MATEJ TOLIĆ	60
TEMA BROJA	Uzaludnost antiteizma – evolucijski razvitak religioznosti <i>Homo sapiensa</i> NERA MEŠTROVIĆ	66
	Razgovor sa Zoranom Vukmanom DAVOR DIJANOVIĆ	81
	Okolnosti suđenja zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu, analiza sudskoga spisa i pravne održivosti presude DOMINIK ANDREIĆ	91
	Razgovor s Mirom Gavranom MARKO PARADŽIK, DRAŽEN STOJANOVIĆ	113
	Gilbert Keith Chesterton IVAN DADIĆ	120
	Ariozofija LOVRO BRLOBUŠ	141
RAZNO	Inicijativa triju mora – korijeni, ideje i perspektive DAVOR DIJANOVIĆ	168
	Katolički tradicionalisti u Hrvatskoj 2008. – 2018. IVO MIŠUR	191
	The Elder Scrolls III: wemeri i antiteizam BORNA KURI	207
MJETNOST	Razgovori svetaca MATKO ANTOLČIĆ	223
	Elegije za izgubljenim rajem – Jonija u modernoj grčkoj pjesmi EDIN MUFTIĆ	232
	Filozofija glazbe kao filozofija popularne pojave MARTINA MATIŠIĆ	260

PERUN	283
Sveti Juraj	
AGNEZA	285
Pjesma	
IVAN DADIĆ	286
Jesenski vjetar	
Smiraj dana	
Sussex	
TOMISLAV SMOLJAN	288
Uvod u poeziju	
Barke koje plove	
ANTUN LEŠIĆ	290
Dan manje	
Prah	
Preko ramena	
Provalija	
Svatko od nas	
Raspeće	
Vika	
Pad	
Kamo	
JOSIP VDOVIĆ	296
Oprost, Od vijeka do vijeka	
Čovjek i Bog	
Crtice	
Jesmo li zaboravili	
Ne znam ga	
Da li smo shvatili	
MARKO PARADŽIK	308
Vjenčanje neba i zemlje	
Bog	
Hrvač (iliti Ad maiorem Dei gloriam)	
<i>Non serviam</i>	
MARKO MUSTIĆ	314
Moj prijatelju guru	
GLORIA LA MARR	320
CLII	
CLIII	
PIXIE	322
Dvije kule	
Zvijezde	
G. K. CHESTERTON (preveo: Ivan Dadić)	325
Obnova kakvu želim	

Poštovani čitatelji,

Bog i Hrvati! To je vrlo poznata uzrečica koja već duže od jednoga stoljeća naglašava važnost Boga za naš nacionalni identitet koji je glavna briga naše udruge sukladno Statutu. Naša je nacionalna povijest nesporno povezana s katolicizmom i samim tim s teizmom, stoga smo dužni istražiti u kojem su odnosu ateizam, antiteizam i agnosticizam naspram našega nacionalnoga identiteta. Kao što ne postoji društvo bez stratifikacija, tako ne postoji društvo bez religije čija stvarnost prožima sve aspekte ljudske djelatnosti (umjetnost, politika, znanost, filozofija itd.) pa se zasigurno nacionalni identitet reflektira u toj sferi ljudske misli. U današnje vrijeme sekularizam u vidu agresivnoga antiteizma (Richard Dawkins – „Iluzija o Bogu“, „Sebični gen“) sve više i više putem europskih institucija traži micanje religijskih obilježja, čemu se neke zemlje poput Bavarske, Italije, Poljske i Mađarske oštro suprotstavljaju naglašavajući svoje kršćanske korijene. Naša je zemlja izabrala jednoga predsjednika ateista, Stjepana Mesića, i jednoga predsjednika agnostika, Ivu Josipovića, pa se s pravom može postaviti pitanje odnosa našega nacionalnoga identiteta prema modernim pojavama kao što su antiteizam, ateizam i agnosticizam kao gradacije odsutnosti Boga iz osobnoga i javnoga života. Treba podsjetiti da se dr. Franjo Tuđman približio Crkvi te u predsjedničku prisegu unio, premda to nije bilo predviđeno, izjavu: „...tako mi Bog pomogao!“ U našoj zemlji imamo čudnu kohabitaciju udruga civilnoga društva koje se bave pravima nacionalnih manjina, promoviranjem antifašističkih i komunističkih te marksističkih vrijednosti, pravima LGBT osoba i zaštite prava žena s udrugama koje su poput Protagore¹ (bitan član je Alan Sorić, odvjetnik) i udruge David² te mnoge druge skupine³ čiji je profil snažno antiteistički orijentiran, posebice protiv katoličanstva s obzirom na to da je to dominantna religija Hrvata. Što povezuje sve te udruge da djeluju zajedno? Izdaju se također razne publikacije („U što vjerujemo mi koji u Boga ne

¹ <https://www.facebook.com/protagora.hr/>, pristupljeno 11. listopada 2019.

² <http://david-udruga.hr/>, pristupljeno 11. listopada 2019.

³ <https://www.facebook.com/groups/hrvatskiateisti/>, pristupljeno 11. listopada 2019.

vjerujemo?“ Drage Pilsela i „Horizonti ateizma“ Pavela Gregurića i Željka Porobije) koje promoviraju ateistički svjetonazor.⁴ S druge strane, svjedoci smo da su katoličke civilne udruge (npr. Vigilare, U ime obitelji, Hrvatski pokret za život i obitelj) danas iznimno nacionalno osviještene i da su pokretači mnogih političkih promjena koje će bitno utjecati na naš nacionalni identitet.

S uglednim stranim katoličkim intelektualcima Josephom Pearceom i Peterom Johnom Kreeftom o temi broja razgovarali su članovi udruge Ivan Dadić i Matej Tolić. Za one koji nisu upoznati s radom i misli navedenih intelektualaca, recimo da je razgovor s njima o Bogu i ateizmu kao da razgovarate s Ruđerom Boškovićem o fizici. Urednik Davor Dijanović razgovarao je pak s domaćim intelektualcem Zoranom Vukmanom koji se već dugi niz godina u svojim publikacijama (npr. „Bogoubojstvo Zapada“, „Propast svijeta ili novo doba poganstva“) bavi tematikom ovoga broja. Naposljetku, o istoj temi i drugim problematikama književnoga stvaralaštva u sferi književnosti dva su autora, Dražen Stojanović i Marko Paradžik, razgovarala s našim međunarodno priznatim dramatičarem, Mirom Gavranom.

Rad „Tipologija ateističkih teorija“ Gorana Lojkića ulazi in medias res pa se bavi se tipologizacijom ateizma u tri osnovne skupine s obzirom na njihove argumente (naivni necesitizam, brutizam, fundacionalizam) i pritom razlaže samu bit njihove argumentacije teorije o nepostojanju Boga. Rad Nere Meštović pod nazivom „Uzaludnost antiteizma – evolucijski razvitak religioznosti Homo sapiensa“ bavi se kontroverznom temom odnosa teorije evolucije i teizma. Suptilna kritika znanstvene metode i sociološka funkcionalnost teizma osnovna je nota ovoga rada u sklopu teme broja. Tema ovoga broja bila bi nepotpuna bez filozofske biografije G. K. Chestertona iz pera njegovo-

⁴<https://www.vecernji.hr/premium/hrvatski-ateisticki-konvertiti-zadrzali-su-mrznju-prema-vjeri-1224972>, pristupljeno 11. listopada 2019.
<https://www.tportal.hr/kultura/clanak/gavella-povlaci-plakat-za-fine-mrtve-djevojke-20130116>, pristupljeno 11. listopada 2019.

⁵<https://www.portalnovosti.com/josip-sruk-ateistima-je-danas-gore-nego-vjernicima-prije-50-godina>, pristupljeno 11. listopada 2019.

⁶<https://www.portalnovosti.com/alan-soric-bez-sekularnosti-nema-slobode-savjesti>, pristupljeno 11. listopada 2019.
<http://dalje.com/2016/12/alan-soric-vjera-drzavu-partiju-zamijenjena-vjere-drzavu-katolicku-crkvu/>, pristupljeno 11. listopada 2019.

ga dosadašnjega prevoditelja Ivana Dadića koji donosi sustavnu obradu misli toga vjerojatno najvećega katoličkoga apologeta laika iz prve polovice 20. stoljeća. U njegovu se čast od prošle godine kod nas održava ChestFest, u organizaciji Hrvatskoga chestertonijanskoga kluba na kojem je autor održao govor s osnovnim crtama ovoga rada. Rad Lovre Brlobuša o ariozofiji donosi pregled okultnoga i paganskoga elementa u nacionalsocijalizmu, što taj rad čini i danas aktualnim kada se neopaganske tendencije ponovno javljaju u sferi desne političke misli. Time se i ovaj rad ubraja u temu broja jer je paganstvo usmjereno protiv ideje monoteizma u korist politeizma, što je samo korak bliže agnosticizmu ili čak naturalističkom ateizmu. Naposljetku, nakon 10. broja, donosimo još jedan rad o blaženom Alojziju Stepincu, tom simbolu borbe protiv ateističkoga i materijalističkoga totalitarizma crvenoga komunizma. Dominik Andreić se, za razliku od Tihomira Vuka iz 10. broja, usmjerio na sudski proces pa stoga rad nosi naziv „Okolnosti suđenja zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu, analiza sudskoga spisa i pravne održivosti presude“. Taj je rad, uz jedan blog o Stepincu Luke Vladanovića na našim internetskim stranicama i predstavljanje knjige Marlona Macanovića „Viktor – kardinalova pobjeda“, naš skromni doprinos u očuvanju sjećanja na blaženika za kojega smo uvjereni da je samo pitanje vremena kada će mu se konačno priznati status svetca.

U sekciji „Razno“ stoji rad „Inicijativa triju mora – korijeni, prijepori i perspektive“, našega voditelja odjela za uredništvo, Davora Dijanovića, u kojem istražuje aktualne i suvremene geopolitičke perspektive oko Inicijative triju mora, o čemu je već s povijesnoga stajališta u trećem broju pisao njegov kolega Leo Marić u radu „Intermarium: geopolitička alternativa po mjeri nacionalnih interesa“. Kakve geopolitičke mogućnosti ta inicijativa nudi za našu zemlju? Koji su napori službene vanjske politike Republike Hrvatske u sudjelovanju u toj inicijativi? Kako vanjske sile (SAD, Rusija, Kina) gledaju na tu inicijativu? Odgovore na ta pitanja potražite u spomenutom radu s mnogo izvora iz suvremenih medija. Nakon rada Dine Ljubića o videoigramu u devetom broju Obnove, Borna Kuri donosi nam u kontekstu teme ovoga broja rad „The Elder Scrolls III: Dwemer i antiteizam“. U tom se radu analizira bogati svijet mitologije koji odražava današnji ateizam i naivni scijentizam. Rad „Katolički tradicionalisti u Hrvatskoj 2008. – 2018. godine“ napisao je naš novi autor, Ivo Mišur, koji prikazuje jednu grupaciju unutar Ka-

toličke Crkve koja pliva protiv vremena (baš kao prethodno spomenuti G. K. Chesterton), s čijim je pripadnikom Davor Dijanović razgovarao za 8. broj časopisa *Obnova*. U današnje vrijeme neobičnoga povijesnoga trenutka abdikacije pape Benedikta XVI. i suočavanja crkve s duhom (post)moderne ovaj rad osvjetljava aspekt katoličanstva čija snaga možda leži u efektivnijem suočavanju s ateizmom, antiteizmom i agnosticizmom.

Sekcija „Umjetnost“ nastavlja predstavljati mlade likovne autore pa ovoga puta odlazi u Čazmu gdje živi i stvara Matko Antolčić. Njegove slike nalaze se u sferi sakralnoga i time su u izravnoj vezi s religijskom notom cijeloga 12. broja. „Elegije za izgubljenim rajem“ našega urednika i čestoga autora Edina Muftića (usput rečeno počasnoga građanina Grčke) obrađuje tragičan odnos Grka i Turaka kroz prizmu umjetnosti, to jest analize poezije u kojoj rat narušava idilu dvaju naroda. U ovoj nam se sekciji javlja i nova autorica, Martina Matišić, koja u radu „Filozofija glazbe kao filozofija popularne pojave“ analizira suvremena glazbena ostvarenja. Polazeći široko iz filozofskoga promatranja svrhe glazbe u konkretnu komparativnu analizu rock glazbe i turbo-folka, autorica nas dovodi do uvida u jedinstveni kulturološki problem. Time smo sinestezijom likovne, glazbene i književne umjetnosti zaokružili umjetničku sekciju ovoga broja.

Sekcija književnosti redovito donosi radove pisane pod književnim proglasom objavljenim u 8. broju časopisa: kratku priču „Sv. Juraj“ autora pod pseudonimom Perun i religioznu pjesmu autorice pod pseudonimom Agneza. Poput navedenih ostvarenja pod proglasom gotovo sve ostale pjesme tematski su i motivima obilježene idejom Boga. Tu su ponovno i autori izvan proglašenja koji su se već udomačili s objavom u našem časopisu: Ivan Dadić (pjesme „Jesenski vjetar“, „Smiraj dana“, „Sussex“), Tomislav Smoljan (misaono reflektivne pjesme „Uvod u poeziju“, „Barke koje plove“), Antun Lešić (religiozne pjesme „Dan manje“, „Prah“, „Preko ramena“, „Provalija“, „Svatko od nas“, „Raspeće“, „Vika“, „Pad“, „Kamo“), Josip Vdović (religiozne pjesme „Oprost“, „Od vijeka do vijeka“, „Čovjek i Bog“, „Crtice“, „Jesmo li zaboravili“, „Ne znam ga“, „Da li smo shvatili“), Marko Paradžik (religiozne pjesme „Bog“, „Vjenčanje neba i zemlje“, „Hrvač iliti Ad maiorem Dei gloriam“ te kratka priča „Non Serviam!“), Marko Mustić (kratka priča „Moj prijatelj guru“).

Nove autorice koje u ovom broju nastupaju kao debitantice pod pseudonimima izvan književnoga proglasa su Gloria La Marr i Pixie. Gloria La Marr donosi nam danas rijetko viđenu formu soneta „CLII“ i „CLIII“, dok Pixie objavljuje dvije lirsko-ljubavne pjesme „Dvije kule“ i „Zvijezde“. Nakon pjesma i proze, na zadnjem mjestu, već spomenuti prevoditelj G. K. Chestertona Ivan Dadić nam donosi novi prijevod njegovog eseja, donekle u skladu s temom broja čiji naziv ima simboličko značenje za sam časopis: „Obnova kakvu želim“.

S poštovanjem,

Marko Paradžik

Glavni urednik časopisa Obnova

TEMA BROJA

RAZGOVOR S PETEROM KREEFTOM

Razgovarao: Ivan Dadić ¹

ATEIZAM, ANTITEIZAM, AGNOSTICIZAM

Katolički apologet i filozof Peter Kreeft (rođen 1937. u New Jerseyu) jedan je od najpoznatijih autora današnjice. Napisao je više od stotinu knjiga o teologiji, apologetici i kršćanskoj filozofiji. Teško je izdvojiti najpoznatija djela, ali među monumentalnija svakako spadaju mnogi dijalozi Sokrata s drugim poznatim ličnostima, summe katoličke vjere te misli svetoga Tome Akvinskoga, studije C. S. Lewisa i J. R. R. Tolkiena, raznovrsna pobijanja moralnoga relativizma i drugih načela moderne kulture smrti te djelo kojim je u velikom stilu stupio na apologetsku scenu, „Dvanaest argumenata za Božje postojanje”.

Obratio se na katoličanstvo za vrijeme studentskih dana kada ga je kalvinistički profesor zadužio za istraživanje izjave Katoličke Crkve o nasljedovanju crkvenih otaca. Na obraćenje je utjecalo i čitanje svetoga Ivana od Križa te zadivljenost ljepotom gotičke arhitekture. U jednom je razgovoru rekao: „...ušavši u katedralu (gdje prije nisam bio), pitao sam se, ako su katolici u svemu u krivu, kao što su me učili, barem su ljepotu tako dobro pogodili. Kako laž i zlo mogu biti tako lijepi?”

¹ univ. bacc. ing. naut., 300 A, Muć Donji, dada128@hotmail.com

Trenutno radi kao profesor filozofije na Bostonskom sveučilištu.

Smatrate li da je danas (kao što je Chesterton rekao prije stotinu godina) ljudima sve manje i manje stalo jesu li filozofi u pravu? Ako smatrate da je to istinito, što mislite koji je razlog tome? Također, smatrate li da se možda zbog toga ljudi danas lako povode za prorocima novoga ateizma?

Mislim da ljudi sve manje i manje mare za filozofiju. Na akademiji se ljubav prema mudrosti pretvorila u izložbu pametnosti. Ne znam zašto. Vjerojatno je tako iz očitoga razloga što nam je previše ugodno te smo izloženi nebrojenim diverzijama (čitajte Pascalova djela „Ravnodušnost“ i „Diverzija“). A seksualna revolucija samo je pitanje smisla i svrhe života učinila nepropitljivim. Jer kada bi se vratili na nužnu pretpostavku toga pitanja, tj. stvarnost i dokučivost objektivnih moralnih istina, prirodnoga moralnoga zakona te postojanje općih univerzalnosti poput ljudske prirode, tada bi to potkopalo revoluciju koja je sada apsolutna i neupitna, koja je novi bog. Zato najgora i najneprihvatljivija stvar koju možete danas učiniti, a za koju bi u Engleskoj i Kanadi bili zakonski optuženi za „govor mržnje“, bila bi složiti se s gotovo svim kulturama prošlosti u osuđivanju sodomije. Muslimanski teroristi i LGBT aktivisti jedine su strastvene osobe koje apsolutno nikada ne će odustati. Mi gubimo bitku jer nam nedostaje mučeničke strasti.

Smatram da novi ateizam nema nijednu novu ideju. Oni su popularni jedino kod ljudi koji su već ateisti te koji traže svoje evangelizatore, sofiste i misionare.

Iako se većina neprijatelja Katoličke Crkve odrekla razuma, protiv njih se barem može boriti s dosljednom apologetikom. Ali što možemo učiniti s ravnodušnom osobom? Je li ravnodušnost gora od novo-ateističke manije?

Ništa ne možemo učiniti s ravnodušnom osobom, čak ni o najvažnijim pitanjima. To samo Bog može. Njegov je posao potresati ih s tragedijama i pitanjima o smrti. Ravnodušnost je gora od mržnje prema Bogu. Pavao Taržanin se obratio, a Pilat i Herod nisu nikada.

Treba li svaki katolik biti vješt u apologetici?

Svaki se katolik ne može i ne mora baviti akademskom apologetikom. No prvi nam je papa svima zapovjedio da budemo „...uvijek spremni na odgovor svakomu koji od vas zatraži obrazloženje nade koja je u vama...“ (1 Pt 3, 15). Taj „razlog“ može biti i poljubac (poput Kristovoga poljupca Velikom Inkvizitoru u priči Dostojevskoga).

Chesterton je napisao: „Povijesni paradoks je da svaku generaciju obrati svetac koji joj najviše proturječi.“ Kakav nam svetac treba za ovo doba?

Svetac koji proturječi našoj ravnodušnosti i hedonizmu vjerojatno će biti obraćenik s islama koji postaje radosni asket i mučenik. Mi trebamo njihovu kičmu baš kao što oni trebaju našu meku kožu.

Koji biste savjet dali današnjoj katoličkoj mladeži?

Dao bih upravo isti savjet koji su svi sveci i Krist dali svakoj generaciji. Osoba treba biti ukorijenjena u ono središnje, a ne u promjenjive ludosti, mode i pomodnosti. Svako pojavljivanje Djevice Marije daje isti stari odgovor na pitanje: obrati se. Na što? Na cijelo i potpuno evanđelje. Obrati se ka Kristu kao Gospodinu.

Jeste li optimist ili pesimist?

Ni jedno ni drugo. Nada nije optimizam, a dogma o istočnom grijehu te konzistentnost povijesti ljudske ludosti nije pesimizam. Na ovom svijetu nikada nismo imali niti ćemo ikada imati utopiju koju želimo pa ipak, Bog koristi i usklađuje sve stvari za naše dobro. Ako taj redak Biblije koji je najteži za povjerovati (Rim 8, 28) nije istinit, tada je Bog ili slab ili pokvaren ili u krivu. On je iznjedrio najveće dobro (spasenje) od najvećega zla (bogoubojstvo) pa stoga može isto učiniti sa svim ostalim. Kao što je kardinal Sarah rekao u svojoj prvoj knjizi; ili Bog ili ništa. Život je ili nezamislivo bolji ili nezamislivo gori nego što se čini na prvi pogled.

Izvorni znanstveni rad

Rukopis zaprimljen: 20. kolovoza 2019.

Rukopis prihvaćen za tisak: 25. listopada 2019.

(*Autolektura rada)

METAFIZIČKI KRAJOBRAZ ATEIZMA

Autor: dr. sc. Goran Lojkić ¹

Sažetak: Dva su glavna cilja ovoga rada predložiti klasifikaciju ateističkih teorija na temelju načina na koje odgovaraju na tzv. problem kontingentnosti i procijeniti njihovu filozofijsku održivost kao metafizičkih teorija. Klasificiramo ateističke teorije u tri široke kategorije koje nazivamo “nativni necesitizam”, “brutizam” i “fundacionalizam” i sugeriramo da načelno samo fundacionalističke teorije mogu biti branjive alternative teizmu.

Ključne riječi: *ateizam, kontingentnost, sirove činjenice, Hume-Edwardsovo načelo, prvi uzrok.*

1. UVOD

Dva su glavna cilja ovoga rada. Prvi je ponuditi filozofijski dosljednu taksonomiju ateističkih teorija. Naravno, kao i bilo što drugo, ateističke se teorije mogu klasificirati na različite načine, no kriterij kojim ćemo se ovdje voditi načini su na koje pojedine ateističke teorije odgovaraju na ono što ćemo nazvati problemom kontingentnosti, tj. načini na koje odgovaraju na pitanje zašto uopće postoje (naizgled) kontingentna bića. Razvrstat ćemo ateističke teorije u nekoliko širokih kategorija, svaka od kojih implicira radikalno različitu fundamentalnu metafizičku strukturu stvarnosti. Teorije svrstane u istu kategoriju dijelit će stoga neka filozofijski zanimljiva obilježja – između ostalih, dijelit će

¹ dr. sc. Goran Lojkić, Institut za filozofiju, Vukovarska 54, 10 000 Zagreb, goran@ifzg.hr.

određene zajedničke slabosti i prednosti *qua* metafizičke teorije. Drugi je cilj rada pokušati procijeniti relativnu uspješnost različitih skupina ateističkih teorija u odgovaranju na problem kontingentnosti. Ne zanimaju li nas toliko pitanja istinitosti, plauzibilnosti ili racionalne održivosti ateizma, već radije, recimo, odnos između ateizma i pojedinih religija i uz to povezana društvena i politička pitanja, neka bi se drukčija klasifikacija mogla pokazati prikladnijom.

Prije nego što detaljnije opišemo kriterij klasifikacije ateističkih teorija, dvije važne uvodne napomene. Kao prvo, za našu je svrhu posve irelevantna česta tvrdnja, posebice u popularnoj literaturi i općenito u neakademske raspravama, da je ateizam primjerenije definirati kao puki izostanak vjerovanja da Bog postoji radije nego kao eksplicitno stajalište da Bog *ne* postoji. Naime, naša je namjera ovdje ponuditi tipologiju ateističkih teorija, ne tipologiju ateizma ili ateista. Pod izrazom “teorija” pritom razumijemo – uz određenu očitu i za potrebe klasifikacije neizbježnu idealizaciju – bilo koji konzistentan i (u relevantnom smislu) eksplanacijski potpun skup propozicija zatvoren logičkim operacijama.² Za svaku teoriju vrijedi da ili implicira propoziciju da Bog postoji ili implicira propoziciju da Bog ne postoji ili ne implicira ni propoziciju da Bog postoji ni propoziciju da Bog ne postoji (i stoga je konzistentna s obje te propozicije). Teorije prve vrste nazovimo teističkima, teorije druge vrste ateističkima, teorije treće vrste agnostičkim teorijama.³ Klasifikacija tako razumljenih ateističkih teorija ne ovisi o tome pristaje li tko ili ne na propoziciju da Bog ne postoji niti općenito o mentalnim stanjima onih koji se identificiraju kao ateisti.

Kao drugo, i kako je vidljivo iz prethodne napomene, usko religi-

²Zatvorenost logičkim operacijama znači da su sve logičke posljedice dane teorije i same dio te teorije. Kako nam je kriterij klasifikacije ateističkih teorija način na koji teorije odgovaraju na problem kontingentnosti, skup propozicija smatramo eksplanacijski potpunim u relevantnom smislu samo ako sadržava (epistemički) moguće rješenje toga problema. Uvjet objašnjavačke potpunosti tako isključuje iz naših razmatranja trivijalne i nezanimljive skupove propozicija, recimo skup čiji su jedini članovi propozicija da Bog ne postoji i njezine logičke posljedice, npr. propozicija da Bog ne postoji ili je Mjesec napravljen od sira ili propozicija da ako Bog postoji, dva i dva su pet.

³U konceptualno nešto finijoj probalističkoj formulaciji, koju zbog stilske nezgrapnosti smještamo u podrubnicu, teističkim bismo teorijama mogli nazvati sve one koje sadržavaju propoziciju da je vjerojatnost da Bog postoji strogo veća od 0,5, ateističkima one koje sadržavaju propoziciju da je vjerojatnost da Bog postoji strogo manja od 0,5, a agnostičkim one koje sadržavaju propoziciju da je vjerojatnost da Bog postoji 0,5. Četvrta bi skupina teorija, koju ostavljamo neimenovanom, bile one teorije koje ne sadržavaju nijednu od te tri propozicije. Sve što u tijelu teksta kažemo o ateističkim teorijama lako je parafrazirati tako da se odnosi na ateističke teorije kako su definirane u ovoj fusnoti.

jska i antireligijska razmatranja također su irelevantna za našu svrhu. Pokušavajući povući oštru granicu između ateizma i religija općenito, ateizam se katkada definira kao stajalište da ne postoje *bogovi* ili pak, još šire, kao stajalište da ne postoje „nadnaravna“ bića, pri čemu se izraz "nadnaravno", odstupajući od njegova izvornoga filozofijsko-teologijskoga tehničkoga značenja, neprecizno rabi u vrlo širokom smislu, tako da, osim Boga, uključuje i entitete poput poganskih božanstava i drugih mitoloških i magijskih stvorenja, kao i tzv. paranormalne pojave i sl. No za metafizička razmatranja i njima vođenu taksonomiju ateističkih teorija takve su definicije ateizma posve neprikladne jer zane-maruju metafizički važnu radikalnu razliku – i time njihovu radikalno različitu objašnjavalačku funkciju – između pojma Boga s jedne strane i pojma božanstava kao što su npr. Zeus ili Ctulhu i njima srodni entiteti s druge strane.

Kada filozofi nude argumente za Božju opstojnost, pod izrazom "Bog" razumiju entitet koji je, između ostaloga, ultimativno utemeljenje stvarnosti: za sve ostalo što postoji (i što uopće može postojati) vrijedi da mora biti učinak njegova kauzalnoga djelovanja ili već na neki primjeren način o njem ontologijski ovisiti.⁴ Postoji li Bog, objašnjenje zašto uopće išta postoji (i zašto išta uopće može postojati) mora u konačnici nekako referirati na nj. Pitanje postoji li Bog stoga je fundamentalno metafizičko pitanje i različiti odgovori na to pitanje kao posljedicu imaju radikalno različitu metafizičku sliku stvarnosti. S druge strane, bjelodano je da ništa slično ne može vrijediti za, kako su prikazana u relevantnim mitologijama, puko kontingentna, konačna i ontologijski ovisna bića iz Heziodova ili Lovecraftova bestijarija. Postojanje i nepostojanje takvih bića za velika je pitanja metafizike više-manje

⁴Biti u tom smislu ultimativan temelj stvarnosti *prima facie* nije samo po sebi dovoljan uvjet da bismo što nazvali Bogom, kako se taj izraz uobičajio u filozofiji, posebice u naravnoj teologiji. Neki su od plauzibilnih daljnjih nužnih uvjeta npr. to da entitet u pitanju mora biti nužno jedinstven, tj. da niti načelno ne bi moglo postojati više od jednoga entiteta iste vrste; da mora u nekom jakom smislu nužno postojati (recimo, biti široko logički ili metafizički nužan); da mora biti transcendentan, tj. niti sam biti dio prostorno-vremenske stvarnosti niti pak takav da prostorno-vremenska stvarnost tvori dio njega (posebno, ne smije biti istovjetan svijetu); da mora posjedovati nešto makar analogno razumu i slobodnoj volji itd. Naravno, mnogi su od tih uvjeta uzajamno usko konceptualno povezani, a zadovoljenost barem nekih od njih mogla bi izravno slijediti iz samoga pojma ultimativnoga temelja stvarnosti. Navesti potpun popis nužnih i dovoljnih definicijskih uvjeta koje neki entitet mora zadovoljiti da bismo na nj primijenili izraz "Bog" – ili, nešto drukčije rečeno, pitanje kriterija po kojemu bismo za opise „bogolikih“ entiteta unutar različitih teorija mogli jednoznačno odgovoriti jesu li opisi Boga – nije trivijalan zadatak, no to pitanje ovdje možemo zanemariti. Dovoljno je primijetiti da entiteti poput Zeusa barem neke od očitih nužnih uvjeta ne zadovoljavaju.

nevažno. Između ostalog, pitanje postoje li Zeus i Ctulhu irelevanto je za pitanje postoji li Bog. Čak i ako bi se otkrilo da se Zeus doista skriva po olimpskim klancima, ili da Ctulhu sniva na dnu oceana, ništa nam to ne bi kazalo o tome je li, recimo, svemir učinak Božjega stvaranja ili je pak postojanje svemira jednostavno sirova kontingentna činjenica, bez ikakva uzroka i objašnjenja. Na tu fundamentalnu razliku između Boga kao metafizičkoga temelja stvarnosti i drugih, ontologijski ovisnih bića (bila ona sama primjereni predmeti religijskoga štovanja ili ne) u skladu s dominantnom tradicijom notacijski konzistentno upućujemo uporabom velikoga početnoga slova u izrazu "Bog".⁵

Kao kriterij razlikovanja teističkih i ateističkih teorija stoga ovdje uzimamo ono što te teorije govore o Bogu, ignorirajući što god one tvrdile o malim božanstvima poput Zeusa, letećim špagetnim čudovištima, zubić-vilama i ukletim brodovima. Teorije koje sadržavaju propoziciju da Bog postoji nazvali smo teističkima, one koje sadržavaju propoziciju da Bog ne postoji ateističkima. Granica između teističkih i ateističkih teorija ne poklapa se dakle s granicom (koja god ona bila) između religijskih i nereligijskih sustava vjerovanja. Drugim riječima, i teističke i ateističke teorije uključuju različita religijska učenja, filozofijske sustave i mitologije: sikhizam, vudu, neki oblici hinduizma, razne vrste aristotelizma i neoplatonizma, prosvjetiteljski deizam, Tolkienova mitologija i sl. prema našem kriteriju uključeni su u teističke teorije; mormonizam, razne pučke politeističke religije, neki oblici hinduizma, filozofijski sustavi poput onoga kasnoga Spinoze ili Hegela, ontologijski naturalizam, Lovecraftova mitologija i sl. uključeni su u ateističke teorije. Opet, zanimaju li nas religijska, društvena i politička pitanja više nego usko metafizička, definirati ateizam kao teoriju, stajalište ili vjerovanje da ni Bog ni bogovi ne postoje (ili pak kao izostanak vjerovanja da oni postoje) moglo bi se pokazati primjerenijim.

⁵ Postoje, dakako, alternativne terminologijske tradicije, posebice u uže religijskim kontekstima. Katkad se kao središnje značenje izraza "Bog" (s velikim početnim slovom) uzima nešto poput „biće vrijedno religijskoga štovanja“ i argumentira da i „mala božanstva“, iako ne zadovoljavaju uvjete poput onih navedenih u bilj. 4, mogu biti vrijedna štovanja i da se stoga mogu u punom smislu smatrati Bogovima. Dobar je primjer eksplicitno politeistička Crkva Isusa Krista svetaca posljednjih dana. Kako mormoni tipično izričito niječu postojanje bića koje zadovoljava ono što dominantna tradicija uzima kao definicijski nužne uvjete za biti Bogom, mormonstvo je, prema našem kriteriju, jednostavno egzotičan oblik ateizma. Uravnotežen kritički prikaz mormonske teologije može se naći u Francis J. Beckwith, „Mormon Theism, the Traditional Christian Concept of God, and Greek Philosophy: A Critical Analysis“, *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/4 (2001), 671–695.

2. PROBLEM KONTINGENTNOSTI

Taksonomija ateističkih teorija koju predlažemo u ovom radu, kazali smo, grupira teorije prema tome kakvu fundamentalnu strukturu stvarnosti impliciraju. Ono što mislimo pod tim pomalo pompoznom izrazom jednostavno su različite vrste odgovora koje različite teorije nude na središnja metafizička pitanja poput: „Zašto uopće išta postoji?“ Iz razloga koji će niže postati očitima, nešto uže pitanje koje ćemo postaviti i na temelju kojega ćemo razvrstati ateističke teorije jest: „Zašto uopće postoji išta kontingentno?“ To jest, kako parafrizirajući i precizirajući to „najosnovnije od metafizičkih pitanja“ u *Theism and Ultimate Explanation* piše Timothy O'Connor:

Što objašnjava činjenicu da postoje kontingentne stvari? Što objašnjava činjenicu da *ove* kontingentne stvari postoje? Što objašnjava činjenicu da postoje *ove* kontingentne stvari radije nego *one* druge koje su moguće? Zašto postoje kontingentne stvari radije nego da ne postoji ništa kontingentno? [...] *Zašto pojedini kontingentni predmeti koji postoje postoje i prolaze kroz događaje kroz koje prolaze?*⁶

Pojasnimo malo što filozofi imaju na umu i kakve vrste odgovora traže postavljajući pitanja poput tih. Imamo snažne modalne intuicije da svijet nije *nužno* takvim kakvim jest, da bi svijet, kakav god bio, na različite načine i u različitim vidovima *mogao* biti drukčiji nego što doista jest. Djeluje nam lako pojmiti i opisati moguće scenarije, moguće situacije i događaje za koje znamo da nisu stvarni, da se nikada nisu dogodili i nikada se ne će dogoditi. Računalo na kojem je napisan ovaj tekst moglo bi ne postojati: moglo je nikada ne biti proizvedeno, na primjer, ili je već moglo biti uništeno. Čitate ovaj tekst, ali moglo se dogoditi da ga nikada niste uzeli u ruke ili da nikada nije ni bio napisan. U drukčijim okolnostima ovaj je tekst mogao biti napisan na računalu koje se, u svijetu kakav jest, nikada zapravo nije proizvelo, a vi biste mogli čitati tekst koji, u svijetu kakav zapravo jest, nikada nije napisan. Ni vi sami ne postojite nužno: da su se stvari posložile dovoljno drukčije, vaši se roditelji ne bi upoznali i s drugima bi donijeli na svijet ljude koji ovako ne postoje. Slično, naravno, vrijedi i promotrimo li puno širi

⁶Timothy O'Connor, *Theism and Ultimate Explanation: The Necessary Shape of Contingency*, Wiley-Blackwell, Chichester (2012), 65.

odsječak svijeta. Čini nam se da ničega nužnoga nema u načinu na koji se povijest odvila: u drukčijim su se okolnostima izgubljeni ratovi mogli dobiti, propala carstva sačuvati. Evolucijska je povijest također mogla teći drukčije nego što doista jest: ljudska se vrsta nije nikada morala razviti, na primjer, ili je već mogla nestati u kakvoj globalnoj katastrofi. Život se nikada nije niti morao pojaviti na Zemlji niti se Sunčev sustav ikada morao formirati. No svijet bi se, *prima facie*, mogao razlikovati od toga kakav doista jest i na puno radikalniji način. Temeljne fizikalne konstante, zakoni prirode i početni uvjeti nastanka svemira mogli su „ispasti“ drukčijima nego što doista jesu – možemo konstruirati različite matematičke modele svemira, mijenjati u njima različite parametre i istraživati kako bi svemir izgledao u tim slučajevima. Ni scenarij u kojem se svemir nakon Velikoga praska širi prebrzo da bi se u njem uopće formirali atomi ni scenarij u kojem se svemir urušava netom nakon nastanka nisu niti protuslovni niti izgledaju metafizički nemogućima. Ti su se scenariji, drugim riječima, mogli dogoditi. No ni Veliki se prasak ne čini nužnim događajem. Prema svemu što znamo, svemir doista jest počeo postojati Velikim praskom prije konačno mnogo vremena, no možda bi svijet *mogao* biti takvim da je svemir beskonačno star. Iako klasičnu mehaniku više ne smatramo istinitim teorijskim opisom svemira, newtonovski se svemir čini mogućim. Svemir možda jest, možda nije multiverzum – aglomerat sastavljen od velikoga ili čak beskonačnoga broja kauzalno izoliranih lokalnih svemira – no čini se da bi to mogao ne biti, čak i ako jest, i možda bi to mogao biti, čak i ako nije. Postojao multiverzum ili ne, njegovo postojanje ne djeluje ni metafizički nužnim ni metafizički nemogućim. Od kojih se god fundamentalnih fizikalnih entiteta svemir u konačnici sastojao – ovih ili onih polja i čestica, na primjer – i koji god fizikalni zakoni bili fundamentalni zakoni prirode, teško je vidjeti što bi upravo te entitete i te zakone činilo nužnima i zašto svijet ne bi mogao biti ustrojen tako da je svemir građen od nekih drugih osnovnih konstitutivnih elemenata, s drukčijim svojstvima i upravljanim drukčijim fizikalnim zakonima. Konačno, čini se da ništa protuslovna ne mora biti u opisu svijeta u kojem svemir uopće ne bi postojao, tj. svijeta u kojem ne bi postojali *nikakvi* fizički entiteti.

Takve entitete (predmete, situacije, događaje itd.), opstojnost kojih niti je metafizički nužna niti metafizički nemoguća, nazivamo kontin-

gentnima. Dakle, sasvim općenito govoreći, imamo snažne metafizičke intuicije da je svijet u mnogim svojim vidovima, uključujući i samu opstojnost i fundamentalnu strukturu svemira, samo na jedan od mnogih različitih načina na koje bi mogao biti. Drugim riječima, svijet nam se u mnogim svojim aspektima čini kontingentnim. No jednako nam se tako čini, imamo podjednako snažne intuicije, da ako bi već svijet mogao biti drukčijim nego što jest, onda mora postojati neko objašnjenje, razlog ili uzrok zašto svijet jest upravo na način na koji jest. Što god od kontingentnih situacija i događaja bilo slučaj, skloni smo misliti, nešto je moralo dovesti do toga da *to* jest slučaj, nešto objašnjava *zašto* je to slučaj. Nevjerni muževi ne opravdavaju se kazavši da tragovi ruža na košulji nemaju nikakva objašnjenja, odvjetnici ne brane svoje klijente tvrdeći da se otisci prstiju na mjestu zločina katkada bez ikakva razloga pojavljuju sami od sebe, znanstvenici ne predlažu teorije prema kojima nema ama baš nikakva uzroka pojavi koju istražuju. Dakle, zašto svijet jest na način na koji jest? Zašto uopće postoji išta kontingentno, uključujući svemir sâm?

Objasniti zašto postoji neki pojedini kontingentan predmet, zašto se dogodio pojedini kontingentan događaj i sl. tipično možemo na dva načina – pozivanjem na neke ontologijski fundamentalnije entitete i relacije među njima koji taj predmet ili događaj konstituiraju ili pak pozivanjem na kauzalnu povijest koja je dovela do toga da taj predmet postoji, odnosno da se događaj u pitanju dogodio. Molekula vode postoji zato što postoje atomi vodika i kisika koji se međusobno odnose na taj i taj način, prozor je razbijen jer je u nekom prethodnom trenutku na njega bačena cigla. Naravno, na slične načine načelno možemo odgovoriti i na puno općenitija pitanja, npr. pitanja koja se tiču globalnoga ustrojstva i svojstava samoga svemira. Svemir jest na način na koji jest zato što ga konstituiraju ti i ti fundamentalni fizikalni entiteti, koji posjeduju takva i takva svojstva i međusobno stoje u takvim i takvim relacijama. Svemir jest na način na koji jest u nekom trenutku t zato što je u nekom ranijem trenutku t' bio na taj i taj način i jer su zakoni prirode takvi kakvi jesu. Velik dio posla prirodnih znanosti leži u otkrivanju strukturalnih i uzročno-posljedičnih odnosa toga tipa. Međutim, primijetimo da nam takva konstitucijska i kauzalna objašnjenja, dok god se njima opstojnost pojedinih kontingentnih predmeta i događaja objašnjava pozivanjem na neke druge kontingentne pred-

mete i događaje, ne mogu dati odgovor na pitanje zašto *uopće* postoje kontingentni predmeti i događaji. Objasnim li zašto postoji ova kokoš pokazavši na neku drugu kokoš iz čijega se jajeta izlegla, nisam time odgovorio na pitanje zašto *uopće* postoje kokoši. Drugim riječima, naše pitanje nije pitanje na koje nam prirodne znanosti mogu ponuditi odgovor.⁷ Čak i ako bismo u rukama imali nešto poput ultimativne fizikalne „teorije svega“, cjelovitu znanstvenu teoriju koja bi povijest, strukturu i različita globalna svojstva svemira bez ostatka objasnila u terminima nekoga skupa fundamentalnih fizikalnih entiteta, njihovih svojstava i interakcija, temeljnih zakona prirode i, u slučaju da svemir ima temporalni početak, određenih inicijalnih uvjeta nastanka svemira, i dalje bismo ostali s pitanjem zašto *uopće* postoje ti fundamentalni fizikalni entiteti, s takvim svojstvima i u tim interakcijama, radije nego neki drugi mogući fizički entiteti ili pak nikakvi fizički entiteti *uopće*, zašto su upravo *ti* zakoni temeljni zakoni prirode, zašto su inicijalni uvjeti upravo takvi kakvima jesu. Još jednom, zašto *uopće* postoji išta kontingentno? Splet pitanja poput tih ono je što imamo na umu kada govorimo o problemu kontingentnosti.

Što su mogući odgovori na problem kontingentnosti? Kakva bi ugrubo morala biti struktura neke teorije da bi *uopće* konkurirala kao moguće rješenje problema? Konstitucijska i kauzalna objašnjenja prirodnih znanosti, vidjeli smo, čak ni u idealnom slučaju u kojem bismo raspolagali cjelovitim istinitim znanstvenim opisom fizičke stvarnosti, objašnjavajući pojedine kontingentne predmete i događaje (ili tipove kontingentnih predmeta i događaja) referiranjem na neke druge kontingentne predmete i događaje (ili njihove tipove), ne odgovaraju na problem, već samo premještaju težinu pitanja na entitete koji se nalaze dalje u eksplanacijskom lancu. No očito s istim problemom ostajemo čak i ako bismo postojanje i svojstva fizičkoga svijeta pokušali objasniti postulirajući zasebna područja entitetâ „izvan“ ili „iznad“ „naše“ fizičke stvarnosti – nešto poput „drugih dimenzija“ ili fantastičnih *planes of existence* ili neku vrstu metasvemira unutar kojega je naš svemir tek svojevrsna računalna simulacija i sl. – dok god time i dalje

⁷Pretpostavljamo ovdje da objašnjenje, da bi bilo legitimno *znanstveno* objašnjenje – a ne, recimo, metafizičko objašnjenje – mora zadovoljavati kriterij metodologijskoga naturalizma. Nimalo jednostavno pitanje kako precizno formulirati taj kriterij (i relevantan pojam „prirodnoga“) moramo ostaviti po strani, ali plauzibilno je očekivati da će bilo koje naturalističko objašnjenje morati uključiti, između ostaloga, pozivanje na neke (naizgled) kontingentne entitete.

samo prebacujemo pitanje na entitete koji i sami postoje tek kontingentno. Možda se opstojnost i svojstva našega svemira mogu objasniti time da je svemir računalna simulacija, no što objašnjava postojanje metasvemira koji tu simulaciju sadržava, ako bi već i taj metasvemir mogao ne *postojati*? Dakle, čini se, *ako* problem kontingentnosti uopće ima rješenje, ono bi moralo uključiti neku vrstu nearbitrarne *nekontingentne* zaustavne točke u lancu objašnjenja, tj. moralo bi referirati na neki *nekontingentan* entitet ili kolekciju entiteta u terminima kojih bi se objasnilo zašto kontingentna stvarnost uopće postoji.

Na primjer, tipičan *teistički* odgovor na problem kontingentnosti glasi da kontingentni entiteti postoje jer su učinak slobodnoga Božjega stvaranja *ex nihilo*, pri čemu sâm Bog po svojoj naravi (npr. stoga jer je *ipsum esse subsistens* ili što slično) postoji *nekontingentno* – on ne bi mogao *ne* postojati, njegova je opstojnost metafizički nužna ili, parafrazirano u danas uobičajenoj filozofijskoj terminologiji, Bog postoji u svakom mogućem svijetu.⁸ Kako Bog, prema takvu odgovoru, postoji metafizički nužno – odnosno, kako svijet ne bi uopće mogao biti na način da Bog ne postoji – lancu je objašnjenja kraj: Božja opstojnost ne traži daljnje objašnjenje van nužnosti njegove vlastite naravi niti ima smisla pitati za neki daljnji uzrok koji je doveo do toga da Bog postoji. Pozadinska je ideja tu sljedeća. Kontingentni entiteti, po definiciji, oni su koji mogu, no ujedno ne moraju postojati: svijet bi mogao biti takvim da ti entiteti postoje i mogao bi biti takvim da oni ne postoje. Drugim riječima, u korisnoj terminologiji mogućih svjetova, kontingentni su entiteti oni koji postoje u barem jednom, ali ne i u svim mogućim svjetovima.⁹ Zato, ako neki kontingentan entitet aktualno postoji, tj. postoji u aktualnom mogućem svijetu, svijetu kakav doista jest, ima smisla pitati za objašnjenje zašto je aktualiziran baš jedan od mogućih svjetova u kojima taj entitet postoji, radije nego neki od mogućih sv-

⁸ Teističke teorije često uključuju tvrdnju da je stvoreni kontingentni svijet samo konačno star, ali teizam je (kao i većina tzv. kozmoloških argumenata za Božju opstojnost) kompatibilan s vječnom prošalošću, npr. interpretacijom Božjega stvaranja bilo kao omnitemporalne bilo kao atemporalne (kauzalne) ovisnosti kontingentne stvarnosti o Bogu. Također, iako teisti tipično tvrde da Bog postoji metafizički nužno, moguće su iznimke, posebice ako se oslabi neke od definicijskih uvjeta za biti Bogom navedene u podrubnici 4. Na primjer, Richard Swinburne, *The Existence of God*, Clarendon Press, Oxford (2004) Božju opstojnost *ne* razumije kao nužnu već kao ultimativnu sirovu činjenicu, tj. kontingentnu činjenicu za koju ne postoji nikakvo daljnje objašnjenje.

⁹ Jednostavnosti radi, izraz "entitet" tu rabimo u širem smislu od uobičajenoga, tako da obuhvaća i puke *possibilia*, stvari koje bi mogle postojati, iako zbiljski ne postoje.

jetova u kojima on ne postoji. Ako bi svijet već mogao biti takvim da entitet u pitanju ne postoji, to da on doista postoji zagonetka je koja traži neko objašnjenje zašto je to slučaj. No slične zagonetke nema u slučaju nužnih bića. Nužni su entiteti, po definiciji, oni koji ne mogu ne postojati: svijet ne bi mogao biti na način da ti entiteti ne postoje. Parafrazirano, nužni su entiteti oni koji postoje u *svim* mogućim svjetovima. Stoga nema smisla tražiti objašnjenje zašto nužni entiteti postoje radije nego ne, barem ne na način na koji ima smisla tražiti objašnjenje opstojnosti kontingentnih bića: kakvim god svijet doista bio, tj. koji god mogući svijet bio aktualan svijet, kako nužni entiteti postoje u svakom mogućem svijetu, postoje i u *tom* svijetu – nužni entiteti ne mogu u njem *ne* postojati. Ako ste pokazali *da* neki entitet jest nužan, tj. da postoji u svakom mogućem svijetu, ujedno ste time objasnili i *zašto* on aktualno postoji.¹⁰ Neovisno o tome je li odgovor koji daju u konačnici uspješan ili ne, teističke teorije toga tipa, pokušavajući utemeljiti kontingentnu stvarnost u nekontingentnom metafizički prvom uzroku, paradigma su formalno zadovoljavajućega pokušaja rješenja problema kontingentnosti.

Ako ste ateist, imate tri opcije. Odnosno, svega su tri skupine teorijskih alternativa teističkom prijedlogu rješenja problema kontingentnosti. Pojednostavljeno, prva je mogućnost zaniijekati da uopće postoji problem, druga je zaniijekati da postoji rješenje, treća je zaniijekati da je metafizički nužan entitet (ili entiteti) referiranjem na kojega se objašnjava zašto kontingentni entiteti uopće postoje doista Bog, tj. da posjeduje sva definicijski nužna svojstva da bismo ga legitimno mogli smatrati Bogom. Jednu moguću klasifikaciju ovih teorijskih alternativa teizmu detaljnije opisujemo u sljedećim odsječcima. No prije toga moramo ponuditi malo precizniju formulaciju problema kontingentno-

¹⁰Stvar je ipak nešto složenija nego što sugeriramo tekstem. Govoreći o metafizički nužnoj opstojnosti zanemarili smo distinkciju između nužne opstojnosti *a se*, tj. nužne opstojnosti u apsolutnom, bezuvjetnom smislu, i uvjetne ili izvedene nužne opstojnosti, kao npr. u slučaju bića koja bi bila rezultat nužne emanacije iz onoga što je samo nužno po sebi (vidi npr. O'Connor, *Theism*, 87). Tipično će teističke teorije, posebice unutar tzv. klasičnoga teizma – povijesno dominantnoga pristupa konceptualizaciji Boga u kršćanstvu i srodnim filozofijskim i religijskim tradicijama – tvrditi da, da bi nešto bilo ultimativnim temeljem stvarnosti, ono mora postojati ne tek nužno već nužno *a se*. Plauzibilno je da apstraktni entiteti poput matematičkih predmeta, ako postoje, postoje metafizički nužno, no oni, prema teističkim teorijama, nisu vrsta stvari koje mogu postojati nužno *a se* i stoga se i njihova opstojnost u konačnici mora objasniti pozivanjem na nešto što samo postoji apsolutno nužno. Iako ćemo u nekoliko navrata u radu spomenuti tu distinkciju, filozofijske ćemo suptilnosti vezane uz nju uglavnom morati zanemariti.

sti jer će detalji opisa predloženih skupina ateističkih teorija ovisiti o detaljima specifikacije problema.

Različiti su načini na koje možemo eksplicirati problem kontingentnosti. Jedan je od načina, vidjeli smo, postaviti naše pitanje u terminima fundamentalnih fizikalnih entiteta i zakona. Pretpostavimo za početak da postoji neka kolekcija *temeljnih* kontingentnih entiteta, tj. kontingentnih entiteta koji nisu dalje svedljivi na neke ontologijski i eksplanacijski fundamentalnije kontingentne entitete. Neka za svaki kontingentan predmet, događaj, stanje stvari itd. koji sami nisu među temeljnim kontingentnim entitetima na pitanje zašto postoje pojedini kontingentni predmeti, zašto su se dogodili pojedini kontingentni događaji, zašto su uspostavljena pojedina kontingentna stanja stvari i sl. postoji objašnjenje koje referira – možda uz neke nužno postojeće entitete poput matematičkih predmeta – samo na te temeljne kontingentne entitete, njihova svojstva, relacije i interakciju među njima. Pretpostavimo također, jednostavnosti radi, da su temeljni kontingentni entiteti u pitanju *fizikalni* entiteti, npr. entiteti postulirani nekom idealnom ultimativnom fizikalnom teorijom. Problem kontingentnosti možemo sada opisati na sljedeći način. Što god u konačnici bili fundamentalni fizikalni entiteti koji konstituiraju fizičku stvarnost i što god bili fundamentalni fizikalni zakoni koji opisuju ili upravljaju interakcijom tih entiteta, čini se *prima facie* da bi svijet mogao biti takvim da je svemir – bio on multiverzum ili ne, bio beskonačno ili samo konačno star i sl. – građen od nekih drukčijih vrsta entiteta kao fundamentalnih fizikalnih entiteta i upravljan nekim drugim skupom zakona prirode kao fundamentalnim fizikalnim zakonima. Uostalom, čini se da bi svijet mogao biti takvim da svemir uopće ne postoji, da ne postoje nikakvi fizički niti općenito kontingentni entiteti. No što tada objašnjava činjenicu da svemir postoji i da je sastavljen upravo od osnovnih gradivnih elemenata od kojih jest sastavljen i upravljan upravo onim zakonima kojima jest upravljan? Iako se problem kontingentnosti može postaviti na elegantniji i precizniji način, prednost je takve formulacije problema u tome što ona čini posve bjelodanim da se ne radi o problemu koji leži u domeni prirodnih znanosti, problemu za koji se možemo nadati da će

se riješiti napretkom znanosti i otkrićem neke daljnje, dublje fizikalne teorije.¹¹

Moguće ateističke odgovore na problem kontingentnosti možemo podijeliti u tri velike skupine, koje ćemo nazvati, redom, "naivni necesitizam", "brutizam" i "fundacionalizam". Uz te tri skupine, spomenut ćemo i skupinu teorija koju ćemo nazvati "iregularizam", ali argumentirat ćemo da se sve teorije te skupine, ako su eksplanacijski potpune s obzirom na problem kontingentnosti, mogu ubrojiti u neku od preostalih tri.

3. NAIVNI NECESITIZAM

Jedan od načina na koje ateist može pokušati odgovoriti na problem kontingentnosti naprosto je zaniijekati da problem – barem kada je riječ o fundamentalnim fizikalnim entitetima i zakonima – uopće postoji. Unatoč prividu naših modalnih intuicija, fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni *nisu* kontingentni. Nema smisla pitati za uzrok ili obja-

¹¹ Nedostatak je takve formulacije to što se njome pretpostavlja svojevrstan fizikalistički eksplanacijski redukcionizam, u smislu da se struktura i svojstva kontingentne stvarnosti načelno mogu bez ostatka objasniti (bilo konstitucijski bilo kauzalno) pozivanjem na određen skup *fizikalnih* entiteta i zakona. Slijedi tako iz naših pretpostavaka da ne postoje kontingentni entiteti koji nisu u relevantnom smislu svedljivi na fizikalne entitete, tj. da ne postoje kontingentni entiteti koji nisu dio fizičkoga svijeta. Posebno, ne postoje ne-fizički kontingentni entiteti koji ontologijski i eksplanacijski prethode fundamentalnim fizikalnim entitetima i zakonima. Primijetimo da našom formulacijom problema unaprijed isključujemo iz razmatranja različite antirealističke pozicije prema kojima bi neka vrsta „mentalnih“ entiteta (ideje, predodžbe, osjetilni podatci i sl.) imala ontologijski i objašnjavačko prvenstvo ili prema kojima fizička stvarnost, strogo govoreći, uopće ne bi postojala. Drugi je nedostatak što naša formulacija ne uzima u obzir mogućnost *neutemeljenih* osnovnih ontologijskih i eksplanacijskih struktura, npr. metafizičke scenarije u kojima bi se kolekcija „fundamentalnih“ kontingentnih entiteta sastojala od uzajamno svedljivih vrsta ili pak scenarije u kojima bi za svaku danu kolekciju fizikalnih entiteta i zakona postojali neki „fundamentalniji“ entiteti i zakoni. Kasnije ćemo morati eksplicitno spomenuti takve scenarije, no za sada ih radi jednostavnosti ostavljamo po strani. Očito je, dakle, da ne mora svaka ateistička teorija uključiti navedene pretpostavke, mada one često idu ruku pod ruku sa scijentističkim tipom ateizma. Iako je problem kontingentnosti jednostavnije formulirati pomoću njih (barem bez uvođenja dodatnoga tehničkoga konceptualnoga arsenala), sam problem ne ovisi o tim pretpostavkama i nije ga veliki problem eksplicirati tako da te pretpostavke ne uključuje – uz, naravno, prikladne preinake u opisu mogućih ateističkih odgovora na problem. Na primjer, problem se može postaviti u terminima mereološke sume svih potpuno kontingentnih činjenica (usp. Robert C. Koons, „A New Look at the Cosmological Argument“, *American Philosophical Quarterly* 34/2 (1997), 193–211), ili pomoću tzv. velike konjunktivne kontingentne činjenice, tj. konjunktivne svih kontingentno istinitih propozicija (npr. Richard Gale i Alexander R. Pruss, „A New Cosmological Argument“, *Religious Studies* 35/4 (1999), 461–476), ili pak pozivanjem na maksimalno kontingentno stanje egzistencije, tj. određenu vrstu kontingentnih stanja stvari (Joshua Rasmussen, „From States of Affairs to a Necessary Being“, *Philosophical Studies* 148/2 (2010), 183–200), itd. No koju god formulaciju problema odabrali, naša bi klasifikacija ateističkih odgovora na nj ostala u osnovnim crtama nepromijenjenom.

šljenje zašto je svemir građen upravo od tih entiteta i upravljani upravo tim zakonima jer ne bi *mogao* postojati svemir građen od drukčijih osnovnih entiteta i upravljani drukčijim osnovnim zakonima. Što god bili fundamentalni fizikalni entiteti, oni postoje nužno – ne postoji mogući svijet koji ne sadržava te entitete. Što god bili fundamentalni fizikalni zakoni, oni su nužni fizikalni zakoni – ne postoji mogući svijet u kojem oni nisu fizikalni zakoni. Utoliko i svemir, *ovaj* svemir, ovakav kakav jest – ili barem svemir u ovoj svojoj osnovnoj strukturi – postoji nužno, u svakom mogućem svijetu i stoga njegova opstojnost ne zahtijeva neko daljnje objašnjenje ili uzrok. Slično tipičnim teističkim teorijama, naivni necesitizam prihvaća da lanac objašnjenja zašto postoje ovi ili oni (naizgled) kontingentni entiteti mora završiti referiranjem na nešto što samo ne postoji tek kontingentno, no kao nekongentnu zaustavnu točku ne predlaže nekakav transcendentan metafizički prvi uzrok, već upravo same gradivne elemente i zakone fizičkoga svijeta.

Naivni necesitizam može doći u dvije vrlo različite inačice. Uz pretpostavku da su fundamentalni fizikalni zakoni deterministički, naivni necesitizam kao posljedicu ima tvrdnju da je ovo *jedini* mogući svijet. Svijet ne bi mogao biti drukčijim nego što jest: što god postojalo, nužno postoji; što god bio slučaj, svijet ne bi mogao biti takvim da to nije slučaj. Kontingentni predmeti ne postoje i ne mogu postojati, kao ni kontingentni događaji.¹² Nisu metafizički nužnima samo fizikalni zakoni i opstojnost osnovnih gradivnih elemenata svemira već također i sve konfiguracije tih osnovnih elemenata: svijet ne bi mogao biti takvim da vi ne postojite, na primjer, niti takvim da upravo ne čitate ovaj tekst. Druga inačica naivnoga necesitizma nešto je umjerenija: fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni jesu metafizički nužnima, no barem neki od fundamentalnih zakona u pitanju indeterministički su. Kontingentni predmeti i događaji doista postoje, kao nenužni, indeterministički učinci drugih predmeta i događaja. Različita fizikalna polja, čestice, superstrune – ili što god već bili temeljni fizikalni entiteti – postoje nužno, no vi, kao određena konfiguracija tih entiteta, postojite tek kontingent-

¹²Zapravo, preciznije govoreći, s teorijama prema kojima su zakoni prirode ujedno i nužni i deterministički *jest* kompatibilna tvrdnja da bi mogli postojati, pa čak i da *de facto* postoje, kontingentni predmeti i događaji – no postojanje kontingentnih predmeta i događaja u tom bi slučaju morala biti *sirova* činjenica, bez ikakva uzroka ili objašnjenja. O teorijama koje sadržavaju tvrdnju o postojanju sirovih činjenica govorit ćemo u sljedećem odsječku. Mješovite teorije, koje bi kombinirale elemente naivnoga necesitizma i brutizma, na očit bi način patile od većine slabosti i jednog i drugog i imale vrlo malo prednosti spram ijednog od njih te ih stoga radi jednostavnosti u tekstu zanemarujemo.

no jer zakoni koji upravljaju interakcijom fundamentalnih fizikalnih entiteta nisu morali proizvesti upravo tu i takvu konfiguraciju fizikalnih entiteta. Svijet bi stoga mogao biti drukčijim nego što doista jest, ovo nije jedini mogući svijet. No iako prema indeterminističkoj inačici naivnoga necesitizma postoje kontingentni entiteti, njihova se opstojnost u konačnici pokušava objasniti pozivanjem na nešto što samo postoji nekontingentno: nužno postojeće fizikalne entitete i nužne, iako indeterminističke, zakone prirode.

Koliko je naivni necesitizam plauzibilna alternativa teizmu? Iako naivni necesitizam, barem u svojoj indeterminističkoj verziji, može na prvi pogled djelovati kao obećavajući odgovor na problem kontingentnosti, lako je pokazati da to zapravo nije slučaj.¹³ Najveći problem s naivnim necesitizmom, čak i u njegovoj umjerenoj varijanti, naprosto je njegova neinteligibilnost – nemamo niti približnu ideju što bi uopće moglo značiti da su *fizikalni* entiteti i zakoni prirode metafizički nužni. Štoviše, u mjeri u kojoj uopće razumijemo pojam nužnosti (u metafizičkom ili bilo kojem drugom smislu), fizikalni entiteti i zakoni jednostavno, čini se, konceptualno uopće ne mogu biti vrsta stvari koja postoji nužno.

Teističke teorije, tvrdeći da objašnjenje zašto išta postoji i zašto išta uopće *može* postojati mora u konačnici referirati na Boga, pripisuju Bogu vrlo specifična svojstva koja opravdavaju tvrdnju da Bog postoji metafizički nužno. Malo preciznije, govoreći o problemu kontingentnosti, teistički odgovori na problem tipično tvrde da rješenje problema kontingentnosti mora referirati na entitet koji postoji *apsolutno* nužno, nužno po sebi, i koji stoga – naime, da bi bio nužnim u relevantnom smislu – mora posjedovati jedinstvena svojstva, radikalno različita od svojstava koja posjeduju bilo kontingentni entiteti bilo entiteti koji, ako postoje, jesu doduše metafizički nužni, no u posrednom ili derivativ-

¹³Deterministička se varijanta čini radikalno protuintuitivnom, no to samo po sebi ne mora biti odlučujući prigovor. Kako implicira determinizam – metafizičku poziciju prema kojoj su, grubo govoreći, svi događaji fizički nužni učinci prethodnih događaja i zakona prirode – svi su standardni prigovori determinizmu ujedno prigovori determinističkom naivnom necesitizmu: prigovori vezani uz npr. problem nepostojanja libertarijanske slobodne volje u determinističkoj slici svijeta (i s time povezano pitanje moralne odgovornosti), nekonzistentnost determinizma s (uobičajenom) indeterminističkom interpretacijom kvantne mehanike, problem navodne somoopovrgljivosti (i time nekoherentnosti) determinizma i sl. (vidi Jim Slagle, *The Epistemological Skyhook: Determinism, Naturalism, and Self-Defeat*, Routledge, New York (2016) za pregled standardnih, kao i njegovu originalnu inačicu argumenta za samoopovrgljivost determinizma). Te posebne prigovore determinističkoj varijanti naivnoga necesitizma ovdje zanemarujemo.

nom smislu (stoga jer, recimo, na neki način ontologijski ovise o apsolutno nužnom metafizički prvom uzroku). Iako se detalji mogu donekle razlikovati od teorije do teorije i od argumenta do argumenta, teistički filozofi tradicionalno argumentiraju da entitet koji bi bio apsolutno nužan mora biti *actus purus* (čista aktualnost, bez neaktualiziranih potencija), *ipsum esse subsistens* (takvim da mu je bît istovjetna egzistenciji), savršeno jednostavan (tj. nesastavljen, bez bilo fizičkih bilo metafizičkih pravih dijelova) i sl., iz čega dalje slijedi njegova nužna jedinstvenost, nepromjenjivost itd.¹⁴ No, naravno, fizički entiteti – bila riječ o kvarkovima, filozofima ili o svemiru samom – trivijalno ne mogu posjedovati niti jedno od tih navedenih svojstava.¹⁵

Ne pomaže naivnomu necesitizmu ni pozivanje na druge vrste predmeta koje su poneki filozofi skloni smatrati metafizički nužnima, poput matematičkih entiteta (skupova, recimo), univerzalija, propozicija i sl. – dakle, općenito na ono što se obično naziva apstraktnim entitetima – kao model metafizičke nužnosti za fizikalne entitete. Kao prvo, može se argumentirati da apstraktni entiteti, čak i ako postoje metafizički nužno, ni sami ne mogu biti vrsta stvari koja postoji nužno **po sebi** i stoga ne mogu biti tražena zaustavna točka za rješenje problema kontingentnosti: postojanje takvih entiteta i samo mora biti utemeljeno u nečemu čega je opstojnost nužna u apsolutnom smislu. Kao drugo, čini se plauzibilnim tvrditi da entiteti poput matematičkih predmeta, propozicija i sl. ne mogu postojati neovisno o *nekom* umu te se stoga – kako je također plauzibilno da su, ako postoje, neovisni o bilo

¹⁴Općenito se tradicionalno argumentira da metafizički nužan entitet u pitanju posjeduje sva definicijski nužna svojstva za njegovu identifikaciju kao Boga, no to nam ovdje, kao ni preciznije značenje izrazâ poput "*actus purus*", nije toliko važno. Vidi npr. Edward Feser, *Five Proofs of the Existence of God*, Ignatius Press, San Francisco (2017), 159–161 za način na koji se u tzv. racionalističkom argumentu za Božju opstojnost iz nužne opstojnosti izvode ostali Božji atributi. Feser u knjizi daje izvrstan opis konceptualne veze pet standardnih argumenata za Božju opstojnost (koje naziva, redom, aristotelovskim, neoplatoničkim, augustinovskim, tomističkim i racionalističkim dokazom) s klasičnim Božjim atributima. Pregled i detaljnija pojašnjenja najvažnijih atributa mogu se naći na str. 184–232. Vidi također Joshua Rasmussen, „From a Necessary Being to God“, *International Journal for Philosophy of Religion* 66/1 (2009), 1–13 za nekoliko novijih originalnih argumenata da konkretno nužno biće, opstojnost kojega slijedi iz rješenja problema kontingentnosti, mora ujedno biti svemogućće, sveznajuće i osobno.

¹⁵Da fizički entiteti ne mogu biti apsolutno nužnima ostaje očitim čak i ako ne zahtijevamo tako jaka svojstva za apsolutno nužno biće kakva mu pripisuju klasični teisti. O'Connor, *Theism*, 87–92, iako ne ide toliko daleko da biću koje je nužno *a se* pripisuje svojstva poput savršene jednostavnosti, argumentira da ono „mora imati narav odlikovanu vrstom jedinstva [*unity*] koja je neuskladiva s kompleksnošću koju naš svemir očigledno posjeduje“ (str. 87) i da stoga ni svemir sam ni pojedini njegovi dijelovi (poput elementarnih čestica) ne mogu biti nužnima u relevantnom smislu.

kojem konačnom umu – u tzv. augustinovskom argumentu postojanje takvih entiteta uzima kao osnova za dokazivanje Božje opstojnosti.¹⁶ Kao treće, i najvažnije, čak i ako ne prihvatimo ni distinkciju između apsolutne i uvjetne metafizički nužne opstojnosti ni augustinovski argument, apstraktni entiteti, ako postoje, (definijski) nužno posjeduju niz svojstava koja ih radikalno razlikuju od bilo čega što možemo koncipirati kao *fizički* entitet. Među svojstvima apstraktnih entiteta tako se obično navodi, na primjer, to da apstraktni entiteti nisu smješteni u prostoru i vremenu, nisu podložni promjeni, ne mogu nastati ni nestati, nematerijalni su, kauzalno inertni i sl.¹⁷ Nijedno od tih svojstava normalno ne vezujemo uz fizičke entitete, ali čak i ako bi fundamentalni fizikalni entiteti mogli imati *neka* od tih svojstava, u najmanju bi ruku – ako bi, po pretpostavci, kauzalna struktura fizičkoga svijeta bila utemeljena u svojstvima i relacijama između tih entiteta – barem neki od njih morali stajati u kauzalnim relacijama. No ako fizički entiteti konceptualno ne mogu posjedovati svojstva koja se standardno smatra nužnim obilježjima navodno metafizički nužnih entiteta, tvrdnja naivnoga necesitizma da fundamentalni fizikalni entiteti sami postoje metafizički nužno čini se u najboljem slučaju nerazumljivom, u najgorem pak slučaju jednostavno nekoherentnom.

Bolje ne prolazi ni tvrdnja da su fundamentalni fizikalni zakoni metafizički nužni. Što uopće jesu zakoni prirode možemo razumjeti na nekoliko vrlo različitih načina, no neovisno o tome koju interpretaciju prihvatili, ta tvrdnja ne izgleda lako branjivom.¹⁸ Ako su, općenito govoreći, ono što nazivamo zakonima prirode tek *opisi* bilo određenih pravilnih obrazaca prema kojima događaji slijede jedan za drugim (u humeovskoj slici svijeta) bilo načina na koje se sustavi prirodnih entiteta ponašaju uzevši u obzir narav tih entiteta, njihove kauzalne moći itd.

¹⁶ Vidi poglavlje o augustinovskom argumentu za Božju opstojnost u Feser, *Five Proofs*, 87–116.

¹⁷ Kratka no informativna rasprava o definijskim kriterijima za apstraktne entitete može se naći u William Lane Craig, *God and Abstract Objects. The Coherence of Theism: Aseity*, Springer, Cham (2017), 6–13. Iako ne moraju sve vrste apstraktnih entiteta posjedovati sva navedena obilježja – možda ne moraju sve one ni postojati metafizički nužno – prema Craigu postoji takoreći univerzalno slaganje da su apstraktni entiteti, ako postoje, kauzalno inertni.

¹⁸ Sažet opis četiri različita načina na koje možemo razumjeti što su zakoni prirode može se naći u Edward Feser, *Scholastic Metaphysics: A Contemporary Introduction*, Editiones scholasticae, Hausentstamm (2014), 20–22. Feser, u kontekstu rasprave o eksplanatornim granicama znanosti, argumentira da ni u jednom tumačenju pozivanje na zakone prirode ne može pružiti ultimativno objašnjenje postojanja svemira.

(u široko aristotelovskom shvaćanju zakona prirode), tvrdnja da su ti ti zakoni prirode metafizički nužni tada se posve svodi na tvrdnju da su metafizički nužne te i te regularnosti u slijedu događaja ili takvo i takvo ponašanje prirodnih sustava – što, čini se, *pretpostavlja* da entiteti koji konstituiraju opisane događaje ili sustave sami postoje metafizički nužno. Ako je tako, tvrdnja o metafizičkoj nužnosti fundamentalnih fizikalnih zakona tada pretpostavlja spornu tvrdnju da su fundamentalni fizikalni *entiteti* metafizički nužni.

S druge strane, ako su zakoni prirode svojevrsni zasebni apstraktni entiteti – vrsta propozicija, recimo – koji na neki način „upravljaju“ fizičkim svijetom (što god to točno značilo), teško je vidjeti što bi određeni skup takvih apstraktnih entiteta činilo nužnim, u smislu da se fizički svijet nužno mora „pokoravati“ ili „odgovarati“ upravo *tim* apstraktnim entitetima radije nego nekim drugim apstraktnim entitetima iste vrste.¹⁹ Uzmimo, recimo, propoziciju (npr. izraženu u nekom odgovarajućem formalnom jeziku) da se dva tijela privlače gravitacijskom silom obrnuto razmjernom kvadratu njihove međusobne udaljenosti i propoziciju da se tijela privlače obrnuto razmjerno kubu njihove udaljenosti. Nijedna od njih nije tautologija, nije logički zakon i nije matematički teorem. Ne čini se da bi išta u njima samima, *qua* propozicijama, moglo objasniti zašto je jedna od njih istinita radije nego druga, kamoli zašto bi jedna od njih *moralna* biti istinitom, zašto bi bila nužno istinitom tvrdnjom o fizičkom svijetu ili nužnim zakonom prirode. Naravno, ne radi se tu o *fundamentalnom* fizikalnom zakonu, ali što bi uopće moglo biti relevantno drukčije u slučaju zakona prirode koji jesu fundamentalni? Što bi u njima samima moglo opravdati tvrdnju da su fundamentalni fizikalni zakoni metafizički nužni? Kazati da bi se razvojem znanosti nekako moglo pokazati da su fundamentalni fizikalni zakoni ipak neka vrsta tautologija ili pak ništa drugo do logički ili matematički teoremi – i tom smislu nužni – otprilike je jednako nerazumljivo kao kazati se da bi se na kraju dana nekako moglo pokazati da su sonate tamnije od kantata ili da parni brojevi imaju veću masu od neparnih. Sad, katkad se može naići na sugestiju da bi znanost možda mogla pokazati da postoji *samo jedan* logički konzis-

¹⁹Dakako, zakoni bi prirode *qua* propozicije, tj. kao vrsta apstraktnih predmeta, po standardnom pogledu *postojali* metafizički nužno, no nije jasno zašto bi te propozicije bile nužno *istinitima*, tj. zašto bi svemir morao biti takvim da su baš *te* propozicije istinite, radije nego neke druge.

tentan i cjelovit skup zakona prirode i da su stoga zakoni koji tvore taj skup doista nužni.²⁰ Međutim, teško je pronaći neki smisao u ideji da bi mogao postojati samo jedan logički konzistentan i cjelovit skup zakona prirode: uzevši bilo koji standardni logički sustav, beskonačno je mnogo *konzistentnih* načina na koje bi fizički svijet (i svijet općenito) mogao biti.²¹ Konačno, čak i ako bi se moglo pridati neko značenje tvrdnji da su fundamentalni fizikalni zakoni, sami shvaćeni kao apstraktni entiteti, nužni zakoni prirode – naime, takvi da fizičkim svijetom ne bi mogli upravljati neki drukčiji zakoni – ostajemo s pitanjem zašto uopće *postoji* fizički svijet. Ako i ima smisla kazati da apstraktni predmeti nekako *upravljaju* interakcijom fizičkih entiteta – možda tek kao metafora? – kakva bi smisla imalo reći da apstraktni entiteti djelatno *uzrokuju* da fizički svijet postoji?

Tvrdnji naivnoga necesitizma da su fundamentalni fizikalni entiteti i/ili zakoni metafizički nužni, kako vidimo, nije jednostavno pronaći razumljivo značenje. Ako ateističke teorije iz te skupine jesu alternativa teističkim teorijama, teško da se radi o filozofijski privlačnoj alternativni.

4. BRUTIZAM

Drugi način na koji bi ateist mogao pokušati odgovoriti na problem kontingentnosti jednostavno je kazati da rješenje problema zapravo ne postoji. Problem kontingentnosti izvire iz naših dubinskih metafizičkih intuicija da, s jedne strane, svijet jest kontingentan na način da su i postojanje i fundamentalna struktura svemira puko kontingentne činjenice i da, s druge strane, mora postojati neko objašnjenje zašto je svijet, ako bi već mogao biti drukčijim, upravo onakvim kakvim jest. Dok naivni necesitizam odbacuje prvu intuiciju, brutizam odbacuje potonju: nema objašnjenja zašto svemir postoji i zašto ima upravo tu i

²⁰ O'Connor, *Theism*, 89 i 154 (bilj. 4) piše da se Stephen Hawking, *A Brief History of Time*, Bantam Books, New York (1988) poigrava tom idejom, no ujedno dodaje da mu se čini da je takva formulacija "rezultat konfuzije i da je ono što se [njome] misli nešto poput 'konzistentnost s obzirom na neki osnovni skup pretpostavaka koje su same kontingentne'".

²¹ Malo preciznije, to se čini prirodnim zaključiti iz elementarne činjenice da, uzevši bilo koji „normalni“ formalni sustav, s jezikom u kojem možemo izraziti (tj. kojega formule možemo neformalno interpretirati kao) tvrdnje o fizičkom svijetu, postoji neprebrojivo mnogo maksimalnih konzistentnih skupova formula, svaki od kojih možemo shvatiti kao (u danom jeziku) potpun opis načina na koje bi svijet mogao biti.

takvu fundamentalnu strukturu. Kada lanac objašnjenja zašto postoje ovi ili oni kontingentni predmeti i događaji dođe do temeljnih entiteta koji konstituiraju svemir, zakona prirode koji opisuju ili upravljaju interakcijom tih entiteta i, ako svemir ima vremenski početak, njegovih inicijalnih uvjeta, lancu je objašnjenja kraj. Nema iduće karike. Fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni *jesu* kontingentni – oni bi *moгли* biti drukčijima nego što aktualno jesu, svijet bi mogao biti takvim da je svemir građen od nekih drukčijih vrsta elementarnih entiteta i upravljani drukčijim zakonima prirode i, štoviše, svijet bi mogao biti takvim da fizički svijet uopće ne postoji – i u tom je smislu legitimno pitati zašto postoje upravo *ti* fizikalni entiteti i zakoni kao fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni. No na to pitanje *ne* postoji odgovor: nema nikakva daljnja uzroka ni objašnjenja zašto je tomu tako. Nema razloga zašto svemir konstituiraju upravo ovi entiteti kao njegovi osnovni gradivni elementi, upravljani ovim zakonima, radije nego, na primjer, oni drugi mogući entiteti, upravljani onim drugim mogućim zakonima. Nije stvar u tome da ne *znamo* ili da čak ni načelno ne možemo znati razlog zašto je tomu tako – ne radi se tu o puko epistemologijskoj tvrdnji – već u tome da razlog uopće ne *postoji*, jednostavno nema nikakva uzroka ili objašnjenja zašto je to slučaj. Postojanje tih i tih entiteta i zakona kao fundamentalnih entiteta i zakona naprosto je sirova činjenica (*brute fact*) – kontingentna činjenica bez ikakva daljnja uzroka ili objašnjenja te činjenice. „[S]vemir naprosto jest, i to je sve“, kako bi rekao Bertrand Russell.²²

U kojoj je mjeri brutizam zadovoljavajući odgovor na problem kontingentnosti? Većinu bismo ateističkih teorija zastupanih u povijesti zapadne misli, koliko god se međusobno razlikovale s obzirom na to koje vrste kontingentnih entiteta uzimaju kao ontologijski i eksplanacijski fundamentalne, vjerojatno mogli ubrojiti u ovu kategoriju.²³ Unatoč tomu, postoje dobri razlozi zbog kojih bi ateist mogao radije preferirati neku od njegovih teorijskih alternativa.

²² Bertrand Russell, *Why I Am Not a Christian*, Routledge, London (2004), 134. Izjava je iz slavne debate iz 1948. s F. C. Coplestonom o Božjoj opstojnosti, prijepis koje je u navedenom djelu na str. 125–152.

²³ Iako smo radi jednostavnosti problem kontingentnosti formulirali u terminima fizikalnih entiteta i zakona, među brutističke bi se teorije ubrojile i one ateističke teorije koje kao ontologijski i eksplanacijski fundamentalne kontingentne entitete postuliraju različite ne-fizičke entitete poput predodžaba, transcendentalnih struktura svijesti i sl. Vidi bilj. 11.

Jedan je od problema taj što se čini da brutizam, da bi uopće djelovao kao racionalno legitimna pozicija, mora doći u nešto jačoj formulaciji od one koju smo izložili gore, formulaciji koja u odabiru između konkurentskih prijedloga rješenja problema kontingentnosti teret dokazivanja izravno stavlja na leđa zagovornikā brutističke opcije. Tvrdnja, makar u nekom kvalificiranom obliku, da kontingentne činjenice poput onih o opstojnosti fizičkih entiteta i sl. imaju objašnjenje čini se univerzalnim, iako najčešće implicitno pretpostavljenim, metodološkim načelom znanosti i racionalnoga mišljenja općenito. Čak i ako nakon ustrajna traženja ne znamo objasniti neku pojavu, npr. ne uspijevamo otkriti kauzalni mehanizam ni uvjete u kojima dovodi do proučavane pojave, doslovce nikada ne ćemo zaključiti da ta pojava nema nikakva *objašnjenja*. Tvrdnju da se neki dani predmet ili događaj pojavio bez ikakva uzroka ne razumijemo kao legitimnu znanstvenu hipotezu niti bismo je u normalnim okolnostima ikada ozbiljno uzeli u razmatranje.²⁴ No ako fundamentalni kontingentni entiteti i zakoni sami doista ne bi imali objašnjenje, radilo bi se prima facie o iznimci tomu načelu i stoga je brutist, želi li izbjeći optužbu za iracionalnost ili barem nekonzistentnost sa znanstvenom praksom, dužan ponuditi neko objašnjenje zašto se tu radi o dopustivoj iznimci ili pak ponuditi neku plauzibilnu eksplikaciju ili modifikaciju načela objašnjenja koja bi bila konzistentna s nepostojanjem objašnjenja za fundamentalne kontingentne entitete i zakone. Drugim riječima, brutist je dužan dati neko objašnjenje zašto fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni ne moraju imati objašnjenje. Međutim, čini se da je jedini plauzibilan odgovor koji brutist ima na raspolaganju kazati da fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni ne moraju imati objašnjenje zato što uopće ne *moгу* imati objašnjenje, u smislu da u aktualnom svijetu ne postoji ništa na što bismo se mogli pozvati bilo u kauzalnom bilo u konstitucijskom objašnjenju opstojnosti tih entiteta i zakona. Nema iduće karike u lancu objašnjenja jer ne postoji ništa od čega bi se moglo načiniti tu

²⁴ Indeterministički kvantni događaji tu ne bi bili iznimka, kako se ponekad tvrdi: i prema standardnoj indeterminističkoj interpretaciji kvantne mehanike kvantni događaji ili stanja nekoga kvantnoga sustava *imaju* (kauzalno) objašnjenje – iako nedeterminističko, statističko objašnjenje – u terminima prethodnih stanja sustava, zakona prirode, eksperimentalnoga postava itd. Uzrok ne mora biti deterministički, eksplanans ne mora logički povlačiti eksplanandum. Za odnos između kvantne mehanike i nekih inačica načela objašnjenja/uzročnosti rabljenih u argumentima za Božju opstojnost vidi npr. Feser, *Five Proofs*, 50–57 i Alexander R. Pruss, *The Principle of Sufficient Reason: A Reassessment*, Cambridge University Press, Cambridge (2006), 160–170.

kariku. To pak implicira da metafizički nužni entiteti uopće ne postoje ili da barem ne mogu stajati u relevantnom objašnjavalačkom odnosu prema fundamentalnim fizikalnim entitetima i zakonima – posebno, da metafizički nužni entiteti ne mogu biti *uzrocima* fundamentalnih fizikalnih entiteta i zakona.²⁵ Ako je tako, onda izgleda da već i samo izlaganje brutizma kao prijedloga za rješenje problema kontingentnosti mora doći u paketu s nekim načelnim argumentom protiv mogućnosti bilo samoga postojanja metafizički nužnih entiteta bilo njihova stajanja u kauzalnim relacijama s fizičkim entitetima – što bi, ako bi argument držao vodu, *ipso facto* isključilo i naivni necesitizam (barem u njegovoj indeterminističkoj inačici) i fundacionalizam kao moguće odgovore na problem. Brutizam mora pokušati svladati protivnike prije no što uopće uđe u borilište.

Drugi, ozbiljniji problem za brutizam njegove su neugodne implikacije koje brutizam, kako ćemo vidjeti, karakteriziraju kao radikalno iracionalističku poziciju. Čak i ako bismo u rukama imali neki inicijalno uvjerljiv argument za nemogućnost metafizički nužnih bića, recimo, te bi implikacije mogle odnijeti prevagu nekoj od teorijskih alternativa brutizmu.

Kao prvo, može se argumentirati da već iz samoga nepostojanja ultimativnoga objašnjenja slijedi neuklonjivi iracionalizam brutističke slike svijeta. Pretpostavimo da svaki lanac objašnjenja zašto postoje pojedini kontingentni predmeti, zašto su se dogodili pojedini kontingentni događaji, zašto su uspostavljena pojedina kontingentna stanja stvari i sl. završava objašnjenjem koje referira na fundamentalne fizikalne entitete i zakone, no da fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni, iako kontingentni, sami nemaju nikakva daljnja objašnjenja. Tada, može se argumentirati, *nijedan* kontingentan predmet, događaj, stanje stvari itd. *zapravo* nema objašnjenje. Alexander Pruss ilustrira argument sljedećim primjerom:

Ovaj je kamen na nekoliko stopa iznad tla. Zašto je iznad tla?
Zato što ga pridržava malena kornjača. Sama kornjača, među-

²⁵ Primijetimo da tvrdnja da metafizički nužni entiteti ne postoje povlači da je *nemoguće* da oni postoje, u smislu da ne postoji mogući svijet koji ih sadržava. Iz toga pak slijedi – pod pretpostavkom da objašnjenje opstojnosti fundamentalnih fizikalnih entiteta i zakona mora biti utemeljeno u nečemu što samo postoji metafizički nužno – da ne postoji mogući svijet u kojem bi fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni toga mogućega svijeta imali objašnjenje.

tim, također lebdi u zraku, bez ikakva uzroka uopće – radi se o sirovoj činjenici. Kornjača zapravo ničime ne objašnjava stvar. Zapravo, još je zagonetnije da su kamen i kornjača zaustavljeni u zraku nego da je to samo kamen. Pretpostavili smo da prisutnost kornjače ima objašnjavačku snagu, no ta je pretpostavka probijena kada smo saznali da je i ona sama usred zraka.²⁶

Očito, ništa se ne mijenja ako umjesto jedne imamo niz kornjača naslaganih jednu na drugu, dok god posljednja kornjača u nizu lebdi u zraku bez ikakva uzroka ili objašnjenja. Iako u nekom smislu doista postoji objašnjenje zašto je kamen u zraku – u zraku je jer ga pridržava neobjašnjivo lebdeća kornjača – to se objašnjenje čini *neopravljivo* nepotpunim. Ostaje nešto tajnovito u tome da se kamen nalazi iznad tla, nema objašnjenja koje zadovoljavajuće otklanja zagonetku: objašnjenje, zajedno s kornjačom iz primjera, ostaje visjeti u zraku. Zagonetka ostaje. No onda se čini opravdanim kazati da činjenica da se kamen nalazi u zraku u konačnici u nekom smislu uopće ni *nema* objašnjenje. Analogno, ako lanac objašnjenja svake kontingentne činjenice u posljednjem koraku završava referirajući na neobjašnjivu sirovu činjenicu postojanja takvih i takvih fizikalnih entiteta i zakona, čini se opravdanim tvrditi da nijedna kontingentna činjenica zapravo nema objašnjenje: na kraju dana ostaje zagonetnim zašto kamenje pada na tlo i zašto postoje kornjače. Kontingentna je stvarnost neizlječivo neobjašnjiva.

Kao drugo, nejasno je kako bismo sirove činjenice, neovisno o gornjem prigovoru, mogli načelno ograničiti samo na opstojnost fundamentalnih fizikalnih entiteta i zakona. Pripustimo li sirove činjenice u našu ontologiju, čini se da bismo morali očekivati svijet napučen neobjašnjivo postojećim predmetima i ničim uzrokovanim događajima. Spomenuli

²⁶ Pruss, *The Principle*, 56. Prussova je knjiga do danas najiscrpnije izlaganje i obrana tzv. načela dostatnoga razloga (u relativno jakoj inačici po kojoj nužno svaka kontingentno istinita propozicija ima objašnjenje – iako, važno je napomenuti, Pruss izričito niječe da objašnjenje, da bi bilo dostatno, mora logički *povlačiti* propoziciju koju objašnjava) i njemu odgovarajućega kauzalnoga načela. Načelo dostatnoga razloga ima za posljedicu, između ostaloga, to da ne postoje sirove činjenice poput neuzrokovane opstojnosti fundamentalnih fizikalnih entiteta i zakona. Iako u tekstu ne branimo, barem ne izravno, načelo dostatnoga razloga kao metafizičko načelo – spomenuli smo samo da je nešto poput toga načela, možda u znatno restriktivnijem obliku, pozadinsko *metodološko* načelo znanosti i da imamo duboke metafizičke intuicije koje to načelo *prima facie* podržavaju – u odsječku se snažno oslanjamo na neke od Prussovih argumenata. Mnogi od njih mogu se naći također u Alexander R. Pruss, „The Leibnizian Cosmological Argument“, u: William Lane Craig i J. P. Moreland (ur.), *The Blackwell Companion to Natural Theology*, Wiley-Blackwell, Chichester (2009), 24–100.

smo da barem u normalnim okolnostima očekujemo da kontingentne činjenice koje razmatramo imaju neko objašnjenje. Čak i ako smatramo da ne postoji ultimativno rješenje problema kontingentnosti, da su postojanje i fundamentalna struktura svemira neobjašnjive sirove činjenice, uzimamo zdravo za gotovo da su u normalnim okolnostima predmeti poput kamenja i događaji poput njihova padanja na tlo integrirani u kauzalni poredak svemira, da postoji neki uzrok koji je doveo do toga da taj i taj kamen postoji i da postoji uzrok koji objašnjava zašto je on pao na zemlju. Ne uspiju li liječnici otkriti uzrok bolesti ili arheolozi uzrok propasti neke civilizacije, na primjer, možda ćemo pomisliti da uzrok ne ćemo nikada saznati, ali ne i da uzroka uopće nema, da su pojava bolesti i kolaps civilizacije jednostavno puke sirove činjenice. No zašto bi događaji poput nastanaka bolesti i nestanaka civilizacija morali imati uzrok? Ako opstojnost fundamentalnih kontingentnih entiteta nema nikakav uzrok, nikakvo daljnje objašnjenje, sirove činjenice jesu metafizički moguće. Posebno, ako je kontingentna stvarnost *nastala* Velikim praskom, recimo – i time, ako je brutizam istinit, nastala bez ikakva uzroka – metafizički je moguće da se barem neki kontingentni entiteti neuzrokovano pojavljuju *ex nihilo*. Zašto onda misliti da se bolesti ne mogu pojavljivati bez ikakva uzroka ili da civilizacije ne mogu bez ikakva uzroka nestajati?²⁷

Prirodan je odgovor pokušati se tu pozvati na zakone prirode i već postojeće entitete i kazati da oni nekako sprječavaju sirove događaje poput neuzrokovanih „uskakanja u bitak“ *ex nihilo*. Možda je svemir sam mogao nastati bez uzroka, no njegova kauzalna struktura onemogućava da entiteti neuzrokovano nastaju u njem samom.²⁸ No ne čini

²⁷ Primijetimo da pitanje zadržava snagu čak i u slučaju brutističkih teorija prema kojima je svemir temporalno vječan, dok god te teorije dopuštaju da je nastanak svemira (ili, općenitije, svemir sa samo konačnom prošlošću) barem metafizički moguć. Trivijalno, ako je metafizički moguć neuzrokovani nastanak svemira, neuzrokovani su događaji metafizički mogući. No dobri su razlozi zbog kojih bi i brutist koji svemir smatra vječnim to morao dopustiti. Najprije, sama dugovječnost i uspješnost standardnoga kozmologijskoga modela (tzv. teorije Velikoga praska) snažno sugerira, čak i ako se on u konačnici pokaže pogrešnim, da u najmanju ruku nema ništa metafizički nemoguće u scenariju u kojem svemir započinje postojati prije konačno mnogo vremena. Neovisno o tome, i važnije, čini se konceptualnom istinom o kontingentnim bićima da su ona entiteti koji bi načelno mogli *nastati* – drugim riječima, koji, čak i ako u aktualnom svijetu jesu temporalno vječni, nisu metafizički *nužno* temporalno vječni, tj. nisu temporalno vječni u *svakom* mogućem svijetu u kojem postoje.

²⁸ Takav odgovor pretpostavlja da zakoni prirode nisu tek humeovski opisi korelacija među događajima (ili pak između uspostavljenih stanja stvari). Zakoni prirode shvaćeni na taj način samo *opisuju* određene pravilnosti u slijedovima događaja i načelno ne mogu objasniti *zašto* neki slijed događaja

se da takav odgovor pomaže. Kako bi prisutnost entiteta koji konstituiraju svemir i zakoni prirode mogli spriječiti neuzrokovane događaje ako su takvi događaji doista metafizički mogući? Spriječiti neki događaj možemo tako da uklonimo ili onemogućimo pojavljivanje uzrokā koji mogu dovesti do toga događaja: ne želimo li da magnet privuče ključ, recimo, možemo odmaknuti magnet dalje od ključa. No *neuzrokovani* događaji po definiciji nemaju nikakav uzrok koji bi zakoni prirode mogli onemogućiti ili ukloniti. Zakoni prirode, uključujući zakone očuvanja, određuju što se događa u zatvorenom fizičkom sustavu bez neuzrokovanih događaja, no nije jasno kako bi sami po sebi neuzrokovane događaje mogli spriječiti.²⁹

Ne pomaže ni reći da su sirove činjenice doduše metafizički moguće, ali da one – ne računajući, dakako, samo postojanje (i možda nastanak) svemira itd. – u aktualnom svijetu nikada nisu slučaj ili su barem rijetke jer je njihova vjerojatnost vrlo mala. Shvatimo li "vjerojatnost" tu kao objektivnu vjerojatnost generiranu zakonima prirode (kao npr. u slučaju kvantne mehanike), sirovim činjenicama ne možemo pripisati *nikakvu* vjerojatnost – ne u smislu da je njihova vjerojatnost 0 već da o njihovoj vjerojatnosti nema nikakva smisla govoriti. Naime, ako vjerojatnost ovisi o zakonima prirode i ako pritom za neki mogući kontingentan događaj, na primjer, možemo reći da je toliko i toliko vjerojatan, onda bi taj događaj imao (probabilističko) objašnjenje u terminima tih i tih zakona prirode i stoga *eo ipso* ne bi bila riječ o *sirovoj* činjenici.³⁰ No ne možemo li postojanju sirovih činjenica uopće pripisati neku vjerojatnost, tada ne možemo kazati niti da je vjerojatnost sirovih činjenica mala i time nemamo opravdanje za tvrdnju da su sirove činjenice

jest, dok neki drugi mogući slijed događaja nije slučaj. Za argument stoga možemo nadalje jednostavno pretpostaviti ispravnost nekoga od nehumeovskih pogleda na zakone prirode.

²⁹ Usp. Pruss, *The Principle*, 272. Da zakoni prirode *ne* mogu sami po sebi objasniti zašto se sirovi događaji, ako su metafizički mogući, *de facto* ne događaju postaje bjelodano ako pretpostavimo da je Božja opstojnost (ili opstojnost nečega u relevantnom smislu sličnoga Bogu u fundacionalističkim ateističkim teorijama) barem logički moguća. U tom slučaju, kako zakoni prirode određuju samo ono što se događa u *zatvorenom* fizičkom sustavu, tj. fizičkom sustavu bez vanjskih utjecaja, logički jest moguće da Bog proizvede učinak koji „krši“ zakone prirode, tj. učinak koji se ne bi dogodio uzevši u obzir samo zakone prirode i prethodna stanja sustava. Bog bi npr. mogao uzrokovati da se usred zraka *ex nihilo* materijalizira kornjača. To pokazuje da zakoni prirode sami po sebi nisu (općenito) nekompatibilni s događajima koji su kauzalno neovisni o njima. No tada je plauzibilno tvrditi da zakoni prirode, ako već ne mogu načelno spriječiti o njima kauzalno neovisan nastanak kornjače *ex nihilo*, ne mogu spriječiti ni *neuzrokovani* nastanak kornjače *ex nihilo*. Usp. Pruss, „The Leibnizian Cosmological Argument“, 31–32 i *The Principle*, 272–273.

³⁰ Vidi Pruss, *The Principle*, 273–274.

samo vrlo rijetke. Međutim, stvar je još daleko gora po brutizam: postoji smisao u kojem se čini opravdanim tvrditi da su, ako je brutizam istinit, sirove činjenice *beskonačno* vjerojatnije od objašnjivih činjenica. Preciznije, postoji plauzibilan argument da su događaji koji bez ikakva uzroka odstupaju od zakona prirode beskonačno vjerojatniji od događaja koji su u skladu sa zakonima prirode. Uzmimo kolekciju mogućih svjetova sa svemirom poput našega, u smislu da svemir u tim mogućim svjetovima sadržava upravo iste fundamentalne fizikalne entitete i zakone (koji god oni bili) kao i svemir u aktualnom svijetu, takvih da se u njima ne događaju sirova odstupanja od zakona prirode – kornjače se ne materijaliziraju spontano *ex nihilo*, civilizacije ne nestaju bez ikakva uzroka, sami zakoni prirode ne mijenjaju se neobjašnjivo. Može se pokazati da ta kolekcija, iako beskonačna, tvori *skup* i stoga ima neki fiksni (beskonačni) kardinalni broj.³¹ Nazovimo taj skup "S". Međutim, ako su neuzrokovani događaji metafizički mogući, uz nekoliko se plauzibilnih pretpostavaka također može dokazati da postoji skup mogućih svjetova sa svemirom poput našega (u gore opisanom smislu), no u kojemu npr. Sunce i Zemlja bez ikakva uzroka nestanu na jedan dan i, opet bez ikakva uzroka, budu zamijenjeni oblakom fotonā, takav da je kardinalni broj toga skupa strogo veći od kardinalnoga broja skupa S.³² Nazovimo taj skup "S*^{*}". Kako je riječ o beskonačnim kardinalnim brojevima, broj mogućih svjetova u S* beskonačno je veći od broja mogućih svjetova u S. Kako piše Pruss, ako je brutizam istinit, onda „za svaki način na koji bi stvari mogle poći u skladu sa zakonima prirode, ima neprebrojivo beskonačno načina – proizvoljnoga kardinaliteta – na koje bi stvari mogle, bez ikakva razloga uopće, poći suprotno zakonima

³¹ U standardnim aksiomatskim teorijama skupova ne tvore sve kolekcije predmeta skupove: neke su „prevelike“ da bi bile skupovi. Teorija NBG tako razlikuje razrede (klase) koji jesu skupovi od tzv. prvih razreda, tj. onih razreda koji sami ne mogu biti elementima drugih razreda. Razred prirodnih brojeva, razred realnih brojeva i sl. skupovi su, ali razred rednih (ordinalnih) brojeva, na primjer, nije skup već pravi razred. Kardinalni broj skupa broj je elemenata toga skupa: beskonačni skupovi poput skupa prirodnih brojeva i skupa realnih brojeva imaju beskonačan kardinalni broj. No postoje *različiti* beskonačni brojevi. Na primjer, kardinalni broj skupa prirodnih brojeva jednak je kardinalnom broju skupa racionalnih brojeva, ali kardinalni broj skupa realnih brojeva strogo je *veći* od kardinalnoga broja skupa prirodnih brojeva. Drugim riječima, racionalnih i prirodnih brojeva ima jednako mnogo, dok realnih brojeva ima više od prirodnih brojeva. Kažemo da je prirodnih brojeva prebrojivo beskonačno, dok za skupove koji su veći od skupa prirodnih brojeva kažemo da su neprebrojivi. Razred beskonačnih kardinalnih brojeva pravi je razred.

³² Dokaz, neformalno izložen, može se naći u Pruss, *The Principle*, 267–269. Prussov dokaz ovisi skupovnoteorijskom aksiomu izbora i pretpostavlja ispravnost standardnoga modela fizike čestica, u smislu da eksplicitno rabi tvrdnju da se neograničen broj fotona (jer su bozoni) mogu istovremeno nalaziti u istom kvantnom stanju.

prirode“.³³

Drže li gornji argumenti vodu, brutizam implicira da bi svijet morao biti posve nerazumljivo mjesto, krcato načelno neobjašnjivim predmetima i događajima. To se samo po sebi čini neprivačnom posljedicom, no daljnja je nevolja za brutizam to što svijet jednostavno ne djeluje kao da je napučen sirovim činjenicama: ni kornjače ni oblaci fotonā ne materijaliziraju se spontano *ex nihilo*, bolesti i nestanci civilizacija obično imaju uzroke.³⁴ No što tada objašnjava činjenicu da se u svijetu kakav jest, po svemu sudeći, neuzrokovani događaji ne događaju ili barem ne događaju u mjeri u kojoj bismo pod brutizmom očekivali? Plauzibilan je odgovor da nema neuzrokovanih događaja jer sirove činjenice nisu uopće metafizički moguće i da stoga brutizam ne može biti istinit. Naravno, odgovor koji je brutistu na raspolaganju – i to, čini se, *jedini* odgovor koji ima na raspolaganju – jednostavno je kazati da je *ta* činjenica i sama sirova: nema ama baš nikakva uzroka ni objašnjenja zašto su sirove činjenice tako rijetko slučaj. No taj odgovor prije ilustrira problem nego ga rješava: kada jednom dopustimo sirove činjenice, *anything goes*.

Kao treće – i završit ćemo tim prigovorom – ozbiljan je izazov brutizmu to što se čini da pretpostavka metafizičke mogućnosti sirovih činjenica vodi u radikalni skepticizam.³⁵ Ako su sirove činjenice metafizički moguće, na prvi je pogled metafizički moguće i to da je i samo postojanje vaših perceptivnih stanja i takvih i takvih relacija među njima tek sirova činjenica i kao takva posve kauzalno neovisna o bilo čemu u vanjskom svijetu. Imate jasan doživljaj čitanja ovoga teksta – vidite časopis u svojim rukama, osjećate papir pod prstima, zamjećujete promjene u vidnom polju i pomicanje svojih očiju dok pogledom prolazite kroz retke i sl. – ali moguće je da nema ništa „izvan“ tih vaših

³³ Pruss, „The Leibnizian Cosmological Argument“, 32.

³⁴ Doduše, ako brutizam jest istinit, čini se metafizički moguće istinitim i nešto što bismo mogli nazvati sirovim okazionalizmom: kauzalnost je *sui generis* relacija (tj. nije svedljiva na pravilnosti u slijedu događaja), no nijedan događaj zapravo nema uzrok, iako slijed događaja, posve bez ikakva uzroka ili objašnjenja, pokazuje zakonoliku pravilnost *kao da* su događaji međusobno kauzalno povezani.

³⁵ Npr. Koons, „A New Look“, 197, opravdavajući svoj aksiom univerzalnosti kauzalnosti, piše da je cijena nijekanja univerzalnosti kauzalnosti prihvatanje sveobuhvatnoga pironovskog skepticizma. Pruss, „The Leibnizian Cosmological Argument“, 28, na temelju Koonsovih sugestija, izlaže argument da nijekanje načela dostatnoga razloga obvezuje na skepticizam u pogledu percepcije, dok Feser, *Five Proofs*, 149–150, poopćava argument na naše kognitivne sposobnosti općenito i argumentira da odbacivanje načela dostatnoga razloga podriva mogućnost bilo kakva racionalna istraživanja.

perceptivnih stanja što ih uzrokuje. Ne postoji časopis, vaše ruke niti oči, nema znanstvenika koji izaziva te doživljaje podražavajući vaš mozak u nekom laboratoriju, nema Descartesova obmanjivača koji u vašem duhu proizvodi te predodžbe – zamjedbe koje imate nisu ama baš ničim uzrokovane, neobjašnjiva je sirova činjenica da te zamjedbe imate. Problem ne staje samo na perceptivnom iskustvu: neuzrokovanim bi mogla biti bilo koja mentalna stanja. Ako je brutizam istinit, svako bi vaše vjerovanje i sjećanje moglo biti kauzalno i epistemički neovisno o tome je li ono što vjerujete i čega se naizgled sjećate doista slučaj. Metafizički je moguće da se posve neuzrokovano u vašem umu pojavilo vjerovanje da je brutizam istinit, na primjer, i da je pritom, opet bez ikakva uzroka, ono ujedno popraćeno neistinitim vjerovanjem da ste brutizam prihvatili *zbog* ovoga ili onoga razloga. Ne pomaže to što se jasno sjećate da ste pažljivo razmatrali i vagali argumente za i protiv brutizma – vaše bi sjećanje također moglo biti lažno, također bez ikakva uzroka. Čini vam se da vas argumenti racionalno prisiljavaju prihvatiti brutizam, ali ako je brutizam istinit, i ta je misao mogla nastati neuzrokovano i posve neovisno o samim argumentima. Prihvatimo li brutizam, čini se da nema načina na koji bismo mogli načelno isključiti scenarije poput gornjih, scenarije kojih sama mogućnost podriva bilo koje razloge koje bismo isprva uopće mogli imati za prihvatiti brutizam. Prisjetimo se, sirovim činjenicama ne možemo pripisati nikakvu objektivnu vjerojatnost u terminima zakona prirode i objektivnih tendencija i stoga nemamo opravdanja kazati da je bilo koja od gore opisanih mogućih sirovih činjenica objektivno malo vjerojatna.

Naravno, brutist bi se mogao pokušati pozvati na Prussov argument da je kardinalni broj skupa mogućih svjetova u kojima se dani slijed uzastopnih događaja odvija sukladno zakonima prirode manji od kardinalnoga broja skupa mogućih svjetova u kojima neuzrokovani događaji bez ikakva objašnjenja odstupaju od zakona prirode. U svjetlu toga argumenta, mogao bi reći, ako bi mentalni događaji poput prisjećanja i formiranja vjerovanja doista neuzrokovano nastajali, ne bismo trebali očekivati tako zakonoliku pravilnost u slijedu mentalnih stanja kakvu primjećujemo. No zašto misliti da slijed mentalnih stanja *doista* jest zakonoliko pravilan? Ako je brutizam istinit, vaše sjećanje na sukcesiju prošlih mentalnih događaja, vjerovanje da su oni slijedili jedan za drugim na kontinuiran i pravilan način i sl. mogli su nastati upravo

u ovom trenutku, bez ikakva uzroka i posve neovisno o tome jeste li uopće imali ikakva prethodna mentalna stanja. Ako su sirove činjenice metafizički moguće, niti za taj mogući neuzrokovan događaj ne možemo opravdano kazati da je malo vjerojatan.

Prethodna napomena sugerira da brutizam ne može izbjeći zapadanje u neki oblik radikalnoga skepticizma čak niti ako, argumenta radi, dopustimo kao *jedini* neuzrokovan događaj sam nastanak kontingentne stvarnosti i prihvatimo da, jednom kada je ontologijska pozornica pripremljena, zakoni koji njom upravljaju nekako onemogućuju pojavu novih neuzrokovanih događaja. Naime, i s tim ustupcima brutizmu, kako ostaje metafizički mogućom neka drukčija kolekcija osnovnih kontingentnih entiteta i zakona, čini se metafizički mogućim scenarij u kojem početni neuzrokovani događaj nije nastanak entiteta koji konstituiraju fizički svemir, već radije, na primjer, mentalnih entiteta koji konstituiraju um. Vaš je um, koliko možete reći, zajedno s njegovim zavaravajućim predodžbama, neistinitim vjerovanjima i prividnim sjećanjima, mogao nastati prije svega pet minuta, *ex nihilo* i bez ikakva uzroka uopće, iscrpljujući u sebi cjelokupnu kontingentnu stvarnost.³⁶ Čak i ako nema daljnjih neuzrokovanih događaja ni sirovih činjenica – nakon početnoga neuzrokovana nastanka, neka je svako vaše mentalno stanje učinak prethodnih mentalnih stanja i zakona (koji god oni bili) koji upravljaju njihovom sukcesijom – sama mogućnost neuzrokovana inicijalnoga nastanka kontingentnih entiteta *ex nihilo* dopušta takav scenarij. Štoviše, sličan solipsistički scenarij možemo konstruirati čak i ako pretpostavimo da uopće nema neuzrokovanih *događaja*, da je jedina sirova činjenica *postojanje* fundamentalnih kontingentnih entiteta: vaš um neobjašnjivo postoji oduvijek, no zakonolike se svakih pet minuta resetira novom kolekcijom zavaravajućih predodžaba, neistinitih vjerovanja i prividnih sjećanja. Ako su već sirova vječna opstojnost svemira ili njegov neuzrokovani nastanak *ex nihilo* metafizički mogući, kako bismo načelno mogli isključiti mogućnost opisanih solipsističkih scenarija? Kako nijednoj od tih mogućih sirovih činjenica ne možemo pripisati nikakvu objektivnu vjerojatnost u terminima prethodno danih

³⁶ Alternativno, smatrate li metafizički *nemogućim* postojanje mentalnih entiteta poput predodžaba i misli kao neovisnih od nekoga biološkoga ili općenito fizičkoga sustava (npr. mozga ili računala), možemo modificirati scenarij tako da je inicijalni neuzrokovani događaj nastanak jednoga jedina *mozga*, zajedno s njegovim fizičkim stanjima koja odgovaraju prividnim sjećanjima, neistinitim vjerovanjima i sl.

prirodnih zakona, ne čini se da imamo ikakva opravdanja kazati da je jedan od tih scenarija objektivno vjerojatniji od drugoga.³⁷

Quentin Smith u jednoj je raspravi o teizmu, ateizmu i nastanku svemira napisao da je „najrazumnije vjerovanje da smo nastali ni iz čega, ni od čega i ni radi čega“, misleći pritom upravo na neuzrokovan nastanak svemira *ex nihilo*.³⁸ Gore opisane neugodne posljedice brutizma sugeriraju da bismo, naprotiv, teško mogli odabrati *nerazumniju* poziciju. U svakom slučaju, nije nerazumno razmotri li ateist neke od dostupnih teorijskih alternativa brutizmu.

5. IREGULARIZAM

Suočen s neprivačnim izborom između neinteligibilnosti naivnoga necesitizma i iracionalizma brutizma, ateist bi se mogao ponadati riješiti problem kontingentnosti svojevrsnim metafizičkim analogonom Münchhausenovu izvlačenju iz gliba povlačenjem za vlastitu kosu. Preciznije, ateist bi mogao pokušati odgovoriti na problem iskorištavanjem nekoga oblika neutemeljenih (*non-well-founded*) objašnjavalačkih nizova, npr. pozivanjem na kauzalne petlje ili pak na beskonačne kauzalne lance u kojima bi svaka karika bila učinak prethodne. U ne-

³⁷ Možda bi se dalo argumentirati, iako je teško precizno artikulirati tu intuiciju, da je scenarij u kojem bi se npr. jedan jedini mozak u takvu i takvu stanju spontano materijalizirao *ex nihilo* zapravo *epistemički* vjerojatniji od neuzrokovana nastanka „velikog“ svemira s karakteristikama poput našega. Naime, u kontekstu rasprave o problemu tzv. fine ugođenosti svemira za život, moćan je prigovor (barem nekim) standardnim pokušajima rješenja toga problema pomoću hipoteze multiverzuma (npr. teorijama inflacijskoga multiverzuma) to da je vjerojatnost da bi proizvoljan „lokalni“ svemir generiran određenim fizičkim procesom (nastao npr. fluktuacijama u inflacijskom polju) bio sličan našem svemiru, s niskom početnom entropijom, daleko manja od vjerojatnosti nastanka svemira s visokom ukupnom entropijom no koji bi ujedno sadržavao tzv. Boltzmannov mozak, tj. malo područje organizirane materije sa strukturom poput naših mozgova, zajedno s odgovarajućim perceptivnim stanjima, prividnim sjećanjima i sl. Za sažet prikaz primjera fine ugođenosti svemira za život i preciznu formulaciju probabilističkoga teističkoga argumenta iz fine ugođenosti vidi Robin Collins, „The Teleological Argument: An Exploration of the Fine-Tuning of the Universe“, u: William Lane Craig i J. P. Moreland (ur.), *The Blackwell Companion to Natural Theology*, Wiley-Blackwell, Chichester (2009), 202–281, posebno str. 262–272 za detaljniji opis inflacijske teorije multiverzuma i problem Boltzmannovih mozgova. Naravno, *neuzrokovan* nastanak nije isto što i nastanak pomoću nekoga stohastičkoga fizičkoga procesa i stoga nije očito može li se legitimno pokušati pozvati na primjer Boltzmannovih mozgova u vaganju epistemičke vjerojatnosti sirovih činjenica. No možda bi *tu quoque* odgovor na tom tragu bio primjeren ako bi brutist pokušao argumentirati da je epistemički malo vjerojatno da bi složena i fino ugođena struktura poput mozga u takvu i takvu stanju nastala neuzrokovano.

³⁸ William Lane Craig i Quentin Smith, *Theism, Atheism, and Big Bang Cosmology*, Clarendon Press, Oxford (1993), 135.

dostatku boljega izraza, pristup rješavanju problema kontingentnosti korištenjem neutemeljenih eksplanacijskih struktura nazovimo "iregularizam".³⁹

Glavnu pozadinsku ideju iregularističkoga pristupa izložio je već David Hume u IX. dijelu svojih *Dialogues Concerning Natural Religion*:

U takvu lancu [...] svaki je dio uzrokovan onime što mu prethodi i uzrokuje ono što za njim slijedi. Gdje je onda teškoća? Ali *cjelina*, kažeš, traži uzrok. [...] Kada bih ti pokazao posebne uzroke svake pojedine u zbirci od dvadeset čestica materije, smatrao bih vrlo nerazumnim ako bi me potom pitao što je uzrok sviju dvadeset. To je dovoljno objašnjeno u objašnjenju uzroka dijelova.⁴⁰

Poopćimo li malo Humeovu tvrdnju, dobivamo tzv. Hume-Edwardsovo načelo: postoje li objašnjenja (odgovarajuće vrste) svakoga pojedina dijela neke cjeline, ona zajedno ujedno konstituiraju i objašnjenje (odgovarajuće vrste) te cjeline same.⁴¹ Pod "cjelinom" se tu razumiju mereološki agregati i općenito one kolekcije entiteta koje se mogu interpretirati kao agregati, npr. konjunkcije propozicija, sljedovi događaja i sl.⁴² Hume-Edwardsovo načelo kaže nam da ako postoji objašnjenje zašto postoji svaki pojedini predmet u nekom agregatu, ta objašnjenja ujedno objašnjavaju i zašto postoji agregat tih predmeta. Imamo li ob-

³⁹ Naziv je prema aksiomu pravilnosti (*regularity*) ili, kako se još naziva, aksiomu utemeljenosti (*foundation*) standardne teorije skupova ZF(C), koji isključuje mogućnost neutemeljenih (*non-well-founded*) skupova, tj. mogućnost cirkularnih relacija članstva u skupu i sl.

⁴⁰ David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, ed. Norman Kemp Smith, Oxford University Press, Oxford (1935/1779), 190.

⁴¹ Ime je načela iz William Rowe, „Two Criticism of the Cosmological Argument“, *The Monist* 54/3 (1970), 441–459, prema Paul Edwards, „A Critique of the Cosmological Argument“, u: Hector Hawton (ur.), *The Rationalist Annual*, Pemberton, London (1959), 63–77. Vidi također James Cain, „The Hume-Edwards Principle“, *Religious Studies* 31/3 (1995), 323–328 i Alexander R. Pruss, „The Hume-Edwards Principle and the Cosmological Argument“, *International Journal for Philosophy of Religion* 43/3 (1998), 149–165.

⁴² Mereološki agregat cjelina je koja nije ništa „više“ od sume svojih dijelova: ako x i y imaju posve iste dijelove, x i y isti su agregat, neovisno o posebnim relacijama između dijelova. Agregat koji se sastoji od ovih ključeva i šalice na stolu isti je kao i agregat kojega su dijelovi ta ista šalice u perilici i ti isti ključevi u džepu. Načelo očito ne stoji ili barem zahtijeva znatne kvalifikacije u slučaju cjelina koje se ne mogu jednostavno protumačiti kao agregati. Uzmemo li npr. da je neka pojedina molekula cjelina sastavljena od atoma kao svojih dijelova, objašnjenja zašto postoje ti i ti atomi nisu sama po sebi dovoljna za objasniti zašto postoji ta molekula. Kako u tekstu razmatramo samo cjeline koje su agregati svojih dijelova, takve komplikacije ovdje možemo zanemariti.

jašnjenje zašto je svaka propozicija u konjunkciji istinita, imamo time i objašnjenje zašto je istinita konjunkcija tih propozicija. Znamo li zašto se dogodio svaki pojedini događaj u nekom slijedu događaja, samim time znamo i zašto se dogodio cijeli taj slijed događaja. Načelo djeluje plauzibilnim i očito vrijedi u tipičnim svakodnevnim slučajevima: znam li kako su ključevi dospjeli na stol i znam li kako je šalica dospjela na stol, znam i zašto su ključevi i šalica na stolu.

Ako je to načelo istinito, lako je vidjeti kako bi pozivanje na nj moglo omogućiti ateistu izbjeći i naivni necesitizam i brutizam. Recimo da želimo objasniti zašto postoji neki agregat kontingentnih entiteta. Ako bi bio slučaj da možemo objasniti *svaki* dio te cjeline pozivajući se *samo* na druge dijelove te iste cjeline – tj. objasniti postojanje svakoga kontingentnoga dijela pozivanjem samo na druge kontingentne dijelove iste cjeline – imali bismo ujedno, ako je Hume-Edwardsovo načelo istinito, zadovoljavajuće objašnjenje i zašto postoji sama cjelina sastavljena od tih dijelova. No, kako su, po pretpostavci, svi dijelovi te cjeline *kontingentni* i kako svi *imaju* objašnjenje, u objašnjenju zašto postoji ta cjelina ne bismo morali pretpostaviti ni da je neki njezin dio metafizički nužan (i time bez potrebe za relevantnom vrstom objašnjenja) ni da neki od njezinih kontingentnih dijelova sami nemaju objašnjenje (i da je stoga njihova opstojnost sirova činjenica) niti pak da mora postojati nešto izvan same cjeline što bi nju objašnjavalo (npr. metafizički prvi uzrok).

Dva su načina na koja to može biti slučaj. Ako je skup kontingentnih entiteta koji tvore cjelinu samo konačan, npr. $\{e_1, e_2, e_3, \dots, e_n\}$, morali bismo imati neku vrstu cirkularnoga objašnjenja, recimo pomoću kauzalne petlje u kojoj, za svaki prirodan broj m strogo manji od n , e_{m+1} uzročno objašnjava e_m , dok e_1 uzročno objašnjava e_n . No ako je skup entiteta u pitanju beskonačan, npr. $\{e_1, e_2, e_3, \dots\}$, možemo imati i scenarij koji u citiranom tekstu opisuje Hume: za svaki prirodan broj n , e_{n+1} uzročno objašnjava e_n . Načelno su oba pristupa na raspolaganju ateistu, no potonji je razumljivo češći, između ostaloga zbog sumnjive

legitimnosti cirkularnih objašnjenja.⁴³ Usmjerit ćemo se stoga na taj potonji pristup, no sve što ćemo kazati jednako se odnosi na oba.

Opisat ćemo dva paradigmatiska načina na koja bi ateist mogao pokušati iskoristiti Hume-Edwardsovo načelo u odgovoru na problem kontingentnosti. U oba je načina ključ u tome da se svemir, tj. kontingentna stvarnost općenito, razumije kao neka vrsta cjeline sastavljene na neki prikladan način od beskonačnoga broja kontingentnih dijelova, takvih da se postojanje svakoga od njih može zadovoljavajuće objasniti referiranjem na druge kontingentne dijelove svemira.

Prvi način uključuje pozivanje na beskonačne nizove kauzalnih objašnjenja. Pretpostavimo da ne postoji prvi trenutak u kojem je svemir počeo postojati. To može biti bilo zato što svemir ima beskonačnu prošlost bilo pak zato što, iako svemir jest samo konačno star, strogo gledano ne postoji *početni* trenutak njegova nastanka. Nema prvoga trenutka Velikoga praska: u trenutku t_0 svemir ne postoji, ali postoji u svakom trenutku t nakon t_0 . No ako nema prvoga trenutka nastanka svemira, za *svaki* trenutak t u kojem svemir postoji ima neki raniji trenutak t' u kojem svemir također postoji. Stoga, uz razumnu pretpostavku da je stanje svemira u bilo kojem trenutku učinak prethodnih stanja svemira (ako takva postoje), doista *svako* stanje svemira, za *svaki* trenutak njegova postojanja, ima uzročno objašnjenje u terminima njemu prethodećih stanja svemira i zakona prirode. Shvatimo li svemir npr. kao agregat njegovih vremenskih isječaka i pretpostavimo li Hume-Edwardsovo načelo, slijedi da *svaki* dio svemira ima objašnjenje zašto postoji – objašnjenje u terminima drugih dijelova svemira – i time bi ujedno bilo objašnjeno i zašto svemir sam postoji. Ništa nije preostalo za objasniti. Nismo se morali pozvati ni na metafizički nužne fizičke entitete ni na sirove činjenice niti na nešto poput metafizički prvoga uzroka. Svemir je, možemo reći, u tom smislu samouzrokovan, njegova je opstojnost samoobjašnjavajuća.⁴⁴

⁴³ Iznimka je npr. model J. Richarda Gotta i Li-Xina Lija u kojem svemir, zahvaljujući zatvorenoj vremenskoj petlji u ranom svemiru, stvara sam sebe, no njihov model, čini se, nije ni fizički održiv. Vidi William Lane Craig i James D. Sinclair, „The *Kalam* Cosmological Argument“, u: William Lane Craig i J. P. Moreland (ur.), *The Blackwell Companion to Natural Theology*, Wiley-Blackwell, Chichester (2009), 101–201, str. 133–136.

⁴⁴ Primjer je toga pristupa Quentin Smith, „Kalam Cosmological Arguments for Atheism“, u: Michael Martin (ur.), *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, Cambridge (2007), 182–198. Očit je problem s odgovorom na problem kontingentnosti kako smo ga opisali

Drugi je način nešto manje uobičajen i uključuje pozivanje na beskonačan niz konstitucijskih objašnjenja. Nema *fundamentalnih* fizikalnih entiteta i zakona: za svaku kolekciju fizikalnih entiteta i zakona postoje „fundamentalniji“ entiteti i zakoni koji ih konstituiraju i u terminima kojih se njihovo postojanje može objasniti. Pretpostavimo da se opstojnost svih kontingentnih entiteta – *osim* entiteta postuliranih nekom fizikalnom teorijom T_0 te entiteta koji objašnjavaju entitete teorije T_0 – može konstitucijski objasniti pozivanjem na entitete teorije T_0 . Počevši s teorijom T_0 , neka dalje imamo beskonačan niz teorija $T_1, T_2, T_3, \dots$, takvih da se, za bilo koji pozitivan cijeli broj n , entiteti postulirani teorijom T_n mogu u nekom relevantnom smislu objasniti postuliranim entitetima teorije T_{n+1} . Tada je, prema Hume-Edwardsovu načelu, opstojnost svemira, shvaćenoga kao aglomerat svih kontingentnih entiteta, objašnjena tim beskonačnim regresom teorija i njima postuliranih entiteta. Opet, bez pretpostavke metafizički nužnih fizičkih entiteta, sirovih činjenica i prvoga uzroka.⁴⁵

Međutim, nije teško pokazati da ti paradigmatički načini ne uspijevaju zadovoljavajuće riješiti problem kontingentnosti. Prisjetimo se za početak primjera s kamenom i kornjačom iz odsječka o brutizmu. Recimo da nas zanima objašnjenje zašto se kamen nalazi upravo na onom prostornom položaju na kojem se nalazi. Odgovor: kamen se nalazi na tom i tom položaju zato što se nalazi na kornjači koja se nalazi pak na tom i tom položaju. Položaj kornjače objašnjava položaj kamena na njoj. No modificirajmo sada scenarij na sljedeći način: nema posljednje kornjače u nizu koja neobjašnjivo lebdi iznad tla, umjesto toga *svaka*

---

u našem primjeru to što takav odgovor *pretpostavlja* postojanje određenih kauzalnih zakona koji povezuju pojedina stanja svemira. No, naravno, ako bi zakoni prirode i sami bili kontingentni, ne bi bilo istina da objašnjenjem svakoga pojedinoga stanja svemira pomoću njemu prethodnih stanja *i* tih zakona prirode više *ništa* ne ni preostalo za objasniti. Između ostaloga, i dalje bismo ostali s pitanjem zašto su zakoni prirode upravo ti koji jesu. No ovdje taj prigovor možemo zanemariti i pretpostaviti da je ateistu na raspolaganju neki domišljat odgovor na nj.

⁴⁵ Nešto slično tomu scenariju, pozivajući se na Richarda Feynmana, sugerira Lawrence M. Krauss, *A Universe from Nothing: Why There Is Something Rather Than Nothing*, Free Press, New York (2012), 177. To je ujedno najbliže čime se približio temi naznačenoj naslovom i podnaslovom knjige. Unatoč povremenim eksplicitnim tvrdnjama, naravno da Krauss *ne* opisuje nastanak svemira ni iz čega, već samo pokušava pokazati da je moguće (i možda plauzibilno), pretpostavimo li stanoviti skup fizikalnih zakona (uključujući cjelokupnu konceptualnu mašineriju kvantne mehanike), neka važna svojstva svemira (postojanje prostora i materije, poseban oblik pojedinih fizikalnih zakona i sl.) i nastanak određenih vrsta entiteta u svemiru (npr. fizikalnih čestica) objasniti kao učinak prethodno danih fundamentalnijih vrsta entiteta (određenih vrsta polja, recimo).

kornjača stoji na leđima neke druge, manje kornjače.⁴⁶ Cijela se konfiguracija nalazi usred zraka, no položaj nijedne kornjače nije sirova činjenica: položaj svake od njih objašnjava položaj one iznad i objašnjen je položajem one ispod nje. Za svaki dio cjeline imamo objašnjenje zašto se nalazi na mjestu na kojem se nalazi. No bi li takav scenarij objasnio prostorni položaj toga cijeloga niza kornjača? Bi li položaj beskonačnoga niza međusobno podupirućih kornjača u relevantnom smislu bio samoobjašnjavajućim? Ako je Hume-Edwardsovo načelo istinito, morao bi biti: imamo objašnjenje položaja svakoga pojedinoga dijela cjeline i time bismo ujedno morali imati i objašnjenje položaja te cjeline. No ne čini se da je to slučaj. Položaj levitirajućega beskonačnoga niza kornjača djeluje potpuno zagonetnim. Izgleda očitim da bi ta konfiguracija *mogla* biti smještena metar više, recimo, ili metar udesno. No zašto se tada nalazi upravo na mjestu na kojem se nalazi? Objasnivši relativan položaj svake kornjače pozivanjem *isključivo* na unutarnju strukturu konfiguracije, samo na međusobne prostorne i kauzalne odnose njezinih sastavnica, *nismo* ujedno dali odgovor na to pitanje. Sad, možda je ispravan odgovor da je položaj cijele te konfiguracije zapravo metafizički nužan – recimo zato jer je položaj svake pojedine kornjače metafizički nužan – i da smo u krivu misleći da bi mogao biti drukčijim. Možda je, s druge strane, njezin položaj sirova činjenica: mogao bi biti drukčijim, no nema nikakva objašnjenja zašto nije. Ili je možda Bog imao razloge materijalizirati beskonačno mnogo kornjača upravo na tom mjestu. Što god bio odgovor, jasno je da on ne slijedi iz skupa objašnjenja pojedinih dijelova cjeline. Hume-Edwardsovo načelo ne vrijedi u opisanom scenariju. No opisani se scenarij čini relevantno analognim iregularističkim odgovorima na problem kontingentnosti.

Slično, zamislite situaciju u kojoj vam supruga priznaje da je trudna iako zna da ste neplodni. Bez brige, kaže, nije vas prevarila. Razumije da vam se na prvi pogled čini plauzibilnim da mora postojati neki *vanjski* uzrok nastanka djeteta, ali kada se bolje pogleda, vidi se da zapravo nije tako. Nema početnoga trenutka trudnoće: u trenutku t_0 nije bila trudna, no u svakom trenutku t između t_0 i sadašnjega trenutka t^* u njezinoj je utrobi dijete. Postojanje djeteta u nekom trenutku t može se objasniti jednostavno time što dijete postoji u nekom ranijem trenutku t' . Zašto dijete postoji u 12.01? Zato što postoji u 12.00 i jer između

⁴⁶ Usp. Pruss, *The Principle*, 56.

12.00 i 12.01 ništa nije uzrokovalo da ono prestane postojati. Kako ne postoji prvi trenutak u kojem je dijete došlo na svijet, koji god trenutak t uzeli, uvijek postoji neki raniji trenutak t' između t_0 i t u kojem dijete postoji i stoga se postojanje djeteta u baš *svakom* trenutku t može objasniti postojanjem djeteta u nekom ranijem trenutku t . No objasnivši zašto dijete postoji u svakom trenutku u kojem postoji, u potpunosti smo objasnili zašto dijete uopće postoji i nema potrebe pretpostavljati da mora postojati neki dodatni vanjski uzrok koji je doveo do trudnoće. Sad, pretpostavite da *doista* nije bilo početnoga trenutka trudnoće. Bi li takav scenarij objasnio zašto postoji dijete? Ako je Hume-Edwardsovo načelo istinito, čini se da bi to morao biti slučaj. Ali naravno da to slučaj nije: bilo početnoga trenutka ili ne, opisani kauzalni lanac sam po sebi ne objašnjava činjenicu da dijete postoji. Bilo početnoga trenutka ili ne, metafizički je i dalje moguće da dijete ne bi postojalo: postoji mogući svijet u kojem djeteta nema. Niz objašnjenja koja bi se pozivala samo na međusobne kauzalne odnose pojedinih vremenskih isječaka u intervalu u kojem dijete postoji *ne* bi uklonio zagonetku zašto dijete uopće postoji, ako bi već doista moglo ne postojati. Opet, možda je ispravan odgovor da je postojanje djeteta nekako metafizički nužno, možda je ono tek sirova činjenica, možda pak ima neki vanjski uzrok zašto dijete postoji. No, jednako kao u prethodnom primjeru, odgovor ne slijedi iz opisanih objašnjenja zašto postoji svaki pojedini dio cjeline. Hume-Edwardsovo načelo ne stoji.⁴⁷

Jasan je sada problem s gore opisanim analognim pokušajima objašnjenja postojanja samoga svemira. Problem kontingentnosti ostaje u punoj snazi. Čak i ako se svaka konfiguracija fundamentalnih fizikalnih

⁴⁷ Problem s Hume-Edwardsovim načelom možemo dodatno pokušati ilustrirati poopćivši primjer sa samoobjašnjavajućom trudnoćom. Pretpostavimo da je vrijeme gusto, tj. da između svaka dva različita trenutka t i t' postoji neki daljnji trenutak t'' . Pretpostavimo također da stanje zatvorenoga fizičkoga sustava u bilo kojem trenutku t i zakoni prirode koji vrijede u tom sustavu kauzalno objašnjavaju (možda nedeterministički) stanje sustava u svakom trenutku t' kasnijem od t . (Čak i ako su te pretpostavke neistinite, svakako se čine metafizički moguće istinitima, a to je dovoljno barem za argument da Hume-Edwardsovo načelo nije *nužno* istinito za relevantne vrste cjelina i objašnjenja.) Odaberimo sada neki proizvoljan trenutak t i uzmimo kao našu cjelinu skup stanja svemira u poluotvorenom intervalu $(t, t^*]$, gdje je t^* sadašnji trenutak. Ako su ukupnost svih stanja svemira u intervalu $(t, t^*]$ i uzročna objašnjenja zašto postoji neko stanje svemira pozivanjem na njegova prethodna stanja i zakone prirode, kako smo pretpostavili u našem paradigmatiskom primjeru, legitimna cjelina i vrsta objašnjenja za primjenu Hume-Edwardsova načela, jednako bi moralo vrijediti i u slučaju intervala (t, t^*) . Neka je svemir u tom intervalu zatvoren sustav. Tada, ako je Hume-Edwardsovo načelo istinito, ta bi cjelina bila samoobjašnjavajuća. No onda bi stanja svemira prije trenutka t i u samom t bila eksplanacijski irelevantna za stanja svemira nakon t .

entiteta aktualno postojećega svemira može objasniti zakonima prirode i konfiguracijama fundamentalnih fizikalnih entiteta u ranijim trenucima, i dalje se čini metafizički mogućim svijet u kojem bi svemir konstituirale drukčije vrste fundamentalnih fizikalnih entiteta i njime upravljali drukčiji fundamentalni fizikalni zakoni od onih u aktualnom svijetu. Za takav bi mogući svijet također moglo vrijediti da nema početnoga stanja svemira, npr. zato što bi svemir u njem imao beskonačnu prošlost. Jednako tako, u takvu bi mogućem svijetu također moglo biti slučaj da je svako stanje svemira učinak njegovih ranijih stanja. Svijet s newtonovskim svemirom, na primjer, djeluje metafizički mogućim. No što onda objašnjava kontingentnu činjenicu da neki takav mogući svijet *nije* aktualan svijet? Kako bismo pozivanjem isključivo na kontingentnu unutarnju strukturu i kauzalni poredak *aktualno* postojećega svemira uopće mogli dati odgovor na to pitanje? Otprilike bi to bilo kao kada bismo pokušavali objasniti zašto se na zidu nalazi mrtva priroda (a ne, recimo, pejzaž) pozivanjem isključivo na obilježja te iste slike: može nam to dati odgovor na pitanje zašto je *ta* konkretna slika mrtva priroda a ne pejzaž, ali ne možemo tako odgovoriti na pitanje zašto je upravo ta slika završila na zidu, radije nego neka slika s pejzažom ili ništa uopće. Objašnjenje činjenice da se na zidu nalazi upravo ta i ta slika traži nešto više od opisa njezine kompozicije i kolorita.

Postavimo pitanje malo drukčije. Kao i u aktualnom svijetu, i u mogućem svijetu s newtonovskim svemirom neki bi se ateisti mogli ponadati riješiti problem kontingentnosti eksploatiranjem Hume-Edwardsova načela pozivanjem na beskonačne kauzalne nizove. Kao možda i Hume u aktualnom svijetu, čak bi mogli pomisliti da im ono omogućava kazati da je opstojnost *njihova* svemira samoobjašnjavajuća. Međutim, ona to očito nije – već samim time što njihov svemir *ne* postoji. Za primjenu Hume-Edwardsova načela *prima facie* nema relevantne razlike između newtonovskoga svemira i svemira kakav vjerujemo da doista jest. No *zašto* su onda ateisti u takvu neaktualnom mogućem svijetu u krivu ako vjeruju da pomoću Hume-Edwardsova načela mogu objasniti opstojnost svojega svemira? Odgovor koji se čini bjelodanim jest da su nepostojanje početnoga trenutka svemira i mogućnost beskonačnoga kauzalnoga regresa jednostavno eksplanacijski irelevantni za problem kontingentnosti. No tada su u krivu i ateisti koji obitavaju u aktualnom svijetu misle li da se neutemeljenim

beskonačnim uzročnim nizovima nekako može riješiti problem kontingentnosti. Slično, lako je vidjeti, vrijedi i za pokušaje rješenja problema kontingentnosti pozivanjem na beskonačni regres sve dubljih fizikalnih teorija: ništa nam u takvu regresu teorija samom po sebi ne govori zašto postoji baš svemir karakteriziran upravo tim i takvim nizom teorija, a ne npr. svemir s beskonačnim nizom dubljih i dubljih teorija različitih od onih u aktualnom svijetu ili pak svemir u kojem doista postoji neka fundamentalna fizikalna teorija.

Hume-Edwardsovo načelo ne vrijedi neograničeno. Između ostaloga, kako naši primjeri pokazuju, ono ne vrijedi ako objašnjenja dijelova cjeline, sastavljene isključivo od kontingentnih dijelova, tvore određene oblike neutemeljenih eksplanacijskih struktura. Objašnjenja dijelova u takvim slučajevima *ne* konstituiraju ujedno objašnjenje cjeline same. Drugim riječima, pitanje zašto cjelina uopće postoji ostaje u takvim slučajevima neodgovorenim. No upravo se na takve oblike neutemeljenih eksplanacijskih struktura pozivaju teorije poput onih u opisanim iregularističkim pokušajima odgovorima na problem kontingentnosti. Iregularizam je stoga, uzet sam za sebe, objašnjavački nepotpun s obzirom na problem kontingentnosti. Sam za sebe, iregularizam ostavlja otvorenim pitanja kao što su: „Zašto kontingentna stvarnost uopće postoji?“

Naša analiza sugerira da Hume-Edwardsovo načelo zahtijeva nešto poput sljedeće kvalifikacije: pod uvjetom da cjelina ne sadržava metafizički nužne dijelove, objašnjenja svakoga pojedinoga dijela cjeline zajedno mogu ujedno konstituirati objašnjenje same cjeline *samo ako* nije tako da objašnjenja svakoga pojedinoga dijela referiraju *isključivo* na dijelove te iste cjeline. Malo drukčije rečeno, objašnjenje cjeline koja se sastoji samo od kontingentnih dijelova mora uključiti nešto *izvan* same te cjeline.⁴⁸ Ako smo u pravu, sugerira to načine na koje bi se iregularističke teorije mogle modificirati da bi ponudile odgovor na problem kontingentnosti.

Sasvim općenito govoreći, suočeni s problemom objašnjenja neke dane cjeline (npr. aglomerata svih fizičkih entiteta, konjunkcije svih zakona prirode, beskonačnoga niza sve dubljih fizikalnih teorija i sl.) i bez mogućnosti pozivanja na neograničeno Hume-Edwardsovo načelo

⁴⁸ Usp. Pruss, „The Hume-Edwards Principle“, 156–157.

lo, imamo svega tri opcije. Prva je zaniijekati da su svi dijelovi cjeline koju pokušavamo objasniti kontingentni. U tom se slučaju u objašnjenju cjeline *možemo* pozvati na Hume-Edwardsovo načelo, ali po cijenu da su objašnjenja pojedinih dijelova cjeline (i time cjeline same) na neki prikladan način utemeljena u dijelovima koji su metafizički nužni. Druga je opcija ustrajati ujedno i na tome da svi dijelovi cjeline jesu kontingentni i na tome da nema ničega izvan te cjeline što prema njoj može stajati u odgovarajućem objašnjavačkom odnosu. U tom slučaju, iako cjelina u pitanju jest kontingentna, prema modificiranom Hume-Edwardsovu načelu za nju uopće ne postoji nikakvo objašnjenje. Treća je opcija prihvatiti da izvan cjeline koju pokušavamo objasniti postoji nešto u čemu objašnjenje cjeline o kojoj je riječ mora na neki način biti utemeljeno. Sve su nam tri teorijske mogućnosti dostupne neovisno o tome dopuštamo li neku vrstu kauzalnih petlja, na primjer, ili beskonačne nizove kornjača i fizikalnih teorija. Primijenimo li rečeno na problem kontingentnosti, svaki se iregularistički ateistički odgovor na problem kontingentnosti na kraju dana može ubrojiti bilo u naivno-necesionističke bilo u brutističke bilo u fundacionalističke teorije. Sve što kažemo općenito o tim skupinama teorija stoga se odnosi i na njihove iregularističke varijante.

6. FUNDACIONALIZAM

Opisujući problem kontingentnosti kazali smo da problem izvire iz konjunkcije dviju naših dubokih metafizičkih intuicija. S jedne strane, imamo snažnu intuiciju da su i samo postojanje i fundamentalna struktura fizičke stvarnosti tek kontingentne činjenice: što god u konačnici bili fundamentalni fizikalni entiteti i što god bili fundamentalni fizikalni zakoni koji upravljaju njihovom interakcijom, čini nam se da bi fizički svijet mogao biti građen od nekih drukčijih vrsta osnovnih konstitutivnih elemenata i da bi mogao biti upravljan nekim drukčijim oblicima temeljnih zakona – štoviše, čini nam se da bi fizički svijet mogao uopće ne postojati, da ništa nužno nema u činjenici da fizička stvarnost jest. S druge strane, imamo jednako snažnu intuiciju da za puko kontingentne činjenice mora postojati neko objašnjenje zašto su one slučaj, da kontingentni predmeti, događaji, situacije ne mogu bez ikakva uzroka nastajati niti jednostavno neobjašnjivo biti. U odgovoru na

problem kontingentnosti naivni necesitizam odbacuje prvu intuiciju, tvrdeći da fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni postoje metafizički nužno. Brutizam pak odbacuje drugu intuiciju, tvrdeći da fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni sâmi nemaju nikakva objašnjenja. No vidjeli smo da i jedan i drugi odgovor imaju ozbiljne teorijske probleme. Tvrdnja da su fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni metafizički nužni u najboljem se slučaju čini posve nerazumljivom, u najgorem slučaju djeluje jednostavno nekoherentnom. Tvrdnja da za fundamentalne fizikalne entitete i zakone ne postoji nikakvo objašnjenje zašto postoje i zašto su takvima kakvima jesu vodi u krajnje iracionalističku sliku svijeta i radikalni skepticizam. Ti se problemi, blago govoreći, ne čine vrlo lako savladivima.

Jedna je od alternativa naivnomu necesitizmu i brutizmu teizam. Teisti se slažu s brutistima da su osnovni gradivni elementi svemira tek kontingentni entiteti i da su zakoni prirode koji njima upravljaju tek kontingentni zakoni. Ne slažu se s njima da postojanje kontingentnih entiteta i zakona može biti neobjašnjiva sirova činjenica: kontingentni entiteti i zakoni moraju imati objašnjenje. Teisti se slažu s naivnim necesitistima da fizička stvarnost jest utemeljena u nečemu što sâmo postoji metafizički nužno i što van svoje naravi ne traži daljnje objašnjenje svoje opstojnosti. S naivnima se necesitistima ne slažu da fizički entiteti i zakoni prirode mogu biti metafizički nužnima: metafizički nužna bića moraju posjedovati vrlo različita svojstva od onih koja posjeduju fizički entiteti i zakoni prirode. Ako su sporne tvrdnje i naivnoga necesitizma i brutizma neistinite – drugim riječima, ako su ispravne obje metafizičke intuicije iz kojih izvire problem kontingentnosti – nužno slijedi da doista postoji nešto što sâmo jest metafizički nužno te stoga radikalno različito od fizičkoga svijeta, no što ujedno na neki način objašnjava zašto fizička stvarnost uopće postoji i jest takvom kakvom jest. Nisu li istinitima ni naivni necesitizam ni brutizam, postoji metafizički prvi uzrok. Teističke se teorije stoga mogu razumjeti upravo kao rezultat izbjegavanja neugodnih teorijskih implikacija naivno-necesitističkih i brutističkih odgovora na problem kontingentnosti, pokušaj pronalaženja trećega puta između filozofijski neprihvatljivih alternativa. No, naravno, teističke teorije nisu jedina alternativa naivnomu necesitizmu i brutizmu. Ateist može odbaciti obje te skupine teorija kao neprihvatljive te time prihvatiti i da fizički svijet jest kontin-

gentan i da postoji neka vrsta metafizički nužna temelja kontingentne stvarnosti, no pritom zaniijekati da je opravdano govoriti o metafizički prvom uzroku kao o Bogu. Mogao bi, na primjer, smatrati da objašnjenje zašto postoje fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni treba tražiti radije u nečemu poput Platonovih ideja ili Hegelova apsolutnoga duha. Ateističke teorije toga tipa nazovimo fundacionalističkim ateističkim teorijama.

Kako smo spomenuli u odsječku o naivnom necesizmu, teisti – posebice oni iz tradicije tzv. klasičnoga teizma – tipično će argumentirati da za konačno rješenje problema kontingentnosti nije dovoljno kazati samo to da ultimativni temelj stvarnosti postoji metafizički nužno, tj. da postoji u svakom mogućem svijetu. Na primjer, čini se plauzibilnim tvrditi da, ako uopće postoje, i entiteti poput matematičkih predmeta, propozicija, Platonovih ideja i sl. postoje u svakom mogućem svijetu. Međutim, čak i ako doista postoje nužno, smatraju teisti, njihova je nužnost tek uvjetna ili izvedena, tj. objašnjenje njihove nužnosti ne leži (samo) u njihovoj vlastitoj naravi. Legitimno je stoga pitati za neko daljnje objašnjenje zašto ti predmeti postoje: kao i u slučaju kontingentnih bića, njihova opstojnost u konačnici i sama mora biti utemeljena u nečem različitom od njih samih. Ideje, propozicije i skupovi ne mogu biti prvim uzrokom. Metafizički prvi uzrok, kao nearbitrarna zaustavna točka svakoga lanca objašnjenja, mora biti nešto što samo postoji apsolutno ili neuvjetovano nužno – tradicionalnim jezikom, nešto što je nužno *a se*. No biće koje postoji u apsolutno nužnom smislu, argumentiraju, mora posjedovati atribute radikalno različite od onih koja posjeduju bilo kontingentni fizički bilo nužni apstraktni predmeti, atribute koji opravdavaju kazati da je metafizički prvi uzrok Bog.⁴⁹ Primijetimo ipak da bi se fundacionalistički ateist mogao složiti s klasičnim teistom da metafizički prvi uzrok mora biti nešto čija je opstojnost apsolutno nužna i mogao bi lako prihvatiti neka od svojstava za koja klasični teisti argumentiraju da nužno pripadaju metafizički prvom uzroku, npr. jednostavnost, jedinstvenost, nepromjenjivost i sl. Ateist bi, dakako, pritom ujedno morao zaniijekati da prvom uzroku pripadaju barem neka od definicijski nužnih svojstava Boga koja mu pripisuju teisti. Očit bi izbor tu bila osobnost, tj. razum i slobodna volja (barem u analognom

⁴⁹ Vidi npr. Feser, *Five Proofs*, 184–232 za relativno detaljan opis i analizu središnjih atributa Boga iz perspektive klasičnoga teizma.

smislu), kao i drugi osobni atributi poput sveznanja.

Pokušati presuditi između teističkih i fundacionalističkih ateističkih teorija premašuje ciljeve ovoga rada, ali završit ćemo sugestijom da teorijski problemi jedinih preostalih alternativa upućuju na to da se upravo između njih ima voditi filozofijska bitka za ultimativno objašnjenje stvarnosti.

7. ZAKLJUČAK

„Zašto išta kontingentno uopće postoji?“ jedno je od klasičnih velikih pitanja metafizike. Argumenta radi, pretpostavili smo mogućnost idealne ultimativne fizikalne teorije, takve da je sva kontingentna stvarnost na neki relevantan način načelno objašnjiva u terminima postuliranih entiteta i zakona te teorije. Eksplicirali smo zatim problem kontingentnosti na sljedeći način: što god bili fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni, zašto su upravo ti entiteti fundamentalni fizikalni entiteti i zašto su upravo ti zakoni prirode fundamentalni fizikalni zakoni, ako se već, barem na prvi pogled, čini metafizički mogućim svijet u kojem svemir konstituiraju drukčiji osnovni gradivni elementi i njime upravljaju drukčiji temeljni zakoni, kao uostalom i svijet u kojem sam svemir uopće ne postoji? S obzirom na način na koji pokušavaju odgovoriti na problem kontingentnosti, razvrstali smo ateističke teorije u tri velike skupine, nazvavši te skupine teorija "naivni necesitizam", "brutizam" i "fundacionalizam".

Argumentirali smo da je naivni necesitizam, tvrdeći da su fundamentalni fizikalni entiteti i zakoni metafizički nužni, pozicija koja u najboljem slučaju djeluje neinteligibilnom, u najgorem pak nekoherentnom. Argumentirali smo zatim da brutizam, tvrdeći da je opstojnost fundamentalnih fizikalnih entiteta i zakona kontingentna činjenica bez ikakva objašnjenja, implicira krajnje iracionalističku sliku svijeta i vodi u radikalni oblik skepticizma. Sugerirali smo na kraju da zbog teško savladivih teorijskih problema prve dvije skupine teorija samo fundacionalističke ateističke teorije mogu biti ozbiljna alternativa teizmu.

Metaphysical landscape of atheism

Abstract: The main goal of this paper is twofold: to propose a classification of atheistic theories based on their strategies in dealing with the so-called problem of contingency and to estimate their philosophical viability qua metaphysical theories. We classify the theories into three broad categories we call "naive necessitism", "brutism" and "foundationalism" and suggest that only foundationalist theories could in principle be tenable alternatives to theism.

Keywords: *atheism, contingency, brute facts, the Hume-Edwards principle, first cause.*

Bibliografija

Francis J. Beckwith, „Mormon Theism, the Traditional Christian Concept of God, and Greek Philosophy: A Critical Analysis“, *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/4 (2001), 671–695.

James Cain, „The Hume-Edwards Principle“, *Religious Studies* 31/3 (1995), 323–328.

Robin Collins, „The Teleological Argument: An Exploration of the Fine-Tuning of the Universe“, u: William Lane Craig i J. P. Moreland (ur.), *The Blackwell Companion to Natural Theology*, Wiley-Blackwell, Chichester (2009), 202–281.

William Lane Craig i Quentin Smith, *Theism, Atheism, and Big Bang Cosmology*, Clarendon Press, Oxford (1993).

William Lane Craig i James D. Sinclair, „The *Kalam* Cosmological Argument“, u: William Lane Craig i J. P. Moreland (ur.), *The Blackwell Companion to Natural Theology*, Wiley-Blackwell, Chichester (2009), 101–201.

William Lane Craig, *God and Abstract Objects. The Coherence of Theism: Aseity*, Springer, Cham (2017).

Paul Edwards, „A Critique of the Cosmological Argument“, u: Hector Hawton (ur.), *The Rationalist Annual*, Pemberton, London (1959), 63–77.

Edward Feser, *Scholastic Metaphysics: A Contemporary Introduction*, Editiones scholasticae, Hausenstamm (2014).

Edward Feser, *Five Proofs of the Existence of God*, Ignatius Press, San Francisco (2017).

Richard Gale i Alexander R. Pruss, „A New Cosmological Argument“, *Religious Studies* 35/4 (1999), 461–476.

Stephen Hawking, *A Brief History of Time*, Bantam Books, New York (1988).

David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, ur. Norman Kemp Smith, Oxford University Press, Oxford (1935).

Robert C. Koons, „A New Look at the Cosmological Argument“, *American Philosophical Quarterly* 34/2 (1997), 193–211.

Lawrence M. Krauss, *A Universe from Nothing: Why There Is Something Rather Than Nothing*, Free Press, New York (2012).

Timothy O'Connor, *Theism and Ultimate Explanation: The Necessary Shape of Contingency*, Wiley-Blackwell, Chichester (2012).

Alexander R. Pruss, „The Hume-Edwards Principle and the Cosmological Argument“, *International Journal for Philosophy of Religion* 43/3 (1998), 149–165.

Alexander R. Pruss, *The Principle of Sufficient Reason: A Reassessment*, Cambridge University Press, Cambridge (2006).

Alexander R. Pruss, „The Leibnizian Cosmological Argument“, u: William Lane Craig i J. P. Moreland (ur.), *The Blackwell Companion to Natural Theology*, Wiley-Blackwell, Chichester (2009), 24–100.

Joshua Rasmussen, „From a Necessary Being to God“, *International Journal for Philosophy of Religion* 66/1 (2009), 1–13.

Joshua Rasmussen, „From States of Affairs to a Necessary Being“, *Philosophical Studies* 148/2 (2010), 183–200.

William Rowe, „Two Criticism of the Cosmological Argument“, *The Monist* 54/3 (1970), 441–459.

Bertrand Russell, *Why I Am Not a Christian*, Routledge, London (2004).

Jim Slagle, *The Epistemological Skyhook: Determinism, Naturalism, and Self-Defeat*, Routledge, New York (2016).

Quentin Smith, „Kalam Cosmological Arguments for Atheism“, u: Michael Martin (ur.), *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, Cambridge (2007), 182–198.

Richard Swinburne, *The Existence of God*, Clarendon Press, Oxford (2004).

RAZGOVOR S JOSEPHOM PEARCEOM

Razgovarao: Matej Tolić¹

Joseph Pearce rođen je 12. veljače 1961. godine u Barkingu u Londonu. U javnom životu Velike Britanije poznat je kao istaknuti član Britanskoga nacionalnoga fronta. Nakon obraćenja na katoličanstvo postaje poznat kao biograf katoličkih pisaca, a među ostalima napisao je i knjige o životu Williama Shakespearea, G. K. Chestertona, J. R. R. Tolkiena, Oscara Wildea i drugih. Od 2001. godine živi i radi u Sjedinjenim Američkim Državama. Danas je direktor izdavaštva na Augustine Institute, urednik časopisa *St. Austin Review*, časopisa „*Faith & Culture*“, urednik je serije „*Ignatius Critical Editions*“ i viši suradnik u mrežnom časopisu „*Imaginative Conservative*“.

Na samom početku razgovora za časopis „Obnova“ želim Vam zahvaliti u ime svih članova Udruge na razgovoru. Uzevši u obzir temu ovoga bro-

¹ mag. iur., Antuna Branka Šimića 4, Split, matejtolic92@gmail.com

ja „Ateizam, agnosticizam i antiteizam“, želio bih Vas pitati o Vašem iskustvu agnosticizma. Kao mladić bili ste agnostik s izraženim anglikanskim nasljeđem i obratili ste se na katolicizam koji ste prethodno otvoreno mrzili. Kakvi su tada bili Vaši stavovi o postojanju transcendentnoga Boga i kako danas gledate na svoja nekadašnja uvjerenja?

Iako su moji roditelji nominalno bili kršćani, nikada nismo išli u crkvu osim na vjenčanja i nikada se nismo molili, ni pojedinačno ni zajednički. Kao dijete nisam znao za bolje. Bilo mi je „normalno“ biti agnostik. Postojanje Boga nije mi predstavljalo ništa bitno, kao ni Kristova žrtva na križu. Danas, shvaćajući koliko sam bio osiromašen sa svojim neznanjem i neznanjem kulture sredine u kojoj sam odrastao, žalim zbog milijuna ljudi koji u Engleskoj žive u sekularističkoj pustinji ne znajući to. Misle da je sve što postoji oko njih ta pustinja. Žeđaju za duhovnim okrijepljenjem, no ne znaju ništa o hrani kojom bi trebali hraniti duše, a to je Kristova prisutnost u Euharistiji.

Živimo u svijetu u kojem ateizam snažno i ubrzano raste. Kako bismo se kao katolici i tradicionalisti trebali postaviti prema ovom problemu? Kako bismo trebali pristupiti dijalogu s ateistima?

Mislim da je ateizam pomodarstvo u dijelovima dekadentnoga svijeta, ali kako nas C. S. Lewis podsjeća, mode uvijek dolaze i odlaze, ali uglavnom odlaze. Ateizam je bio moderan u Francuskoj prije Revolucije i otišao je iz mode nakon njegovih posljedica koje su se jasno osjetile u vladavini terora koji je stigao s Revolucijom. Bio je moderan i u Rusiji prije Revolucije. Ateizam je sam sebi najgori neprijatelj. Uništi sam sebe kad ima dovoljno užeta da se objesi. Problem je, dakako, što ubije mnoštvo nevinih ljudi prije nego što se objesi. Ovom problemu trebamo pristupiti s dobrotom, istinom i ljepotom Trojedinoga Boga: s dobrotom ljubavi, npr. svetost, istinom razuma, npr. fides et ratio i ljepotom katoličke kulture koja se ogleda u književnosti, umjetnosti, arhitekturi i glazbi. Mržnja se povlači pred ljubavlju, laž bježi od istine, a ružnoća se uzmiče pred ljepotom.

U jednom od svojih eseja „Debunking two types of Atheism“² istaknuli ste razliku između plemenitih i neplemenitih ateista. Možete li nam objasniti koja je razlika?

Plemeniti su ateisti istinski tražitelji istine koji iskreno vjeruju u nepostojanje Boga. U smjeru te potrage s njima se trebamo upustiti u poštenu debatu i raspravu pomažući im tako otkriti puninu istine. Neplemeniti su ateisti oni koji mrze Boga ili život iz bilo kojeg razloga. Oni ne žele da Bog postoji i mrze samu ideju Boga. U pravilu su puni bijesa i mržnje, nezainteresirani za razumnu raspravu. Oslobodit će taj bijes na kršćane čim budu u položaju moći koji će im to omogućiti. Na našu nesreću, plemeniti su ateisti brojčano nadjačani neplemenitim ateistima. Ironično, no plemeniti ateisti imaju više toga zajedničkoga s kršćanima nego s drugim tipovima ateista. Tema Chestertonovoga romana „Kugla i križ“ bila je odnos kršćanina i plemenitoga ateista.

U svojoj knjizi „Moja utrka s đavlom. Moje putovanje od radikalne mržnje do razumske ljubavi“³⁵⁷ opisali ste Englesku kao zemlju koju progoni Kristov duh, odnosno kao zemlju koja odbija Krista kao sjenu iz prošlosti. Kako biste iz svoje perspektive opisali Englesku i Zapad danas? Postoji li zemlja na Zapadu u kojoj je Kristov duh vidljivo živ?

Mislim da je Engleska dalje od vjere nego što je to bila prije pedeset godina kad sam ja bio dijete. Zaboravila je svoje korijene, a ako nije, želi ih zaboraviti. Problem je što odsutnost Krista podrazumijeva odsutnost dobrote, istine i ljepote. Nacija koja odbaci Krista počinila je moralno i kulturološko samoubojstvo. Takva nacija ne može preživjeti.

Vidim znakove Uskrsnuća, duh Krista koji kao feniks ustaje iz pepela postmodernoga očajanja. Mislim da je prisutnost pravoslavlja u Rusiji gotovo pa čudo nakon sedamdeset godina nametnutoga dogmatskoga ateizma. Ohrabren sam i kršćanskim otporom sekularnoj tiraniji u Mađarskoj i Poljskoj te znakovima obnove u Zapadnoj Europi kao u Francuskoj. A čujem i dobre vijesti iz Hrvatske! Međutim, želio bih reći da nisam eurofil nego Kristofil, što znači da se radujem znakovima oživljavanja kršćanstva u Kini, Africi i drugim dijelovima svijeta. Nadod-

² <https://theimaginativeconservative.org/2016/02/debunking-the-two-types-of-atheism.html>, pristupljeno 26. ožujka 2019. godine.

³ Knjigu je na hrvatskome jeziku objavila izdavačka kuća „Verbum“ iz Splita 2014. godine.

ao bih da je kršćanska vjera živa i zdrava u Sjedinjenim Američkim Državama. Dovoljno je svjedočiti stotinama tisuća ljudi koji su se okupili na godišnjem „Hodu za život“ u Washingtonu kako bismo shvatili da je kršćanski otpor sekularizmu snažan i živahan u SAD-u.

Svoje ste javno djelovanje započeli kao istaknuti član Britanskoga nacionalnoga fronta. Bili ste visoki stranački dužnosnik. Nakon obraćenja ste okončali veze s ekstremnom desnicom i rasističkim svjetonazorima. Što mislite o vezi između nacionalizma i katoličke vjere, inače vrlo aktualnoj temi u Hrvatskoj? Jesu li katolicizam i nacionalizam spojivi?

Katolička vjera i istinski nacionalizam posve su spojivi. Pisao sam mnoge eseje u obranu nacionalizma, posebno za portal „The Imaginative Conservative“. Nacionalizam je potreban za borbu protiv zala internacionalizma, a potonji je jednostavno moderna riječ za imperijalizam. Moramo oživjeti nacionalizam kako bismo obranili političke i nacionalne slobode od imperijalizma Europske unije ili imperijalizma globalizma. Problem nije u nacionalizmu, koji je dobar i potreban, već u rasizmu koji je protivan dostojanstvu ljudske osobe i zapovijedi o ljubavi prema bližnjemu.

Kako biste definirali svoj politički svjetonazor nakon obraćenja? Vidite li u današnjim političkim opcijama nadu za Zapad?

Iskreno, radije koristim izraz kršćanstvo nego Zapad. Potonje podrazumijeva mnogo toga. Predstavlja dobre stvari kao što je baština Atene i Rima, a posebno povijest i život Crkve u Europi; ali Zapad je porodio relativizam (kroz nominalizam), protestantizam i sekularistički materijalizam Prosvjetiteljstva, a da ne spominjem Francusku i Rusku revoluciju i isprazne moderne manifestacije oholosti i hedonizma. Smatram se djetetom Crkve, ne djetetom Zapada. Stoga znam da je vrata pakla ne će nadvladati i da će Krist i njegova Crkva biti snažno prisutni u svijetu sve do Sudnjega dana. Uvijek postoji nada. Samo bezbožni očajavaju!

Čuveni ste kao biograf i poznavatelj književnoga rada i života Gilberta Keitha Chestertona, Hilairea Belloc, J. R. R. Tolkiena i drugih katoličkih intelektualaca. Hrvati doživljavaju Englesku kao protestantsku i imperijalnu supersilu i uglavnom simpatiziraju male narode u

engleskom susjedstvu kao npr. Irsku. Možete li nam približiti katoličku Englesku? Koliki je bio utjecaj katolicizma na englesku književnost 20. stoljeća?

Moramo se sjetiti da je Engleska bila katolička zemlja više od tisuću godina prije nego što je Henrik VIII. nametnuo državnu vjeru engleskom narodu protiv njihove volje. Tristo su godina katolici Engleske trpjeli okrutne progone od strane sekularne države ustrajući u junačkom otporu. Prvih 150 godina progona katolici su bili izloženi torturama i mučnim pogubljenjima za „zločin“ bivanja katolicima. Zatim, nakon tri stoljeća progona, iskusili smo katolički preporod, počevši s obraćenjem blaženoga Johna Henryja Newmana 1845. godine, koji je trajao više od stoljeća. Mnogi veliki pisci ovoga razdoblja bili su obraćenici na vjeru, a o tome sam pisao u svojoj knjizi „Literary Converts“. Osobno sam odan viziji i povijesti Engleske i nemam stvarnih simpatija prema Britanskom Carstvu. Nisam Velikobritanac, već Maloenglez. Volim i divim se svojoj zemlji i njezinoj ljepoti, a ne njezinim naporima da bude prevelika za svoje cipele.

Među mnogim biografijama koje ste napisali ističe se biografija Aleksandra Isajevića Solženjicina, ruskoga disidenta i pisca. Ne znam znate li, no Vaš intervju s njim preveden je na hrvatski jezik.⁴ Glavne teme toga razgovora bile su kršćanstvo, ateizam, rusko iskustvo komunizma i Zapad. Uzimajući u obzir da je Hrvatska zemlja s jakim nasljeđem komunizma, možete li nam predočiti Solženjicinov pogled na prošlost i budućnost zemalja Istočnoga bloka? Kako je gledao na suočavanje društva s prošlošću komunizma i njegovim zločinima? Što je mislio o Zapadu i je li predvidio njegovu krizu? Koliko sličnosti vidite između socijalističkoga ateizma s kojim se susreo Solženjicin i fundamentalističkoga sekularizma današnjega modernoga svijeta?

Solženjicin je jedan od divova prošloga stoljeća i jedan od najvećih junaka svojega doba. U razgovoru je rekao da Rusiju smatra dijelom Zapada i da se radovao padu željezne zavjese kako bi se ono najbolje od zapadne civilizacije prelilo u Rusiju do samoga vrha. Problem je bio, kako je rekao, u tome što željezna zavjesa nije pala nego je bila podignuta te se sav talog zapadne dekadencije provukao ispod nje.

⁴<https://www.bitno.net/academicus/filozofija-academicus/intervju-sa-solzenjicinom-uzdizanje-prema-religiji-nam-je-jedina-nada/>, pristupljeno 16. ožujka 2019. godine.

Molim se i nadam obnovi i osnaženju Rusije, prosvjetljene uskrslim kršćanstvom kako bi mogla biti sila kršćanske obnove i bedem protiv uspona sekularističkoga fundamentalizma i radikalnoga relativizma.

Poznati ste zagovornik distributizma. Vidite li način kako bi on mogao biti primijenjen na današnji svijet i ima li budućnosti? Živite li distributizam?

Distributizam je živ i zdrav i primjenjuju ga milijuni ljudi u današnjem svijetu. To je uspon lokalizma u politici i gospodarstvu. To je borba protiv razarajuće moći globalizma. Uspon malih nacija protiv moći političkih carstava. To je sve ono što ide u korist decentralizaciji moći velikih vlada i krupnoga kapitala. To je politika i ekonomija u kojoj se drži do obitelji.

Moja obitelj nastoji živjeti distributizam kroz svakodnevne ekonomske odabire. Kupujemo u trgovinama i na farmama lokalnih vlasnika; jedemo u restoranima koje drže lokalci; pijemo domaće pivo. Sam uzgajam kokoši i patke. Svjesni smo činjenice da možemo svijet učiniti boljim ili gorim mjestom sa svakim potrošenim dolarom. Nastojimo trošiti svoj novac kako bismo svijet učinili boljim i zdravijim mjestom.

Naposljetku, koju je ulogu imala književnost u Vašem obraćenju? Koja je važnost književnosti i umjetnosti u vjeri i vjerskom životu?

Moje obraćenje bilo je ukorijenjeno u fides et ratio, u vjeri i razumu, ali ga je također probudilo čuđenje u prisutnosti ljepote. Toma Akvinski govori nam da osjećaj čuđenja, koji je sam po sebi plod poniznosti i zahvalnosti, vodi um i dušu u duh kontemplacije te da kontemplacija širi um i dušu u puninu Stvarnoga. U tom sam smislu bio doveden do Krista kroz osjećaj čuđenja ljepoti kozmosa. Taj susret s ljepotom privlači me velikim književnim i umjetničkim djelima kršćanstva. Najveće knjige, najveća remek-djela glazbe i umjetnosti, arhitektonska zdanja, sva ukazuju na put do Boga. Ona nisu samo djela kreativnosti, ona su pjesme hvale.

UZALUDNOST ANTITEIZMA - EVOLUCIJSKI RAZVITAK RELIGIOZNOSTI HOMO SAPIENSA

Autor: Nera Meštrović¹

Sažetak: Rad obuhvaća suvremene znanstvene dosege u proučavanju i objašnjavanju fenomena religioznosti i ritualnoga ponašanja kod modernoga čovjeka (*Homo sapiens*). Cilj rada nije dokazati Boga, već ljudsku tendenciju nadnaravnom, koja je biološki predodređena i evolucijski razvijana kao tek djelić čovjekovih psihofizičkih i intelektualnih prilagodbi.

Ključne riječi: *religija, duhovnost, evolucija, znanost, Homo sapiens*

1. PREGOVOR

Četiri tisuće i dvije stotine zabilježenih organiziranih sustava vjerovanja. Zemlja vrije. Otkada ljudi koračaju na dvije noge i udaraju

¹mag. arch., mag. ling., nera.mestrovic@gmail.com

kamenom o kam, sa Zemlje se podižu lica i streme pogledi u Vis. Religiozan način mišljenja prisutan je već vrlo dugo i jedan je od osnovnih čimbenika po kojima se čovjek razlikuje od ostalih zemaljskih bića.² S razvojem svijesti o sebi i odnosu sebe prema okolini javljaju se pitanja koja i danas istražujemo – zašto smo ovdje, zašto i s kojom je svrhom došlo do „nas” te jednostavno: ako mi ne znamo objasniti sve pojavnosti koje nas okružuju, postoji li odgovor negdje kamo mi (još) ne možemo doprijeti? Zatim, ako su te iste pojavnosti postojane i u pravilnom redu, ako akcija prouzročuje reakciju, ako se neke prirodne pojavnosti smjenjuju, predvidljivo i svaka sa svrhom jednako kako i mi ljudi činimo i obavljamo radnje, tada je možda i ovaj svijet, pa i mi, rezultat nečijega djelovanja? Religioznost i duhovnost u čovjeku, prošlom ili sadašnjem, nisu tek pokušaji pronalaska logičnih i smislenih odgovora na pitanja, spoznajni „alati” usporedni suvremenim znanstvenim disciplinama – oni su njihov pokretač, gorivo, nalaze se u njihovim nazivnicima od početka, od one prve polu-koherentne misli koja je prošla glavom nekoga našega dalekoga pretka. Vjera u neki konačni odgovor, ključ zagonetke, rješenje s one strane jednadžbe oduvijek je s nama, isprepletena u svijest i „iDNKtet³” – čak i prije nego što je razuman čovjek to postao, a čak i kada se trudi zatomiti kao što će se to pokazati na sljedećim stranicama. Cilj ovoga preglednoga stručnoga rada nije dokazati Boga ili odrediti najispravniju religiju, već popisati arheološka oprimjerenja, urođene biološke predispozicije i evolucijske faze gradbe i razvitka religioznosti suvremenoga čovjeka; kao i navesti neka zamjenska obilježja izvorišno identičnoga ponašanja u slučajevima organizirane društvene negacije, zatomiavanja i institucionalnoga ideološkoga sprječavanja istih ljudskih tendencija.

2. UVOD, I ŠTO JE DOVELO DO UVODA

Kada govorimo o religioznosti, potrebno ju je kvalitetno definirati i raščlaniti kako bismo ju, prema inherentnim obilježjima, znali prepoznati u pojedinačnoj situaciji. Definicija je vjerojatno koliko i religija, a jedan racionalan izbor bit će dostatan: „Opći religijski leksikon“ re-

² Ivor Karavanić, Natalija Čondić, *Religije kamenog doba (Stone Age Religions)*, Arheološki muzej Zadar, Zadar (2018), 6.

³ Igra riječima, misli se na „identitet”.

ligiju (lat. religio, od religare: povezivati, okupljati) definira kao „sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetomu”⁴. Što je sveto? Svakako nije ništa profano, svjetovno, svakodnevno, prosječno, uobičajeno, obično, redovno, često, prisutno, opipljivo, manjkavo, s nekom pogreškom ili nedostatkom. Dakle, sve... ono drugo od toga, više, iznad – s druge strane.

Religiozno se poziva na taj apsolutni ideal i približavanje mu, pridržavanjem određenih pravila sukladnih tom visokom rezultatu, pravila običnom čovjeku najlakše ostvarljivih s pomoću usustavljenih rituala. Strogim ritualom ostvareno je pravilo specijalizacije nekog djelovanja (fizičkoga ili mentalnoga), ali ono suprotno i jednako potrebno pravilo generalizacije proširuje isto stremljenje i poštivanje ideala na domene izvan samoga rituala. Religiju stoga uplećemo u druga ključna područja ljudskoga postojanja: rođenje, smrt, osjećaje i promišljanje, dobro i zlo⁵. Religioznost tako prožima osobno i zajedničko, unutra i izvana, procesi utječu i mijenjaju sve uključene čimbenike u trokutu pojedinca, društva i religije.

Kada govorimo o početcima organiziranoga duhovnoga života pri ljudskim zajednicama, potrebno je arheološki primijetiti tragove obreda i simboličkoga ponašanja. Njih arheolozi identificiraju vrlo jednostavnim mehanizmom: izdvajanjem onih materijalnih tragova koji nisu isključivo vezani uz biološki opstanak i/ili utilitarne potrebe – posebice ako se ne radi o jedinstvenom slučaju, već je potvrđeno ponavljanje određene arheološke situacije, što upućuje na ponašanje koje je dijelom kulture tadašnjih ljudi⁶. Jedna bitna zadržka kojoj se svaki znanstveni pristup naslanja jest svijest o predrasudi vlastite pretpostavke i poziciji promatrača koji objekt promatra: samo zato što nam katkad upotrebnama namjena predmeta ili situacije nije očigledna, ne znači da se nužno radi o mistificiranoj „ritualnoj namjeni” kao univerzalnom odgovoru svega neobjašnjivoga. Stoga, primjerice, iako neosporivo znamo da su neandertalci pokapali svoje pokojne članove (i to s grobnim prilozima, bez kojih bi ukop mogao biti slučajan), te situacije ne dokazuju nužno vjeru

⁴ Ivor Karavanić, *Prapočetci religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Školska knjiga, Zagreb (2012), 16.

⁵ Karavanić, *Prapočetci*, 17.

⁶ Karavanić, Čondić, *Religije*, 7.

u zagrobni život. Iako će određen broj arheoloških imena tvrditi upravo tu interpretaciju, čisto je moguće da je svaki član zajednice pokapan sa svojom opremom (primjerice lovac sa svojim oružjem i oruđem), jednostavno i bez pozadinske filozofije. Osim higijenskoga, razlog praksi pokapanja jest i emotivan, radi se o članu relativno male i bliske zajednice, obitelji. Neka solidna doza proto-simbolike ovdje ipak mora postojati, ako se fenomen pokapanja s osobnom opremom usporedi i poveže s drugim obilježjima razvijenosti neandertalskih zajednica: razrađene lovne strategije ukazuju na postojanje ne samo elaboriranoga planiranja i ekstenzivne komunikacije među članovima (čiji je fizički potencijal ostvaren anatomske potpuno formiranom os hyoideum, podjezičnom kosti) – iste značajke ukazuju i na svojevrsnu društvenu hijerarhiju, podjelu uloga i specijalizaciju djelovanja pojedinca u zajednici. Slučaj jednoga od četiri neandertalska ukopa u špilji Shanidar – Shanidar IV ili „Cvjetni ukop”⁷, stoji kao izvrstan primjer specijalizacije, i to u slučaju upravo najzanimljivije uloge u dalekoj prapovijesnoj zajednici, liječnika – travara – maga – šamana. Ukop muškarca starog od 30 do 45 godina, na klasičan način položenoga u fetalnom položaju na boku, zatrpan je zemljanom kontekstom prošaranom ostatcima raznovrsnoga bilja i cvijeća, njegove osobne „opreme”, „oruđa”. Radiokarbonska analiza tragova peludi pokazala je biljke ne tek lijepih i oku ugodnih cvjetova, već izrazito ljekovitih svojstava. Iako je zbog kasnije otkrivenih sličnih hrpica ostataka peludi u špilji, rezultata djelovanja lokalnih voluharica, ova situacija službeno isključena kao pogrebna intencionalna, s funkcijom cvjetnoga odra na kojemu pokojnik položen sniva vječni san, mišljenje je autorice⁸ ovoga članka da potonju interpretaciju ne treba isključiti, temeljem činjenice kako neke od biljaka izvorno potječu s područja udaljenih i 50 kilometara od špilje Shanidar, morale su biti donesene u špilju pa s navedenom činjeničnom situacijom zatvoreni krug indicija upućuje na taj logičan zaključak. Bilo bi potrebno usporediti vrste biljaka pronađene na trodimenzionalnom presjeku cijele špilje, vertikalno i horizontalno. U svakom slučaju, činjenica da je jedna osoba pohranjena uz isključivu opremu šamanske uloge potkrjepljuje i suvremenu antropološku primjedbu kako su magijski travari zbog svetosti, uzvišenosti svoga nadzemaljskoga poziva obavljali samo tu ulogu u zajednici – što

⁷ Karavanić, Čondić, *Religije*, 16.

⁸ Na osnovi istraživanja za seminarski rad „Simbolika neandertalskih ukopa” kod prof. dr. sc. Karavanića.

znači da su „poštenim radom” zaslužili, zaradili hranu i svoj dio prihoda zajedničkih dobara⁹.

Jedna od glavnih osobina šamanizma jest stanje zanosa uma, ekstaze, transa, a iz njih i s pomoću njih na vidjelo izlaze „proizvodi”: pjesma, ples, priča, crtež itd. Iako se nekako prirodno pretpostavlja konzumacija određenih halucinogenih biljaka i biljnih prerađevina sa supstancama koje utječu na ljudski um, percepciju i procesuiranje u umu, neki psihološki eksperimenti mogli bi pridonijeti ovoj raspravi. Kemijske reakcije istoga tipa u mozgu prouzročuje i „izlaganje ništavilu” – u situacijama apsolutnoga manjka vanjskoga osjetilnoga podražaja kojima smo konstantno, u svakom trenutku okruženi te su nam normalno stanje i standard, ljudski um počinje rekonstruirati i nadoknađuje sam. Ovaj fenomen omogućuje upravo struktura ljudskoga mozga.¹⁰

Nastavno na uzajamnost šamanizma, odnosno simboličkoga ponašanja njemu u nazivniku, i „hardware + software” cjeline ljudskoga mozga; kao duhovni fenomen ljudske vrste i svakoga društva (u skladu sa specifičnostima istoga društva), šamanizam ima podrijetlo i razvojni put koji još nisu dešifrirani, ali svjetlo suvremene znanstvene interdisciplinarnosti polako ih izvlači iz mraka neznanja. Osim što je sekvencama mitohondrijskoga DNK potvrdila pretpostavke o definitivnom miješanju dviju vrsta, indikativnoga i po dvadesetak tisuća godina tumaranja istim prostranstvima Euroazije; genetika razumne ljude nastavlja povezivati: P2(FOXP2), gen potreban za proizvodnju jezika [pri čemu se podrazumijeva langue + parole cjelina] prisutan je u našem Homo sapiens genomu, što smo izgleda naslijedili upravo od usporednih nam polu-predaka Homo sapiensa neanderthalensisa.¹¹ Istražujući tragove njihovoga simboličkoga ponašanja, otkrivamo razvojne korijene vlastitoga. Ekstenzivna komunikacija, razmjena dobara, informacija, saznanja, pa i pripadnika zajednica, aktivirala je u suvremenom čovjeku, najmlađoj karici dugoga lanca, biološki potencijal napredniji i razvojno savršeniji od starijega mu brata.

⁹ Karavanić, prof. dr. sc., usmeno predavanje.

¹⁰ Stephen K. Sanderson, „Adaptation and Religion“, *Religion*, br.38, Routledge, Abingdon-On-Thames (2008), 148.

¹¹ Evan Eichler *et al.*, „Explaining human uniqueness: genome interactions with environment, behavior and culture“, *Nature Reviews Genetics* 9:3, Nature Publishing Group, London (2008), 13.

Genetička istraživanja općenito rezultiraju određenim specifičnostima nasljeđivanja i prijenosa genetičkoga materijala unutar porodice hominidae: čini se kako su sekvence identiteta u sastavu DNK, osobito pri unutarkromosomskom materijalu, izrazito jače i izraženije unutar ove porodice, nego pri genomima drugih sisavaca – ova među hominidima razasuta specifična genetička arhitektura stoga je i kategorizirana kao zasebna, a posebice je naglašena između rodova *Homo* i *Pan* (čovjeka, i najbližega mu suvremenog roda, čimpanze),¹² Još je začudnija činjenica kako su neke podskupine od ove kategorije pronađene baš kod čimpanzi i kod modernih ljudi, zaslužne za ubrzan razvoj i usavršavanje samoga procesa duplikacije i prijenosa te kategorije genetičkoga materijala – što bi moglo biti uzrok primijećenim tendencijama sličnom simboličkom ponašanju kod oba roda¹³; s obzirom na to da s čimpanzama dijelimo skupinu gena NBPF (neuroblastoma breakpoint protein family), izražajem gena (gene expression) u dijelovima povezanim s tzv. visokom kognicijom (naprednim kognitivnim procesima)¹⁴.

Primitivno, rudimentarno simboličko ponašanje mogućih početaka i prije *Homo sapiens* *neanderthalensis*, u njemu je dakle konačno aktivirano i arheološki, materijalno manifestirano, te se prirodnom evolucijom nastavlja razvijati i pri najsuvremenijoj karici, *Homo sapiens*. S obzirom na to da se tada još radi o relativno malim, blisko povezanim zajednicama, usustavljanje i svojevrsna organizacija duhovnoga i simboličkoga nije začuđujuća već usporedna i s drugim vidovima života (lov, skupljanje plodova, moguće i izradba kamenoga oruđa, definitivno utvrđena u kasnijim neolitičkim erama), sve u ekonomičnim okvirima specijalizacije pojedinaca. Osim pokapanja svojih pokojnika, *neanderthal* komunicira sa svojim bližnjima (i stranima), razvija svijest o sebi u odnosu na druge, izrađuje glazbala i protofigurice ženskoga tijela, prikuplja životinjske kosti, kandže, zube i školjke te ih obrađuje, buši i ukrašava okerom, obilježava se i diferencira nakitom i bojama. Još su njegovi donjopaleolitički pretci *Homo erectus* i *Homo heidelbergensis* imali i njegovali određen osjećaj za estetiku, za lijepo, posvjedočen pri pravilnim, simetričnim šačnicima iz tih razdoblja, kao i drugih arhe-

¹² Eichler *et al.*, „Explaining human uniqueness”, 8.

¹³ Christophe Boesch, „Symbolic Communication in wild chimpanzees?“, *Human Evolution* Vol. 6 - N., Springer Verlag, New York (1991), 80.

¹⁴ Eichler *et al.*, „Explaining human uniqueness”, 8.

ološki zabilježenih pojavnosti koje nemaju nikakve utilitarne primjene (primjerice, nalazi ljuštura nojevih jaja u asocijaciji s ašelskom kulturom, koje su mogle biti nakit)¹⁵.

Nakit razlikuje i izdvaja jednu osobu od drugih, prenosi i izjavljuje neku poruku, služi kao statusni ili simbol časti pojedinca – ili cijeloga plemena. Posljednje bi potencijalno moglo biti objašnjenje i pri slučajevima nalaza pigmenata i boja. Uobičajeni su nalazi na staništima neandertalaca tragovi žutoga, smeđega, crvenoga i sl. okera te crnoga pigmenta (najčešće manganov dioksid), koji ondje nisu mogli nastati prirodnim putem, već su morali biti doneseni, dobavljeni, dostavljeni planirano i organizirano¹⁶. Ponuđeno profano objašnjenje sasvim je razumno i smisleno – zaštita od sunca i insekata, no u kontekstu neandertalske kulture, poznajući brojne druge indikacije o umjetničkom i simboličkom ponašanju, racionalno je pretpostaviti istovjetno ritualno gospodarenje i oblikovanje ovim resursom i aspektom života. Žuta, smeđa, crvena i crna boja mogu se kombinirati nizom načina, oblika, znakova. Ukrašavanje pojedinca unutar zajednice, ili čak diferenciranje kombinacije boja svoje zajednice od drugih, koje se susreće i s kojima se komunicira, razmjenjuje, bori – pokazuje se kao prirodno ljudsko, psihološko i sociološko svojstvo čoporativnosti, a moguće korištenje ovih boja s tom svrhom, iako tek nagađanje u ovome zatvorenom krugu indicija, značilo bi prapočetke čovjeku urođenoga rodoljublja.

Dolazak *Homo sapiensa*, prilagođenoga pratećim klimatskim zatopljenjem, bujanjem biljnih i životinjskih vrsta, vrenjem života, okoline i resursa, evoluirao i čovjekov duh, mogućnosti, potenciraju se dosezi u svakom aspektu njegovoga života.¹⁷

¹⁵ Karavanić, Čondić, *Religije*, 9.

¹⁶ Karavanić, Čondić, *Religije*, 13.

¹⁷ Opaska autorice: *Homo neanderthalensis* vladao je erom pleistocena poznatim i kao „Ledeno doba”, tjelesno je bio prilagođen izrazito hladnim uvjetima i klimi. Dolaskom holocena, globalnoga zatopljenja koje i danas traje (te je nemoguće odrediti radi li se o novom geološkom dobu ili samo još jednom manjem interglacijalu, čestom u geo-kronološkoj povijesti Zemlje); neandertalski

3. PRVA POGLAVLJA

Evolucija podrazumijeva pomak nabolje. Ovisno o okolnostima i uvjetima kojima je okružen, organizam prilagođuje raspon svojega djelovanja. S proširenim i bogatim prirodnim resursima život nadilazi puko preživljavanje, planskim gospodarenjem čovjek raspoređuje i dobiva „višak vremena” za proučavanje svijeta i promjena koje ga okružuju te istraživanje vlastitih pitanja. Stoga ne čudi kako su najranija arheološka svjedočanstva o ljudskoj prilagodbi novom razdoblju čvrsto vezana uz izričaj duhovnoga života.

Holocen započinje otprilike 11 000 godina prije sadašnjosti¹⁸, a već 10 000 – 8000-ih godina prije sadašnjosti događa se fenomen Göbekli Tepe. Pustinski lokalitet u jugoistočnoj Anatoliji u principu je umjetno načinjen brežuljak¹⁹ visine 15 metara i promjera 300 metara, na kojem se nalazi ukupno dvadesetak kružnih struktura. Pod „kružnim strukturama” podrazumijevaju se u kružnicu postavljeni masivni kameni blokovi, megaliti visoki otprilike po šest metara i pojedinačne težine do 10 tona. Temelji, podloge svake kružnice također su izgrađene i oblikovane, izravnate i uglačane u kamenu vapnencu. Kameni blokovi-megaliti ukrašeni su izrezbarenim motivima životinja, pojedinačnim prikazima ili u kombinacijama i međusobnom suodnosu, a kako izgledom podsjećaju na oblik slova „T”, logično se nameće tumačenje o simboličkim ljudskim figurama raspoređenima u krug, kao predstavnicima svojih plemena, obilježenih pripadajućim im životinjskim prikazima.

Prava težina ovoga lokaliteta nije u njegovoj fenomenalnoj, posebnoj ljepoti i simbolici motiva i oblika, već svemu drugome što ovo nalazište upravo takvo kakvo jest povlači. Nedostatak bilo kakvih ostataka staništa, kampa, logora u neposrednoj blizini ukazuje na isključivo sakralnu, ritualnu, duhovnu namjenu. Svetište su podigle skupine lova-

čovjek zamijenjen je *Homo sapiensom*, savršenijim i suvremenijim modelom. Iako nije poznat razlog konačnoga izumiranja neandertalske vrste, smatra se da je to posljedica neprilagođenosti klimi, što je vidljivo i u prostorno-vremenskoj analizi kretanja ovih skupina: kasniji lokaliteti i nalazišta koncentrirani su i potisnuti na sjevernijim prostorima, udaljenijim od ekvatora te lokalno višim i hladnijim područjima.

¹⁸ Vremenska odrednica „prije sadašnjosti (*before present*)” uzeta je u odnosu na 1950. godinu kada se razvija metoda radiokarbonskog datiranja. U odnosu na „prije/po Kristu”, formulacija „prije sadašnjosti” upotrebljava se za izrazito široke vremenske raspone u arheologiji, geologiji i drugim znanstvenim disciplinama koje proučavaju daleku prošlost. Stoga za prapovijesnu arheologiju od *Homo sapiensa* i starija vremena ne koristimo izraz „prije Krista”.

¹⁹ Arheološki termin: *tell* (terminološka posuđenica iz arapskoga jezika: *tall*).

ca skupljača – prije velike „neolitičke revolucije”, dakle raštrkane, mobilne u širokom prostoru i bez trajnih obitavališta. Ali i zajednice koje su očito intenzivno komunicirale, održavale neke međusobne odnose, dijelile ideologiju, a konačno i organizirale se za jedan ovakav tehnički zahtjevan i društveno značajan pothvat. Postojanje povezanih većih skupina ljudi koji dugo borave na jednom velikom prostoru i ulažu zajednički napor za ostvarenje zadanoga cilja na ovom je nalazištu postalo evidentno.²⁰ Lokalitet Göbekli Tepe stoga predstavlja onu prijelaznu kariku, od posvjedočene ritualiziranosti na mikrorazinama pojedinačnih zajednica, do kasnije, neolitički razvijene religije u punom smislu, najranije pismeno manifestirane pri sumerskoj civilizaciji.

Fenomen Göbekli Tepe nije osamljen na karti visokorazvijene religioznosti onodobnog čovjeka – 2000 kilometara sjeverozapadno u potpuno drukčijem podneblju, na strmoj zapadnoj obali Dunava nalazi se Lepenski Vir. Čvrsto ukopan nad rijekom, od 9500. do otprilike 6000. godine pr. Kr. u tečnom kontinuitetu povezuje mezolitik i neolitik, dva izrazito različita razdoblja čovjekove organizacije svojega postojanja, pri čemu su tragovi ritualnoga ponašanja posvjedočeni tek u posljednjim fazama. Utemeljen početkom mezolitika, u razdoblju osjetnih klimatskih promjena koje su preoblikovale krajolik i izgled Zemlje, smjestio se logično na povišenom terenu, daleko iznad izloženih i ranjivih nizinskih predjela te na lokaciji s dobrim nadzorom glavnoga vodenoga toka u širem prostoru. Za razliku od prethodnoga bliskoistočnog primjera, Lepenski Vir predstavlja punopravno naselje, kontinuirano i stabilno uporište jedne žarišne kulture toga vremena. Od 6400. do 5600. god. pr. Kr. datiraju najranije osobite kamene skulpture po kojima je lokalitet arheološki i popularno poznat. Taj jedinstven izričaj nadilazi tek umjetničku stilistiku i zalazi u formativnu proto-religioznu domenu.

Formiranje trajne i stabilne religije, ideologije, sustava vrijednosti u društvu prirodan je put usporedan sa svim drugim vidovima ljudskoga života, potaknutima klimatskim promjenama i novonastalom situacijom raznovrsnih obilja kojima bića visokih kognitivnih sposobnosti mogu kvalitetno gospodariti. Prijelazno razdoblje mezolitik u principu je post-paleolitički način života u novim uvjetima i postupna prilagodba, evolucija boljem načinu postojanja. Sukladno razvoju planskoga

²⁰ Karavanić, Čondić, *Religije*, 55.

gospodarstva, domestikaciji životinja, spoznaji o uzgajanju bilja, razvitku tehnologija izrade, obrade i korištenja materijala (kamena oruđa, izrada odjeće, keramičarstvo i skladištenje hrane itd.), evoluirati i ljudski duh, umni i duhovni potencijali, razrađena organizacija unutarnjega i vanjskoga u čovjeku i društvu. Izrastaju prve religije.

Neolitik time uspijeva ostvariti stotisućljetnu težnju čovjeka da vlada prirodom, da se kao životinja ne pokorava okolini, resursima i „volji“ prirodnih sila, već ravnopravno sudjeluje, mijenja, preoblikuje po svojoj volji. Obredni šamanistički pokušaji utjecaja ljudske volje na svijet (doslovno definicija magije) u neolitu bivaju objelodanjeni – znanjem, gnošom, usvajanjem, preslagivanjem i uporabom znanja o svijetu, začetima onoga što će jednom sljedećom „revolucijom“ daleko kasnije postati – znanost.

Prvi zabilježen i svijetu poznat panteon jest onaj sumerski. Inanna, božanska vrhovnica ljubavi i rata spominje se kao složena osobnost, sa svojom razvojnom poviješću i međusobnim odnosima unutar i izvan obitelji već pri najstarijim glinenim utiscima prvoga pismenoga razdoblja Uruka²¹ – otkada je pisma, Inanna već vlada. Sve ranije faze gradbe religije kao uspostavljene strukture sa svojim personificiranim prirodnim moćima i zajedničkim međudnosima u funkcionalnom onostranom univerzumu/preslici svijeta, ostale su arheološki i znanstveno neprepoznatljive. Od prvih sumerskih zapisa nadalje model konstruiranja i širenja vjeroispovijesnih struktura ostaje stabilan i ustaljen, stoga je ciljevima ovoga rada nepotrebno sadržajno analizirati zasebne religije, već neke zajedničke psihosociološke nazivnike religioznosti u sljedećem poglavlju.

4. UZALUDNOST ANTITEIZMA

Industrijska revolucija uzima se kao početna točka nove ere, doba ekspanzionalnih otkrića znanosti, „nove vatre“. Značenje industrijalizacije jest prije svega u povezivanju svijeta u jedinstvenu koheziju, jedan organizam u kojemu svi dijelovi komuniciraju. Protočan prijenos informacija omogućuje bržu daljnju evoluciju znanstvenih, tehnoloških

²¹ Uruk – i grad i razdoblje; konkretno, radi se o razdoblju Uruk IV-III (3300 – 3000 god. prije sadašnjosti).

i drugih postignuća. Otvaranje dosad nepoznatih perspektiva na inherentno višedimenzionalan svijet rezultira djetinje jednostavnom reakcijom: apsolutnom polarizacijom na novo i staro, dvije odijeljene struje mišljenja, dvije stvarnosti, dvije istine. Znanstveno objašnjenje svijeta zamijenilo je ono staro, a otkrića poput infracrvenoga ili ultraljubičastoga svjetlosnoga spektra, kao i cijeli raspon zvuka koji ljudsko uho bez tehnološke pomoći nije uspijevalo percipirati, dakle cijeli svijet veći i nadređen onome ljudskih perceptivnih okvira, logički se pogrješno argumentira isključivo protiv postojanja Više Sile, a ne kao moguća potpora i dokaz istoj. Proces se, međutim, nastavlja razvijati: Mnogi znanost i religiju smatraju različitim spoznajnim putovima prema jednoj cjelovitoj istini – oni su pristaše dijaloga, i tumačenje o različitom formalnom objektu, odnosno drukčijim stajalištima u kojim se problem postanka svijeta i čovjeka promatra te potpuno različitim kompetencijama i načinu istraživanja egzaktnih znanosti i teologije, smatraju realnim.²²

Opstanak religioznosti kao jednoga od osnovnih obilježja čovjeka kao vrste povijesno je posvjedočen spontanom formacijom i pri maksimalnim pokušajima njegove negacije. Krajnje ateistička, silovito sekularna društva poput Sovjetskoga Saveza ili suvremene Demokratske Narodne Republike Koreje, uporno pokazuju stabilne nepokolebljive naznake religioznoga i ritualnoga ponašanja svojem odnosu prema vlastitom idealu, „svetomu“: nositeljima nove ideologije (primjerice Lenjinova „kanonizacija“, strogo utvrđena pravila i izlislane uredbe o vrijednostima novoga poretka, parole, izreke i himne itd., sve su sadržajno donekle različiti, ali formativno identični nadomjesci religijskim moralnim objavama). Objava bespoštednoga rata duhu, svijesti, idealnom načelu u čovjeku pomogla je da Lenjinovi nasljednici lako postanu oruđe onoga što se njihovim vođama činilo kao povijesna nužnost – od strastvene želje da se poboljša stari svijet nastala je nova vjera;²³ a boljševički borbeni ateizam pobuđivao je asocijacije s asketizmom prvobitnoga kršćanstva²⁴.

²² Karavanić, *Prapočetci*, 14.

²³ Mihail Riklin, *Komunizam kao religija – Intelektualci i Oktobarska revolucija*, prijevod: Ivo Alebić, Fraktura, Zagreb (2010), 25.

²⁴ Riklin, *Komunizam*, 47.

Lenjin, Trocki, Buharin, Brecht, Aragon, Koestler, Shaw i tisuće drugih, manje poznatih ljudi bili su sve samo ne vjernici. Revolucija je u njihovim očima bila trijumf razuma, događaj koji je naslijeđenu religiju učinio nepotrebnom. Međutim, paradoks se od samoga početka nalazio u tome da se ono što je Marx pretkazao neprestano odlagalo, prenosilo u neodređenu budućnost, zbog koje je u sadašnjosti trebalo prenositi sve više i više žrtava. (...) Komunisti nikad nisu gradili, nitko nije znao što je to. Boljševici su raspolagali samo s nekoliko odlomaka iz Komunističkoga manifesta, Kapitala i Kritike Gotskoga programa, koji su osim toga bili neobično mnogoznačni tako da je prostor improvizacije koji su pokrivali revolucionari zaista bio beskrajn. Revolucionarni cilj u svakoj etapi toliko se razlikovao od postignutoga da je za prepoznavanje bilo kakvog približavanja njemu, nalaženja na ispravnom putu, komunistima zaista bila potrebna nerasuđujuća vjera.²⁵

Čini se da je komunistička stihija duboko srodna religioznom iskustvu upravo zahvaljujući, a ne usprkos, radikalnosti ateističkih zahtjeva. Ateizam koji pretendira na znanstvenost nalikuje na religioznu estetiku koja se odrekla oslonca onostranoga, no koja je stekla ne manje čvrstu osnovu u transcendentalnosti imanentnoga.²⁶

Biološko, evolucijski manifestirano opravdanje ovih povijesnih činjenica razrađeno je u prethodnim poglavljima. Istraživanja suvremene sociologije, psihologije, neurologije itd. dosljedno završavaju istim ishodima: ljudskom umu, duhu i biću potrebne su hrana i hrana. Moderni duhovni pravci i škole šire nove reformulacije istih dogmi primijećenih, usvojenih i uspostavljenih u dalekoj prošlosti; analizom njihova rada primijećeno je kako su, statistički, psihološke terapije s religioznim nazivnikom mnogo uspješnije od onih sekularnih²⁷. Ova uzročnost čak i ne mora biti jednostrana – uokvirena biheviornom teorijom moguća²⁸ je „umjetna” proizvodnja istoga učinka, aktivacija

²⁵ Riklin, *Komunizam*, 50. (cijeli paragraf, od posljednje reference)

²⁶ Riklin, *Komunizam*, 51. (cijeli mali paragraf, od posljednje reference)

²⁷ Matt Rossano, „The African Interregnum: The ‘Where,’ ‘When’ and ‘Why’ of Revolution of Religion“, *The Biological Evolution of Religious Mind and Behavior*, edited by Eckart Voland and Wulf Schiefelhövel, Springer, Berlin (2009), 136.

²⁸ Primjedba dana uz svjesnu zadržku o *nature vs nurture* dvojnosti, još uvijek pod znanstvenom debatom.

istoga potencijala. U slučaju hominida, a posebno ljudi²⁹, utjecaj kulturološke kontekstualizacije (ljudima svojstven proces učenja, svjesnoga djelovanja i kontinuiranoga rada prema nekom cilju/namjeri) za oblikovanje instinktivnoga i organizmu inherentnoga osobito je izražena. Postojeći potencijali mogu se samo aktivirati i uobličiti kulturološkim nijansama – primjeri kod djece i najranijih dobi pokazuju lakše prihvatanje i samostalno kreiranje „nadnaravnog” objašnjenja za svakodnevne pojave (djeca s već dvije godine izjavljuju kako „sunce sije kako bi nas grijalo”, djeca starija od šest godina već moralno vrjednuju pojavnosti argumentirajući kako se loše stvari događaju zbog loših postupaka ljudi, a sedmogodišnjaci i osmogodišnjaci često preferiraju nadnaravna objašnjenja iako im je ponuđena racionalna alternativa)³⁰.

U uvodnom poglavlju ovoga rada rastavljen je šamanizam kao pojava proizvedena djelovanjem stvari unesenih u organizam ili postavljanjem situacije potpunoga manjka ulaznih podataka u osjetilnom sustavu. Posljednja metoda postizanja šamanskoga zanosa objašnjena je „strukturom ljudskoga mozga”³¹. Time se naziva skup kognitivnih sposobnosti kao trenutačno dosegnut vrhunac ljudskih prilagodbi potrebnih za preživljavanje i opstanak vrste. Izvorno potaknuto uvjetima uspravljanja na dvije noge te nastavno u istom smjeru, za razliku od životinja čovjekove prilagodbe nisu poboljšanja kandži ili zubiju, već umni procesi kojima izrađuje složena oruđa i kompleksno rješava izazove. S obzirom na to da je čisto fizički, bez vlastitih izrađevina, čovjek inferioran u odnosu na druge grabežljivce, evolucija se „pobrinula” za razvitak osjetilno-kognitivnih predispozicija za prepoznavanje, ali i predviđanje opasnosti. Prepoznavanje obrazaca, prepoznavanje simetrije (zvuka ili vidno percipiranih oblika), rekonstrukcija nedovoljnih unosa, sve su to dijelovi slagalice koji podliježu automatskim mentalnim procesima, zaključivanju koherentne cjeline saznanja koja se zatim valorizira kao sigurnosno pozitivna ili negativna. Temeljem tih sposobnosti čovjekova prirodna analiza unesenih podataka iz okoline tendira „pretjerati” u sigurnosnoj vrijednosnoj procjeni – zbog opstanka jedinke, zajednice, vrste, bolje je rekonstruirati više nego manje³². Čovjek

²⁹ Eichler *et al.*, „Explaining human uniqueness”, 15.

³⁰ Rossano, „The African Interregnum”, 135.

³¹ Karavanić, prof. dr. sc., usmeno predavanje.

³² Sanderson, „Adaptation”, 141. (izvorna formulacija: „(...) it is far better to overdetect than to underdetect.“)

primjećuje pravilnosti oko sebe, kao i situacije kršenja istih pravilnosti – zaključivanje da su pojavnosti koje ga okružuju rezultat nekog djelovanja (kod životinja, kao i kod njega samoga) urođeno je, inherentno i potrebno ljudskom biću. Ista svojstva pokazana su i u suvremenom znanstvenom pristupu, koji počiva na povezivanju podataka, duboko znatiželji i beskrajnomo lancu nazivničkih: „a zašto”.

5. ZAKLJUČAK

Iz priloženih rezultata istraživanja, sa sviješću o uvijek prisutnim manjkavostima saznanja i metodologije u odnosu na buduće znanstvene dosege, rad je objedinio neke postojeće spoznaje različitih disciplina i domena, u svrhu sastavljanja konzistentne cjeline o neprekinutom, stabilnom razvitku ljudske sposobnosti za proučavanje, osjećanje i rekonstrukciju nepoznatoga, manifestirane u evolucijskom obilježju vrste *Homo sapiens* – religioznosti i teizmu/deizmu. To obilježje kao sastavnica ljudske psihofizičke cjeline potrebno je za njezino normalno funkcioniranje, a pri situacijama njegova zatomljenja ili susprezanja ono će statistički povijesno biti izravno nadomješteno i/li posredno manifestirano raspoloživim resursima.

Zaključak ovoga rada, kao i svakog drugog, podložan je promjenama budućih istraživanja i događaja u znanstvenom i izvanznanstvenom svijetu.

The Futility of Antitheism – the evolution of *Homo sapiens*' spirituality

Abstract: The paper collects the latest scientific comprehension on studying and analyzing the phenomenon of religiousness and ritual behavior in modern Man (*Homo sapiens*). Goal the piece is not to prove God, but human tendency for the unknown and supernatural, which is biologically determined and evolutionally developed as only an element of human psychological, physical and intellectual adjustments.

Keywords: *religion, spirituality, evolution, science, Homo sapiens*

Bibliografija

Cristophe Boesch, „Symbolic Communication in wild chimpanzees?“, *Human Evolution* Vol. 6-N., Springer Verlag, New York (1991.), 81–90

Evan E. Eichler, Daniel H. Geschwind, Ajit Varki, „Explaining human uniqueness: genome interactions with environment, behavior and culture“, *Nature Reviews Genetics* 9:3, Nature Publishing Group, London (2008.), 51–54

Ivor Karavanić, *Prapočetc i religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Školska knjiga, Zagreb (2012.)

Ivor Karavanić, Natalija Čondić, *Religije kamenog doba (Stone Age Religions)*, Arheološki muzej Zadar, Zadar (2018.)

Mihail Riklin, *Komunizam kao religija – Intelektualci i Oktobarska revolucija*, prijevod: Ivo Alebić, Fraktura, Zagreb (2010.)

Matt Rossano, „The African Interregnum: The ‘Where’, ‘When’ and ‘Why’ of Revolution of Religion“, *The Biological Evolution of Religious Mind and Behavior*, edited by Eckart Voland and Wulf Schiefenhövel, Springer, Berlin (2009.), 127–141

Stephen K. Sanderson, „Adaptation, Evolution and Religion“, *Religion*, br.38, Routledge, Abingdon-On-Thames (2008.), 141–156

RAZGOVOR SA ZORANOM VUKMANOM

Razgovarao: Davor Dijanović¹

ATEIZAM, ANTIATEIZAM, AGNOSTICIZAM

Zoran Vukman rođen je 28. kolovoza 1966. u Trogiru gdje trenutno živi. Srednju školu novinarskoga usmjerenja završio je u Splitu, a na Filozofskom fakultetu u Zadru diplomirao je filozofiju i ruski jezik i književnost. Nakratko je radio u srednjoj školi u Trogiru, da bi od početka devedesetih nakon kratke suradnje na Radio Splitu postao novinar dnevnoga lista „Slobodna Dalmacija“. U redakciji „Slobodne Dalmacije“ u Splitu prošao je sve faze novinarskoga posla, od gradske rubrike i unutarnje politike, deska i terena do urednika tjednoga priloga i uloge stalnoga kolumnista, odnosno političkoga komentatora i analitičara. Proteklih godina surađivao je kao urednik i komentator u nekoliko tjednika i na raznim portalima. Objavio je osam knjiga koje su se svojedobno nalazile na vrhu ljestvica čitanosti u Hrvatskoj: „Propast svijeta ili novo doba poganstva“, Verbum, 1997., „Kuda ideš, Hrvatska?“, Verbum, 2000., „Put u Balkaniju“, Verbum, 2001., „Stepinac, znak vremena“, 2002., vlastita naklada, „Hrvatska ni crvena ni crna“, Naklada Vukman d.o.o., 2003., „Pogled iza obzorja“, Joshua, 2011., „Bogoubojstvo zapada“, vlastita naklada, 2016., „Filozofija novoga početka“, vlastita nakla-

¹ univ. bacc. rel. int., Marina Getaldića 9, 43 000 Bjelovar, davor.dijanovic@gmail.com

da, 2018. S engleskoga je jezika preveo knjigu „Gora od sedam krugova“ Thomasa Mertona u izdanju Naklade Vukman, 2004., i s ruskoga jezika knjige „Smisao povijesti“ Nikolaja Berdjajeva u izdanju Verbuma i „Temelji duhovnoga života“ Vladimira Solovjeva, također u izdanju Verbuma. U svojoj novinarskoj i publicističkoj karijeri održao je niz tribina i predavanja o vjerskim i političkim temama po Hrvatskoj i dijaspori, govorio je i nastupao na televiziji i radiju, a proteklih desetak godina prisutniji je na internetu nego u tiskanim medijima.

Poštovani gosp. Vukman, zahvaljujemo Vam na razgovoru za dvanaesti broj „Obnove“ s temom „Antiteizam, agnosticizam i ateizam“. Molimo Vas da za naše čitatelje navedete osnovne razlike između pojmova „antiteizam“, „agnosticizam“ i „ateizam“.

Postoji tzv. novi ateizam, kao svojevrsni intelektualni stav liberalne ljevice, više salonskoga tipa, koji tobože dijalogizira s vjerom iako je napada sa pseudoargumentacijom. Za njega je vjera relikv prošliosti, stvar „nazadnjaštva“. Nešto preživljeno. Postoji i ateizam ravnodušnih. Ateizam koji je bezbojan, indiferentan, pasivan, nemilitantan, kod mnogih ljudi izraz vjerske ravnodušnosti i neznanja, za razliku od militantnoga ateizma koji je rođen u 18. stoljeću, razmahao se u 19., dok u 20. st. nije postao pokretač krvavoga boljševičkoga, komunističkoga pira. Rekao bih da je ateizam u tom agresivnom smislu antiteizam, pobuna protiv Boga, negiranje Boga. Stoga je opasna društvena pojava, psihopatološka, a pokazao se u zadnjih dvjesto godina i kao totalna katastrofa za čitav Zapad. Ateizam je najčešće dominantno militantna pojava, političko-ideološka pseudoreligija.

Onaj ateizam kao naizgled miroljubiv, u naše doba kao neki stav prava na ateizam, na nevjeru, proizlazi iz pasivne negacije Boga, no uvijek se u njemu probudi neka iracionalna, metafizička odbojnost prema vjeri i Crkvi. Usporedno s tim procesom, agnosticizam je danas postao popularan stav intelektualne religijske oportunisti. Pa kad neki „miroljubivi“ ateist nije baš siguran ili mu ne koristi njegov otvoreni ateistički stav, onda će se u društvu koje je većinski religiozno ograditi kao agnostik. Takvim se, recimo lažno predstavljao Ivo Josipović, dok u slučaju ubijenih širokobrijeških fratara nije iz njega izbio militantni titoistički ateizam koji opravdan užasan ratni zločin partizana nad fratrima, gov-

oreći kako je samostan bio legitiman vojni cilj!?

Naravno, ima ljudi koji su deklarirani neagresivni ateisti, koji bi rado povjerovali, ali ih nešto priječi, imaju stanovite ograde i jedan pošten agnostički stav. Nisam još susreo pravog ateista koji bi uistinu poštovao vjeru. Kod agnostika je to moguće. Kod pasivnih je ateista možda potreban neki unutarnji, dublji poticaj. Vjera je misterij, milost. No poseban je fenomen činjenica da se nakon svih krvavih -izama obnavlja ateizam u svojem modernom scijentističkom obliku, pri čemu se znanost zlorabi kao nova pseudoreligija i suprotstavlja se kršćanskoj vjerskoj tradiciji.

Moram podvući nedovoljno isticanu činjenicu da se ateistički materijalizam nije pojavio s Marxom, nego stoljeće ranije, još u vrijeme prosvjetiteljstva. Marx je samo jedna sustavnija faza u njegovu razvoju, dok nije operacionaliziran u socijalističkim i komunističkim pokretima. Dakle, kad se netko ponosno deklarira kao ateist, onda bi morao znati da komunistički ateizam kao najradikalniji antiteizam ima na svojem krvavom povijesnom kontu stotinjak milijuna ljudskih žrtava i tko zna koliko upropaštenih naraštaja, država, društava, obitelji, pojedinaca koji se nisu mogli realizirati u totalitarnim sustavima.

Na koncu, moglo bi se reći da svaki ateizam, pa tako i agnosticizam u nešto blažem smislu (jer agnostik ne negira Božju opstojnost nego ima „neutralan“ stav o nečemu o čemu ne može imati sigurnoga znanja, što je pak zatvoreni krug jer kako imati znanje o nečemu što nadilazi ljudski um i pripada području vjere), sadržava u sebi veću ili manju dozu antiteizma, aktivnoga ili pasivnoga suprotstavljanja svakom obliku teizma u društvu. Za mene osobno, danas biti ateist ne znači imati neku veliku pamet, jer pitam se, pogotovo za ateističke intelektualce, odakle im hrabrosti odbaciti tisućljeća kršćanske zapadne baštine, ne pročitati tolika velika djela, ne upoznati se s vlastitom poviješću – za to treba ili drskost ili glupost, oholost. Nitko danas nema pravo na ignoranciju i neznanje o našoj kršćanskoj tradiciji. Ako ništa ne zna o tome, čemu se onda suprotstavlja, s kim polemizira, s utvarama vlastita uma?

Prije dvije godine objavili ste knjigu „Bogoubojstvo zapada“. Gdje po Vama možemo vidjeti fenomen bogoubojstva Zapada, o kojemu je još

i Nietzsche govorio?

ATEIZAM, ANTIATEIZAM, AGNOSTICIZAM

Elaborirao sam sve u knjizi. Nietzscheom se bavim u dva poglavlja. Teško mi je sada sve to sažeti u nekoliko rečenica. Fenomen bogoubojstva, započeo u Francuskoj revoluciji, u 19. je stoljeću kroz nihilizam i ateizam već postao mentalno stanje, koje je Nietzsche opisao i vidio kao smrt Boga. On je predviđao, čak i zlokobno priželjkivao propast kršćanstva, prezreo je kršćanstvo, a da nije upoznao njegova otajstva. Kršćanstvo koje je on prezirao bila je zapravo obična malograđanština koju je vidio oko sebe. Bio je on gorući duh, jak um, ali ga je izjela gorčina i vlastiti nihilizam s kojim je postao bijesni rušitelj, u očajničkom revoltu prema Bogu. Kršćanstvo je doživljavao kao mlakost, kao laž pa je izmislio filozofsko-pseudoprofetski lik nadčovjeka, stvorenje nepostojeće, nemoguće. Ironija je da smo prešli put od njegova nadčovjeka do transgender stvorenja, da je „ubojstvo“ Boga urodilo promjenom antropološke paradigme. Umjesto Übermenscha, dobili smo transvestita. Sumnjam da bi Nietzsche bio oduševljen takvim utjelovljenjem njegova fantoma.

Priča o bogoubojstvu Zapada duga je i složena pa tko se želi upoznati s mojom teorijom i analizom toga procesa, najbolje je da pročita knjigu. Bogoubojstvo je započelo na giljotinama francuskih revolucionara od 1789., da bi Nietzsche nepunih stotinjak godina kasnije u svojim knjigama „Radosna znanost“ i „Tako je govorio Zaratustra“ zaključio kako smo ubili Boga i nema nam više povratka. Tu prazninu trebao je popuniti njegov nadčovjek kao filozofsko-poetski konstrukt njegova uma. A dogodilo se u praksi izopačenje, „nadčovjek“ je podivljao u boljševizmu, komunizmu, nacizmu, da bi danas završio kao muškarac koji se preoblači u ženu. Zamislite koja povijesna ironija. Zapravo, Nietzsche je poražen kako god okrenuli.

Koje će biti, tj. – preciznije govoreći – koje su već danas posljedice bogoubojstva zapadnoga svijeta?

Uh, brojne. One se umnažaju. Duhovno, društveno, normativno, politički, egzistencijalno, sigurnosno, psihosocijalno – posljedice su sve vidljivije u zapadnim društvima koja još izgledaju kao da su u stanju apsorbirati vlastite dubioze i velike ideološke, svjetonazorske podjele,

a potom i socijalne, rasne, vjerske tenzije. No to je lonac koji pišti, koji je pod pritiskom, u kojemu se gadno kuha. Ako u bilo kojem aspektu stavimo pod sitnozor društvene uzorke današnjeg Zapada, vidjet ćemo da nijedan nije bez tumorskoga tkiva. Zapadna Europa i SAD izgledaju mi kao bolesni organizam koji vlastite tumore još drži pod kontrolom, vjeruje da će ozdraviti raznim „kemoterapijama“ pripravljenima u laboratorijima neoliberalnog kapitalizma, ali i u umotvorinama nove lijeve i liberalne agende koja u svojoj promigrantskoj politici ide u krajnost – kao da autosugestijom, lijepim riječima, u stilu „all you need is love“, pod parolom sveopćeg bratstva i evanđelja bez pokore i obraćenja, tražiš lijek za teško bolesni organizam.

Prvo, u duhovnom smislu, Zapad je većinski izgubio svoju kršćansku vjeru i odrekao se vlastite kršćanske tradicije. To je najkobnija posljedica bogoubojstva vidljiva čak i u današnjoj konfuznoj Katoličkoj Crkvi, u kojoj su vjernici izmučeni krajnjom fluidnošću katoličkoga nauka i identiteta. Katolici više ne znaju što ih čini katolicima. Što znači biti katolik? Ostvaruje se proročanstvo o „dijaboličnoj dezorijentaciji“. Crkva je pola stoljeća nakon Drugoga vatikanskoga sabora u najtežoj krizi u svojoj povijesti, u krizi koja će se pokazati težom i pogubnijom od krize koju je izazvala arijanska hereza u 4. stoljeću poslije Krista. Što to znači? Znači da je na Drugom vaticanumu Katolička Crkva počinila svojevrsni doktrinalni, liturgijski i duhovni suicid. I iz te činjenice proizlazi sve zlo i kaos u nekad katoličkim zemljama, a danas ili pro forma katoličkim ili protestantiziranim i ateiziranim, a sve više i islamiziranim.

Eto nam krajnje posljedice toga duhovnoga suicida Zapada. Islam koji se širi na povijesne kršćanske prostore. Osvaja ih prividno mirnim putem. Otvorena su im sva vrata. Migrantski su valovi velika seoba stanovništva koja je inducirana, nije slučajna, niti je samo stihijska posljedica bliskoistočnih ratova. Pokrenuo se jedan proces koji se više ne može zaustaviti. Zapad tek čeka veliki društveni kaos. A to onda znači i socijalni, i što je najgore, možda i niz vjerskih građanskih ratova, niz pobuna useljenika koji vladaju sve većim europskim područjima na kojima domicilne države gube potpunu kontrolu. Veliki otpad od prave vjere, i širenje islama, povezani su procesi. No pitanje je: ima li još nešto gore od toga? Što čeka Zapad? Nisam prevelik optimist. Ne može se dugo živjeti u opsjeni i laži.

„Ako nema Boga, sve je dopušteno“, rekao je veliki Dostojevski u „Braći Karamazovima“. U istome je djelu dodao: „Propast će narod bez riječi božje, jer je duša njegova žedna riječi i lijepih dojmova“. Možemo li o Dostojevskom govoriti kao o profetu modernoga doba?

Itekako. Fjodor Mihajlovič bio je književni prorok. Prokužio je sve u samim začecima, i ateizam, i socijalizam, i nihilizam, već od sredine 19. stoljeću, u „Bjesovima“ i „Braći Karamazovima“, i u ostalim svojim djelima. Dostojevski je duboko kršćanski pisac. Njegovo je nadahnuće zapanjujuće. Djelo koje se uvijek i iznova može iščitavati, i svaki nam put daje još jednu, novu dimenziju rasvjetljenja i odgovora na ono što nam se događa. Nevjerojatno je aktualan, a za dvije godine bit će 200 godina od njegova rođenja! Zamislite, u drugoj polovici 19. stoljeća već razumjeti da je u naravi komunizma, ateizma, socijalizma i nihilizma, odnosno anarhizma, nešto duboko izopačeno. Nije to bilo tada lako razumjeti i uvidjeti. Barem ne u perspektivi da će u budućnosti donijeti privremeni trijumf sotonskoga. U piščevoj zrelijoj dobi podosta je na njega utjecao ruski kršćanski filozof i mistik Vladimir Solovjev, on mu je i održao govor na pogrebu. Dostojevskog danas konzervativni, pravoslavni Rusi i doživljavaju kao kršćanskoga proroka iako je za života Tolstoj bio slavljen kao „prorok iz Jasne Poljane“. Tolstoj je bio veliki pisac, ali, nažalost, ne i prorok. Na neki način bio je lažni prorok.

Možemo li u „Braći Karamazovima“, u liku Aljoše i Ivana, prepoznati modernu borbu vjere i nevjere, odnosno sumnje?

Možemo, ali ta je borba kompleksna, kao što su i likovi braće kompleksni. Ivan nije jednoznačan u svojim sumnjama. Na kraju je najveća žrtva bio Dmitrij. Aljoša je, za Dostojevskog, budućnost koja ipak pripada kršćanstvu kao jedinom izlazu. I starac Zosima, naravno. Kraj romana optimističan je koliko god bio dramatičan i tragičan. Ivan Karamazov je puno kompleksniji od mnogih današnjih ateista. Njega je sumnja razdirala iz moralnih razloga, mučilo ga je pitanje zla u svijetu, nije mogao prihvatiti Boga koji dopušta da djeca i nedužni toliko trpe i pate. Svatko od nas bude u životu mučen tim pitanjem, ali ako bi odbacili zbog toga Boga – iako je krivnja na čovjeku koji za zlo zlorabi svoju slobodu – što nam onda preostaje? Ništa, jeziva praznina. Besmisao. Tek onda nemamo odgovora! Ivan je tragični lik, ali je Dmitrij još tragičniji,

obilježen mnogo većom patnjom. U svakom slučaju, Aljoša i Ivan jesu dvije paradigme, vjere i odbijanja vjere koje se prepoznaju u našoj epohi kao ključne, kao unutarnja drama europske povijesti.

Kako gledate na tzv. „novi ateizam“ koji u SAD-u promiče Jerry Coyne, a u Hrvatskoj, primjerice, Ivica Puljak? Jesu li znanost i religija zaista nespojive, kako upućuje naslov jedne knjige Jerryja Coynea? Kako gledate na scijentizam?

Većina novih ateista intelektualna su djeca Richarda Dawkinsa. Ne, ne mislim da su znanost i religija nespojive, nego da znanstvenici ateisti prisvajaju znanost i katkad ju zlorabe kao svoje oruđe protiv vjere. To je učinio Dawkins koji je genetičar, biolog, to kod nas sada čini Ivica Puljak. Koristiti znanost da bi se obračunavao s vjerom – kakva je onda to znanost? Oni su nešto pogrešno prespojili. Pa nije svrha znanosti dokazivanje kako nema Boga! No očito ju oni tako shvaćaju. Prevredniju duhovnost koristeći se svojim znanstvenim autoritetima. Zapravo, ideologiziraju znanost i pretvaraju je u sluškinju vlastita ateizma!

Mnogi znanstvenici u povijesti, pa tako i veliki fizičari, bili su vjernici, da ne govorim o našem Ruđeru Boškoviću koji je bio svećenik isusovac. Znanost se nekada razvijala u okviru Crkve, sveučilišta i bolnice, knjižnice, škole, sve ustanove zapadnih društava utemeljila je Katolička Crkva! Zašto onda novi ateisti varaju i lažu naraštaje mladih ljudi? Što se scijentizma tiče, radi se upravo o tome da spomenuti novi ateisti od znanosti rade neku novu, pseudoreligiju, klanjaju se božanstvu vlastita razuma. Opet izum prosvjetiteljstva i francuske revolucije 18. stoljeća, ništa nova! Samo s novim, moćnijim, sofisticiranijim sredstvima širenja laži!

Producent i glumac Branko Lustig prije koju je godinu ustvrdio da Bog ne postoji jer da postoji, ne bi dopustio holokaust i ubijanje Židova u nacističkim logorima. Kako komentirate ovakvu argumentaciju?

Koliko se sjećam, takve je izjave davao na predavanjima u školama, hrvatskim učenicima. Komentirao sam njegov stav u kolumni na portalu vlč. Zlatka Sudca, naslov je bio sam po sebi ironično znakoviti: „Jahve, Lustig kaže da te nema“. Nije problem u Lustigovu ateizmu,

nego je problem što je iskoristio jednu tako osjetljivu temu i svjedočanstvo o holokaustu da bi iznio osobno nevjerovanje hrvatskoj djeci, da bi im propagirao svoj ateizam... Shvaćam da se svaki čovjek pred zlom pita zašto ga Bog dopušta. Ali odgovor nije zlorabiti povjerenje djece pa im iznositi svoj nihilizam, ateizam i razočaranje. Smatrao sam da na to Lustig nema pravo. Osim toga, pripomenuo sam da je prema tom gospodinu Bog bio veoma velikodušan, dao mu je dug i uspješan život. Ako gospodin Lustig smatra da je preživio kako bi svjedočio o zlu koje je preživio, onda, paradoksalno, učenicima ne ostavlja nikakvu nadu. Jer ako Bog ne postoji, čemu onda i njegovo svjedočanstvo? Sve će se ionako ponoviti. Kad bi bilo više Boga u ljudskom životu, takvog zla ne bi bilo. Kad bi gosp. Lustig u poznim godinama barem shvatio taj veliki paradoks!

Dok je u prijašnjim stoljećima kršćanstvo predstavljalo zdrav razum društva, tj. nešto što se podrazumijevalo, čini se da danas živimo u postkršćanskom društvu u kojemu je, kako pišete u knjizi, i samo spominjanje Boga postalo zabranjeno. Vi, štoviše, tvrdite da su političke i medijske elite na Zapadu otvoreno antikršćanske?

Čitavi je Zapad sve podjeljeniji po svjetonazorskoj crti, između pro-choice i gender agende i pro-life pokreta i suprotstavljanja protukršćanskoj latentnoj histeriji. Ta je podjela posebno vidljiva u tzv. anglosferi, u zemljama engleskoga govornoga područja. LGBT aktivisti sve su agresivniji, infiltrirali su se u sve pore društva i u samu Katoličku Crkvu, i svoju agendu propovijedaju kao ekskluzivnu licencu za ljudska prava. Ako nemaš njihovu „licencu“, tamo gdje oni dominiraju nema ti kruha i nema te u medijima, pa ni u strukturama vlasti, barem ne na utjecajnijim mjestima. Nema te zapravo nigdje ako im se otvoreno suprotstaviš. Gledaju kako će čovjeka zgaziti, uništiti mu posao, karijeru, genderizam je lice novoga totalitarizma. Njegov, rekao bih ironično, i rod i spol. Ili bolje reći – nerod i antispol. Jer tamo gdje si izmislio desetke rodni kategorija, ni roda ni spola više ni nemaš. Tamo gdje je sve fluidno, gubi se oblik, forma. A bez forme, sadržaj je želatinozan. Zašli smo duboko u močvaru. Gube se svi prijašnji tragovi, ljudi su dezorijentirani, traže uporište. Ono je za nas jedino u Kristu i Njegovim otajstvima. U ovim vremenima prionimo čvršće uz Krista i Njegovu Majku.

Progon kršćana poprima razne bizarne i suptilne oblike. Na djelu je i verbalni delikt.

Kako tumačite tu gotovu patološku mržnju koja danas u Europi postoji prema svojoj povijesti, kulturi i tradiciji koja je ukorijenjena u kršćanstvu?

To je fenomen koji tek treba psihosociološki, fenomenološki i povijesno istražiti jer je nevjerojatan. Nisam ga primijetio ni u jednoj drugoj kulturi i civilizaciji koliko u zapadnoj. Hoćete li to naći kod muslimana, Židova, Kineza i ostalih naroda i vjera kao kod zapadnih? Teško, gotovo nimalo. Ta samomržnja, patološki osjećaj kolektivne krivnje, beskrajnoga kruga nekakvih isprika, samokažnjavajući mazohizam do odricanja od vlastita identiteta, kako je to primijetio Alain Finkielkraut – upravo to, da se od nas u ime neke povijesne krivnje (misli se na zapadnoeuropske narode), traži negiranje vlastita identiteta – zapanjujuća je posljedica te mržnje na svoju naciju, kulturu i vjeru! Što će nam na kraju ostati ako se svega odrekemo, ako se odrekemo esencije? A čim si se svjesno, pobunjenički odrekao Boga, otvorio si Pandorinu kutiju.

U knjizi „Čudna smrt Europe“ Douglas Murray piše da je kršćanska Europa izgubila ne samo vjeru u svojega Boga, nego i u svoje ljude: „‘Razum’ i ‘racionalnost’ potaknuli su ih da čine neizmjereno nerazumne i neracionalne stvari. Bio je to samo još jedan sustav koji su ljudi iskoristili kako bi nadzirali druge ljude. Ljudi su uništili vjerovanje u autonomiju čovjeka.“ Kako gledate na ovu tvrdnju?

Gledam kao na još jednu paradoksalnu posljedicu bogoubojstva! Naime, onda kad je još u vrijeme Descartesa, a kasnije i u Francuskoj revoluciji, ustanovljena autonomija čovjeka u odnosu na Boga, dogodio se rascjep u zapadnoj svijesti koji je doveo do toga da se i sama autonomija čovjeka, odnosno njegova slobodna volja i pravo na izbor dobra, da se dignitet čovjeka kao Imago Dei, slike Božje, i Božjeg stvorenja i u Kristu našeg posinovljenja, potpuno pogazio, uništio, izgnao iz vlastite biti. Svaki totalitarni sustav je paranoidan. Pogledajte elemente totalitarizma i paranoje u procesu genderizma, s kakvom se strašću ljudima prijeti i silom utjeruje novo pojmovlje, nove ideje izopačene

antropologije. Kakvu autonomiju ima čovjek koji u sebi nosi prisilu da se u tijelu muškarca osjeća kao žena i da mu onda LGBT ideolozi kažu da je to u redu, i od njega prave ikonu za vlastite predstave, sve kako bi uništili poredak koji se temelji na kršćanskom braku i obitelji!? Čovjek koji je proglasio vlastitu autonomiju od Boga na kraju potpuno gubi autonomiju! Nema je! Ostaje privid slobode! Ostaje društvo koje nam daje osjećaj kao da živimo u nekoj nasnimljenoj matrici, u nekom paralelnom svijetu u kojem više ne vrijede stari zakoni urušeni preko noći!

Može li Europa preživjeti odbacivanje kršćanstva ili će prazninu koja je nastala gubitkom kršćanskih vrijednosti popuniti neke druge vrijednosti?

Znate i sami odgovor na ovo pitanje. Europa koja se odrekla Krista postat će islamska. Dakle, neki drugi svijet. Ako liberali i ljevica misle da oni mogu popuniti prazninu nastalu „smrću“ Boga, neka samo izvole, kad stignu do ruba ponora, mi ćemo biti na drugoj strani. Između nas i njih ne će biti mosta. Samo što je naša strana Božja strana, i dokle god gradimo kuću na stijeni s Kristom, pa ako nas bude ostala i tek šačica, mi ćemo živjeti, i vjera će opet rasti. Nemam straha, nazidani na Kristu, kako bi rekao sv. Pavao, možemo biti rušeni, ali ne i srušeni. Još nije kasno za europsko kršćansko buđenje, osvješćivanje, barem u nekim zemljama. Mi smo u velikom duhovnom, svjetonazorskom ratu. S krunicom u ruci, kao u doba bitke kod Lepanta, nastojati živjeti po Kristu, u sakramentima, i po Riječi Božjoj, iznova pronalaziti vlastiti katolički identitet, brinuti se za obitelji koje su jezgra svake obnove društva, naroda i Crkve – Isuse, gdje nam je ta svijest? Koga da se bojimo? Ta s krovova bi svećenstvo o ovome moralo vikati i biskupi grmjeti s propovjedaonica. Kad ono – muk. Tajac. Ili smijeh, kao da živimo u doba dokolice, kao da nema rata, kao da ne nadiru sile tame. U stilu, što ovi apokaliptičari i mračnjaci govore, fanatici... dok se sve ne uruši. A kad se uruši, mi ćemo s Kristom sve graditi iznova. S Kristom si neuništiv. Crkva je Njegovo Mistično Tijelo, zato je nitko ne može uništiti. Kad bi se Europa vratila Kristu – o Bože, kako bi iznova zasjala!

OKOLNOSTI SUĐENJA ZAGREBAČKOM NADBISKUPU ALOJZIJU STEPINCU, ANALIZA SUDSKOGA SPISA I PRAVNE ODRŽIVOSTI PRESUDE

Autor: Dominik Andreić¹

Sažetak: Rad proučava montirani proces protiv nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca. Na početku rada u kratkom je životopisu objašnjeno Stepinčevo djelovanje u međuratnom razdoblju, razdoblju Drugoga svjetskoga rata te u vrijeme poraća, neposredno prije sudskoga procesa. Opisana je pojava križara, nastojanja komunističkih vlasti u učvršćivanju vlasti i kompromitiranju oporbe te okolnosti dovođenja Stepinca pred sud. Analiziran je sudski spis na temelju optužnice, ispitivanja Stepinca i presude, iz kojih se očituje atmosfera i način postupanja. Rad sadržava i analizu pravne održivosti presude na temelju koje su iznesene nepravilnosti sudskoga procesa i presude koja krši načelo zakonitosti.

Ključne riječi: *Alojzije Stepinac, poraće Drugoga svjetskoga rata, montirani proces, križari, Katolička Crkva*

¹ univ. bacc. hist., Oporovečka ulica 230, Zagreb, dominik.andreic.hr@gmail.com

1. UVOD

Nekadašnji zagrebački nadbiskup i kardinal Alojzije Stepinac osoba je koja je obilježila razdoblje Drugoga svjetskoga rata i poraća u Hrvatskoj. Kao ideološki neprikladan poslijeratnoj i novoformiranoj komunističkoj vlasti, uhićen je i izveden pred sud u rujnu 1946. godine.² U montiranom procesu osuđen je za „suradnju s okupatorom“, nasilno „prekršavanje“, obnašanje dužnosti „ustaškoga vojnoga vikara“ te suradnju s križarima u rušenju državno-pravnoga poretka.³ Takvu presudu ponavljat će režimska komunistička (a od osamdesetih godina 20. stoljeća možemo reći i srpska) pseudohistoriografija kao „dokaz“ za kompromitaciju Alojzija Stepinca.⁴ Isti neutemeljeni i procesom revizije presude opovrgnuti navodi⁵ ponavljaju se i danas u jeku procesa njegove kanonizacije.⁶ Cilj je ovoga rada objasniti kontekst i pozadinu suđenja nadbiskupu Alojziju Stepincu, analizirati sudski spis te pravnu održivost same presude. Kao izvor za sudski spis korištena je propagandna knjižica iz 1946. godine, „Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima“, u kojoj je objavljen zapisnik.⁷ Zbog toga sam izvor treba uzeti s oprezom jer dijelovi zapisnika mogu biti izmijenjeni ili izostavljeni. U radu su korišteni i iskazi Stepinčevih branitelja koji su ostali neobjavljeni sve do 1987. godine.⁸

² „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, *Blaženi Alojzije Stepinac – Zagrebačka nadbiskupija*, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019., „Stepinac, Alojzije, bl.“, *Hrvatska enciklopedija LZMK*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

³ Milan Stanić (ur.), *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, (1946), 453–458.

⁴ Branimir Stanojević, *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac*, 2. izd. (1986), 9–14.

⁵ Ivana Jakelić, „Revizija osude: Presuda kardinalu Stepincu u cijelosti poništena“, *Večernji list*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/ceka-se-objava-o-reviziji-osude-kardinalu-stepincu-odluku-na-zupanijskom-sudu-ceka-i-vladimir-seks-1101072>, pristupljeno 30. kolovoza 2019.

⁶ Barbara Marinović, „Vulin na komemoraciji: Alojzije Stepinac bio je ustaški vikar! HDZ: Sramotna izjava“, *Večernji list*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/aleksandar-vulin-izjavio-na-komemoraciji-alojzije-stepinac-bio-je-ustaski-vikar-1011566>, pristupljeno 15. kolovoza 2019. V. Majetić, „Što točno Srpska pravoslavna crkva zamjera Stepincu“, *Tportal*, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/sto-tocno-srpska-pravoslavna-crkva-zamjera-stepincu-20160714>, pristupljeno 15. kolovoza 2019.

⁷ Stanić (ur.), *Suđenje*.

⁸ Vladimir Horvat, *Kardinal Alojzije Stepinac Mučenik za ljudska prava*, (2008), 193–195.

2. ALOJZIJE STEPINAC

Prije nego što je postao nadbiskup, Alojzije Stepinac odrastao je u skromnoj i pobožnoj seoskoj obitelji. Rodio se 1898. godine u selu Brezariću u župi Krašić gdje je pohađao i pučku školu.⁹ U Zagrebu je pohađao gornjogradsku Klasičnu gimnaziju, a nakon maturiranja u lipnju 1916. mobiliziran je u Kraljevsko domobranstvo i poslan na sočansko bojište.¹⁰ Ondje pada u talijansko zarobljeništvo iz kojega se ubrzo oslobađa pristupanjem u jugoslavensku legiju i odlaskom na solunsko bojište.¹¹ Nakon rata, od 1924. studirao je na Papinskom sveučilištu Gregorijani te je zaređen za svećenika u Rimu.¹² U Hrvatsku se vraća 1931. godine u jeku diktature i političke represije kralja Aleksandra.¹³ Kraće vrijeme u nekoliko je župa radio kao upravitelj te je nadbiskup Bauer na njegovu inicijativu ustanovio dijecezanski Caritas¹⁴.

Godine 1934. papa Pio XI. imenovao ga je nadbiskupomkoadjutorom s pravom nasljedstva. Time je navodno postao najmlađi biskup na svijetu sa samo 36 godina i nepune četiri godine svećeništva.¹⁵ Smrću nadbiskupa Bauera, 1937. godine preuzeo je izravnu upravu zagrebačke nadbiskupije, kao i predsjedništvo Biskupske konferencije Jugoslavije.¹⁶ Nadbiskup je postao nakon žestokih prosvjeda vođenih Srpskom Pravoslavnom Crkvom protiv ratifikacije konkordata¹⁷ i nakon odbijanja

⁹ Ivan Gabelica, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, (2007), 11., *Alojzije Viktor Stepinac* (dokumentarni film), redatelj Niko Kostanić, Hrvatska radiotelevizija, 2018., <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

¹⁰ „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

¹¹ Gabelica, *Blaženi*, 35–38., „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

¹² „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019., *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

¹⁶ „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019., *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

¹⁷ Konkordat je potpisan sa Svetom stolicom 25. srpnja 1935. godine, ali je do njegove ratifikacije došlo gotovo dvije godine kasnije, da bi odmah, u manje od tri mjeseca, zbog pritisaka bio povučen.

izvršne vlasti da provede sklapanje.¹⁸ Kao nadbiskup pokrenuo je katolički dnevnik „Hrvatski Glas“ te je poticao izdavanje novoga cjelovitoga prijevoda Svetoga pisma.¹⁹ Osnovao je niz novih župa i gradio nove crkve te poticao rad katoličkih udruga.²⁰

Izbijanjem Travanjskoga rata uspostavio je odnos s novim vlastima.²¹ Za vrijeme NDH prosvjedovao je protiv rasnih zakona, progona vjerskih i nacionalnih manjina te se protivio nasilnim vjerskim prijelazima, što se očituje iz zapisa njegovih propovijedi, pisama upućenih vlastima te direktiva kleru.²² Osim verbalnih prosvjeda, osobnom inicijativom zbrinjavao je i spašavao brojne izbjeglice.²³ Takvim je djelovanjem došao u sukob s vlastima NDH te se našao i na meti Gestapoa.²⁴ Kao i u međuratnom razdoblju, Stepinac se za vrijeme Drugoga svjetskoga rata nije priklonio niti promovirao nijednu političku opciju.²⁵ Međutim, branio je ideju hrvatske samostalne nacionalne države (no ne i ustaški režim i ideologiju) te je izražavao čvrste antikomunističke stavove (poznate i prije nastanka NDH) i prozivao partizane zbog počinjenih zločina.²⁶ Zbog toga, kao i općenitoga protucrkvenoga stajališta ko-

---

SPC tvrdila je da Katolička Crkva konkordatom dobiva privilegirani status u odnosu na ostale vjerske zajednice, također bojeći se za svoj povlašteni status. Dodatno je tvrdila da konkordat ugrožava Ustav i suverenitet Kraljevine. Stoga SPC organizira niz prosvjeda i prijeti pravoslavnim zastupnicima Narodne skupštine izopćenjem. Problem s konkordatom bio je taj što njegov sadržaj nije bio javno obznanjen. Konkordatom se nastojalo doprinijeti i rješavanju „hrvatskoga pitanja“. Marjan Marin Ninčević, Filip Brčić, „Diplomatski odnosi Vatikana i Kraljevine Jugoslavije: konkordat iz 1935. godine“, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 14/2 (2016), 301–306.

¹⁸ Horvat, *Kardinal*, 64–65., Alojzije Viktor Stepinac, redatelj Niko Kostanić, (2018).

¹⁹ „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

²⁰ „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019., *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

²¹ Gabelica, *Blaženi*, 156–161, Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, (2008), 231.

²² Gabelica, *Blaženi*, 322–324, 326–331, 334–337, 340–341, 358–373, 375–378., Goldstein, *Hrvatska*, 232–233, 265., <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

²³ Gabelica, *Blaženi*, 358–373, Goldstein, *Hrvatska*, 232–233, *Alojzije Viktor Stepinac* (dokumentarni film), redatelj Niko Kostanić, Hrvatska radiotelevizija, 2018., <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

²⁴ „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

²⁵ Gabelica, *Blaženi*, 63–65, 394.

²⁶ Gabelica, *Blaženi*, 159–191, 378–393.

munista bit će nepoćudan komunističkom režimu.

Ulaskom partizanskih snaga u Zagreb u svibnju 1945., Stepinac je ubrzo uhićen te je ostao u zatvoru do početka lipnja. Nakon puštanja iz zatvora, sastao se s Josipom Brozom Titom te je tom prilikom Tito od njega zahtijevao stvaranje „narodne Crkve“ neovisne o Svetoj Stolici (kao što je to slučaj s nacionalnim, samostalnim pravoslavnim patrijaršijama poput SPC-a), što je Stepinac odbio.²⁷ Nakon toga se komunistička protucrkvna propaganda intenzivirala te je Stepinac u rujnu 1945. sazvao biskupsku konferenciju. Rezultat te konferencije bilo je tzv. „pastirsko pismo“²⁸ u kojem se kritizira novoformirana vlast i optužuje za nepravde počinjene u poraću i ograničavanje sloboda.²⁹ „Pastirsko pismo“ posebno je pogodilo novu vlast, budući da ju je kritiziralo neposredno prije izbora za Ustavotvornu skupštinu.³⁰ Gotovo godinu dana kasnije Stepinac je uhićen te izveden pred sud. Osuđen je na 16 godina zatvora i prisilnoga rada te lišen građanskih prava narednih pet godina.³¹ U zatvoru u Lepoglavi ostaje do kraja 1951. godine, nakon čega je pritiskom strane diplomacije premješten na izdržavanje ostatka kazne u internaciju u Krašić.³² Godine 1953. papa Pio XII. imenovao ga je kardinalom, zbog čega su vlasti prekinule diplomatske odnose sa Svetom Stolicom.

Umro je 12. veljače 1960. godine u kućnom pritvoru u Krašiću.³³

²⁷ Horvat, *Kardinal*, 27. 119–122, *Alojzije Viktor Stepinac* (dokumentarni film), redatelj Niko Kostanić, Hrvatska radiotelevizija, 2018., „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

²⁸ Ne smije se miješati s „pastirskim pismom“ iz ožujka iste godine. Horvat, *Kardinal*, 113–115.

²⁹ Goldstein, *Hrvatska*, 381, 425–426., Horvat, *Kardinal*, 127–137., Berislav Jandrić, „Državno-partijska priprema javnosti za suđenje nadbiskupu Stepincu. Proglašen krivim i prije započetog kaznenog postupka. (Primjer zagrebačkog dnevnika ‘Vjesnik’),“ *Croatia Christiana periodica* 24/46 (2000), 171–183, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019. „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

³⁰ Zdenko Radelić, *Križari Gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.* (2002), 132–133., *Alojzije Viktor Stepinac* (dokumentarni film), redatelj Niko Kostanić, Hrvatska radiotelevizija, 2018.

³¹ *Alojzije Viktor Stepinac* (dokumentarni film), redatelj Niko Kostanić, Hrvatska radiotelevizija, 2018., „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019., *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

³² *Alojzije Viktor Stepinac* (dokumentarni film), redatelj Niko Kostanić, Hrvatska radiotelevizija, 2018., *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

³³ *Alojzije Viktor Stepinac* (dokumentarni film), redatelj Niko Kostanić, Hrvatska radiotelevizija, 2018., „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019., *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

3. KRIŽARSKI KONTEKST SUĐENJA I MONTIRANI PROCES

Završetkom Drugoga svjetskoga rata, na prostoru nekadašnje NDH počinju se organizirati oružane gerilske skupine u cilju njezine obnove, tzv. križari.³⁴ Začetak takvih skupina bile su tzv. „S skupine“, jedinice Oružanih snaga NDH formirane još u svibnju 1943., za gerilsku borbu i diverzije, u cilju suzbijanja partizanskoga napredovanja.³⁵ Uz odmetnute „S skupine“ činili su ih dio poraženih snaga NDH koji se nije povukao prema Austriji, već se odmetnuo u šumu te pojedinaca koji su pobjegli pred strahom od uhićenja, odbjeglih logoraša i dezertera iz tada već formirane Jugoslavenske armije.³⁶ Među tim oružanim skupinama postojala je slaba međusobna povezanost i organizacija.³⁷ Samo porijeklo križarskoga imena nije poznato, ono je pripisano zbog samoidentifikacije pojedinaca, kao i zbog njihovoga povezivanja s „klerikalnim elementima“ u dokumentima OZNA-e³⁸. Regionalno su nosili razne druge nazive poput „špiljari“ i „bijeli partizani“.³⁹ Budući da su mu uz križare ostatci oporbenoga HSS-a i Katolička Crkva činili glavnog neprijatelja, komunistički režim nastoji ih povezati s križarskim protudržavnim radom.⁴⁰ Pritom im je u prilog išlo i križarsko geslo „Za Krista, protiv komunista“ te križ kao glavni simbol.⁴¹

Jedno od takvih nastojanja bio je pokušaj povezivanja „pastirskoga pisma“ s gerilskim djelovanjem križara, karakterizirajući pismo kao lažni prikaz stanja i podršku križarima u daljnjem djelovanju.⁴² Stepinčev tajnik Ivan Šalić na sudu je priznao dostavu lijekova križarima, omogućavanje noćenja Erihu Lisaku⁴³ u nadbiskupskom dvoru,

³⁴ Zdenko Radelić, „Križari: ustaška gerila 1945. – 1950. – problemi istraživanja“, Časopis za suvremenu povijest 32/1 (2000): 5–6.

³⁵ Radelić, *Križari* 194–195.

³⁶ Radelić, *Križari*, 197.

³⁷ Radelić, *Križari*, 195–199.

³⁸ Odjeljenje zaštite naroda; jugoslavenska obavještajna služba, od 1946. poznata kao UDBA (Uprava državne bezbjednosti). „Ozna“ u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945. (1997)*, 477.

³⁹ Radelić, *Križari*, 200–203.

⁴⁰ Radelić, „Križari“, 12, Radelić, *Križari*, 7, 130, 200–201.

⁴¹ Radelić, „Križari“, 5–7.

⁴² Radelić, *Križari*, 132–133.

⁴³ Ustaški pukovnik, ravnatelj Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost (1943. – 1944.) i državni

primanje pisama Ante Moškova⁴⁴ te blagoslov križarske zastave u kapelici unutar nadbiskupskoga dvora.⁴⁵ Prema povjesničaru Zdenku Radeliću, dostavu lijevoga križarima i blagoslov zastave inscenirala je OZNA izmanipuliravši Šalića svojim agentima koji su se predstavili kao križari. Naime, navodni naručitelj zastave Martin Mesarov (bivši zastupnik HSS-a i Hrvatskoga državnoga sabora) uhićen je već u ljeto 1945. (dok je posvećenje zastave bilo u rujnu) te je OZNA izmislila njegovu skupinu i manipulirala njegovim imenom. Do Stepinčevoga izvođenja pred sud Mesarov je već bio likvidiran (što je lažno prikazano kao pogibelj u sukobu vojske i križara), a drugi „optuženi svjedok križar“ Ivan Žagić (zapravo agent OZNA-e), na zahtjev obrane nije izveden pred sud „zbog tehničkih razloga“.⁴⁶ Preko Šalića, režim je nastojao kompromitirati Stepinca te ga dovesti u izravnu vezu s križarima. Stoga mu se i sudi s ustaškim pukovnikom Erihom Lisakom.⁴⁷

Stepinac je uhićen krajem rujna 1946. (deset mjeseci nakon Šalića i Lisaka) i izveden pred sud, a osuđen je 11. listopada iste godine.⁴⁸ Javni tužitelj bio je Jakov Blažević,⁴⁹ a predsjednik sudskoga vijeća Žarko Vimpulšek.⁵⁰

Branitelji nadbiskupa bili su odvjetnici Ivo Politeo⁵¹ i Natko tajnik MUP-a (1944. – 1945.). Potpisnik odluka o uhićenjima i strijeljanjima. Nakon bijega vraća se u Hrvatsku kako bi se uvjerio u priče o „križarima“, nakon čega je ubrzo uhićen. „LISAK, Erih“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 234.

⁴⁴ General i ustaški pukovnik, zapovjednik Poglavnikovih tjelesnih zdругova. Također se vraća iz emigracije kako bi provjerio glasine o „križarima“. Po povratku u emigraciju uhićen je u Veneciji i navodno osuđen na smrt 1948. u Zagrebu. „MOŠKOV, Ante“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 283.

⁴⁵ Radelić, *Križari*, 130–139.

⁴⁶ Radelić, *Križari*, 130–139, Zdenko Radelić, „Nadbiskup Stepinac i slučaj križarske zastave (1945. –1946.)“, *Croatica Christiana periodica*, 26/49 (2002), 180–183.

⁴⁷ Radelić, „Nadbiskup“, 178.

⁴⁸ Radelić, „Nadbiskup“, 179–180., „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019.

⁴⁹ Hrvatski komunist, političar i pravnik. Od 1928. član KPJ, a 1940. postaje i član centralnoga komiteta. Jedan je od organizatora partizanskoga pokreta u Hrvatskoj. Godine 1943. član je izvršnoga odbora ZAVNOH-a, a 1944. postaje prvi predsjednik Vrhovnoga suda ZAVNOH-a. Godine 1945. postaje prvi javni tužilac Hrvatske te u poslijeratnom razdoblju obavlja brojne visoke državne i partijske dužnosti, *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8132>, pristupljeno 1. listopada 2019.

⁵⁰ Stanić, *Suđenje*, V.

⁵¹ Istaknuti odvjetnik. Još u vrijeme Kraljevine SHS Politeo je radio kao branitelj u političkim pro-

Katičić.⁵² Početkom suđenja, javni tužilac osigurao je 58 svjedoka s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine koji su svjedočili o vjerskim prijelazima te većina njih nije bila s područja Zagrebačke nadbiskupije. Budući da Stepinac nije osobno sudjelovao u vjerskim prijelazima, već mu se sudi zbog nadležnosti, ta svjedočanstva nisu mogla pravovaljano biti korištena protiv njega.⁵³ Od 35 svjedoka koji su namjeravali svjedočiti u korist nadbiskupu prihvaćeno je samo njih sedam. Među svjedocima je bilo i nekoliko pravoslavnih uglednika poput sveučilišnog profesora Julija Budisavljevića te Milutina Radetića⁵⁴, primarijusa sveučilišne klinike u Zagrebu, a odbijeno je i pismeno svjedočanstvo Židovske općine u Zagrebu.⁵⁵

4. ANALIZA SUDSKOGA SPISA

4. 1. Optužnica

Alojzije Stepinac optužen je prema pet točaka. U prvoj je optužen za suradnju s okupatorom kod čega mu se kao prvo zamjera sastanak s Antom Pavelićem i Slavkom Kvaternikom. U optužnici se naglašava da se tada još uvijek vodio Travanjski rat te se takav čin osuđuje unatoč tome što se Stepinac sastao s de facto novouspostavljenim vlastima. Nadalje, Stepinca se proziva zbog rada katoličkih udruga i njihovoga tiska, prebacujući odgovornost na njega kao nadbiskupa. Također ga se optužuje za pretvaranje misnih slavlja u političke manifestacije zbog molitvi posvećenih NDH i njezinim dužnosnicima te zbog održavanja

---

cesima pa je tako branio čak i Josipa Broza. U vrijeme NDH na sudovima uglavnom brani Srbe i komuniste. Godine 1944. čak je i uhićen te ubrzo pušten. Nakon rata nastavlja biti braniteljem u političkim procesima, sve do 1950. godine, kada preuzima obrane većinom imovinsko-pravnih slučajeva. „POLITEO, Ivo“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 327.

⁵² Hrvatski pravnik, radio je u odvjetništvu i pravosuđu. Od 1956. godine, na Pravnome fakultetu u Zagrebu, kao redoviti profesor predavao je međunarodno privatno pravo te bio direktor Instituta za međunarodno pravo i međunarodne odnose. Autor je brojnih znanstvenih publikacija, od 1977. redoviti je član JAZU-a, a 1980. dobio je nagradu za životno djelo, *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30883>, pristupljeno 1. listopada 2019.

⁵³ Horvat, *Kardinal*, 159.

⁵⁴ Radetića je Stepinac spasio od progona do kojeg je došlo jer je potajno liječio partizane. Nakon pokušaja svjedočenja, tužilac Jakov Blažević ga je izvrijedao te je ubrzo maknut s pozicije primarijusa sveučilišne klinike. Horvat, *Kardinal*, 159–160.

⁵⁵ Horvat, *Kardinal*, 159–160.

misnih slavlja na Antunovo i 10. travnja koji su proglašeni državnim praznicima. U drugoj točki optužen je za nasilno „prekrštavanje“⁵⁶ pravoslavnih Srba na katolicizam.⁵⁷

Prema trećoj točki Stepinac je optužen za obnašanje dužnosti vojnoga vikara, a optužnica se obrazlaže sudjelovanjem pojedinih svećenika, kao pripadnika vojnih formacija NDH, u ratnim zločinima. Optužen je i za prikupljanje i slanje pomoći vojnicima na istočnom bojištu te odobravanje molitvenika „Hrvatski vojnik“ od strane Nadbiskupskoga duhovnoga stola kojim je predsjedao. Zbog molitve za radnike koji su poslani na rad u Hitlerovu Njemačku i božićne poruke koje im je upućivao, Stepinac je optužen za podupiranje takvoga slanja radnika. U četvrtoj točki optužen je zbog spašavanja NDH i pritom navodne suradnje s Antom Pavelićem, Vlatkom Mačekom, Dražom Mihailovićem, Leonom Rupnikom i Gregorijem Rožmanom. Kao obrazloženje optužnice citiraju se Stepinčevi govori od ljeta 1944. do kraja rata u kojima promovira očuvanje NDH te kritizira komunistički progon i zločine nad katoličkim klerom i pojedinim vjernicima. Pokušaj prijelaza NDH na stranu saveznika tumači se kao „smišljanje plana ponovne okupacije naše zemlje od nekih drugih stranih sila“. U zadnjoj točki optužnice, Stepinca se tereti za pomaganje u ugrožavanju državnog poretka Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Optužen je za „provođenje sistematskog plana podržavanja nada“ u promjenu režima te vraćanje na vlast Mačeka i kralja Petra. Uz to, tereti ga se da je podržavao organizaciju križara. Također se spominje „pastirsko pismo“ koje je javno kritiziralo vlasti neposredno prije izbora za Ustavotvornu skupštinu.⁵⁸

4. 2. Ispitivanje

U početku suđenja Stepinac potvrđuje razumijevanje optužnice i da na njega prilikom ispitivanja i potpisivanja zapisnika nije vršena nikakva prisila te da se ne osjeća krivim. Vezano uz prvu točku optužnice, ispituju ga je li se za vrijeme trajanja Travanjskoga rata sastao s Pavelićem. Posebno jedno od pitanja glasi: „Da li ste svjesni da ste 12. aprila, dakle u momentu kad su se jugoslavenski narodi još borili protiv okupatora i kad jugoslavenska vojska još nije kapitulirala, počinili izdaju time što ste išli u posjet Paveliću?“. Na takva pitanja Stepinac

⁵⁶ Pravilno rečeno „vjerski prijelazi“, a ne „prekrštavanje“, Horvat, *Kardinal*, 86, 155.

⁵⁷ Stanić, *Suđenje*, 195–203.

⁵⁸ Stanić, *Suđenje*, 203–208.

uglavnom odgovara riječima: „nemam ništa da primijetim”, „uskraćujem odgovor”, „nemam što da dodam”, „nemam što da odgovorim” i „savjest mi je čista”. Na takve ga odgovore sudac upozorava da odgovori isključivo s „uskraćujem odgovor jer će se u suprotnom tumačiti kao da je rekao „jesam“.⁵⁹ Takvi će odgovori na kraju biti i shvaćeni na njegovu štetu, na što je prigovorio njegov branitelj.⁶⁰ Jednako tako odgovara kada ga se optužuje jer je tijekom travnja 1941. prisustvovao na večeri s emigrantima, članovima UHRO-a te pozvao biskupski episkopat u goste Paveliću. Stepinca se također proziva jer je dobio odlikovanje od strane vlasti NDH. Na sve optužbe Stepinac izjavljuje kako ne smatra da je izdao svoju domovinu i da ne vidi nikakvu svoju krivnju te tvrdi da je slijedio upute Mačeka (tada još legitimne civilne vlasti).⁶¹

Kod ispitivanja o radu katoličkoga tiska, Stepinca se naziva „predsjednikom Katoličke akcije“, što on niječe, budući da on to nije te da ta funkcija ne postoji. Međutim, na pitanje je li imao utjecaja na rad Katoličke akcije, Stepinac odgovara s: „nemam ništa za odgovoriti“. Također ga se proziva pitanjem je li „ikada prekorio križare zbog njihova rada“ na što tvrdi da je to crkvena interna stvar te se brani šutnjom, dok sud to smatra krivičnim djelom. Kada je upitan je li odobravao takav rad pojedinih udruga, tvrdi: „Moj kler zna kakav je bio moj stav.“ Na optužbe zbog pisanja katoličkoga tiska izjavljuje da mu je savjest čista ili se brani šutnjom, prilikom čega mu je javni tužilac odgovorio: „To je vaša ustaška savjest.“ Iz priloženoga se nazire i čitav ton suđenja. Na optužbe zbog udijeljenoga blagoslova članovima križarske organizacije koji su bili pripadnici vojnih formacija, Stepinac tvrdi da crkva uvijek daje blagoslov svakome tko zatraži.⁶²

O bistričkim proštenjima 1941. i 1942. godine Stepinac tvrdi da nije znao simboliku pet svijeća (posvećenih Paveliću i suradnicima) te da pozvavši na molitvu „za sve ljude, a napose za one koji su na vlasti“ nije činio nikakvu uslugu vlastima. Na optužbu jer je na bistričkom proštenju 1944. godine prozvao „ratujuću stranku“ i rekao da se „Hrvati neće odreći svoje slobode i samostalnosti“, Stepinac se brani šutnjom, što

⁵⁹ Stanić, *Suđenje*, 219–224.

⁶⁰ „Govor dr. Ive Politea“, objavljen u Horvat, *Kardinal Alojzije Stepinac*, 160–190.

⁶¹ Stanić, *Suđenje*, 219–224.

⁶² Stanić, *Suđenje*, 224–234.

je i logično s obzirom na ton suđenja i ratnu perspektivu novoformiranih vlasti. Stepinac također tvrdi da nije izdao nalog kleru da svakoga 10. travnja služi misu zahvalnicu za NDH, dok na upit o služenju mise na Pavelićev rođendan uskraćuje odgovor. Kada ga je predsjednik suda prozvao zbog prisustva na „ustaškom saboru“, Stepinac je odgovorio: „To ne znači da sam ja stajao ideološki uz njih. Ja sam bio i u vašem saboru i to ne znači da usvajam sve ono što se čini... Bio sam i na otvorenju vašeg kazališta, i iz toga ne slijedi da ja odobravam vašu materijalističku ideologiju“, na što ga je javni tužilac manipulativno pitao: „S kojim pravom vi uspoređujete Hrvatski narodni sabor s ustaškom klaonicom?“. Predsjedavajući je za to pohvalio javnoga tužioca rekavši da je „dobro primijetio“. Ovakvi postupci suda idu u prilog karakterizaciji suđenja kao montiranoga procesa. Na prozivke (koje također ne mogu biti i optužbe za kazneno djelo) da su ga ustaški dužnosnici simpatično gledali, Stepinac odgovara: „Kako su oni mene gledali, to znade čitava naša javnost.“ Također, nadbiskup je na optužbe zbog prisutnosti na sprovodu Marka Došena⁶³ rekao da je bio prisutan jer je tako zamoljen te zato što ga je poznao i ranije.⁶⁴

Na optužbe o prisilnom prekrštavanju Stepinac tvrdi da je jasno izrazio svoj i crkveni stav rezolucijom biskupske konferencije 17. studenoga 1941. godine. Konferencijom je stvoren odbor u kojem su se nalazili Stepinac, Viktor Burić⁶⁵ i Janko Šimrak.⁶⁶ Odbor prema Stepincu nije nastao s namjerom prekrštavanja Srba, već s namjerom sprječavanja zlouporaba. Na upite je li mu bilo čudno da najedanput veliki broj Srba prelazi na katoličanstvo te je li sumnjao na njihovu prisilu, Stepinac se brani šutnjom.⁶⁷ Nadalje, tvrdi da je protiv prisilnih vjerskih prijelaza

⁶³ Istaknuti hrvatski političar još u vrijeme Austro-Ugarske. Do završetka Velikoga rata zastupnik je Starčevićeve stranke prava, nakon čega pristupa HRSS-u. Kasnije se razilazi s Radićem i pristupa ustaškom pokretu. Kao predsjednik Hrvatskoga državnoga sabora 1942. predaje Paveliću memorandum dijela zastupnika u kojem kritizira stanje u NDH i njezinu politiku. „DOŠEN, Marko“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 95–96.

⁶⁴ Stanić, *Suđenje*, 234–241.

⁶⁵ Senjsko-modruški biskup (1935. – 1969.), riječko-senjski nadbiskup (1969. – 1974.). Godine 1942. upozoravao je Stepinca o mogućem rušenju pravoslavnih Crkava, o čemu je Stepinac pitao Artukovića. „BURIĆ, Viktor“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 60.

⁶⁶ Grkokatolički križevački biskup, imenovan uz Pavelićevo protivljenje. Nakon rata je uhićen te umire nakon višemjesečnoga maltretiranja. „ŠIMRAK, Janko“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 60.

⁶⁷ Stanić, *Suđenje*, 242–250.

poduzimao koliko je mogao i koliko mu je savjest nalagala. Spomenuti „odbor trojice“ prema Stepincu se uopće nije sastajao jer nije imao mogućnosti te je praktički svaki biskup radio zasebno na svojem prostoru pa je svrha odbora „silom prilika“ promašena. Svaki je „biskup usprkos tome ostao potpuno samostalan u svojoj biskupiji“. Na kraju Stepinac izjavljuje da će o tome „donijeti svoj konačni sud povijest“ i da će sve „izaći jedanput na vidjelo“. Na optužbe da je htio smjestiti slovenske trapiste u pravoslavni samostan u Orahovici te dobiti iz toga privrednu korist, brani se da je to namjeravao privremeno, a da se trapisti ionako bave privredom. Pritom mu se također zamjera jer je u pismu Paveliću napisao „u blagodat čitave NDH“.⁶⁸ Gledajući objektivno, smještaj izbjeglica u napušteni samostan nije kazneno djelo, a ni nemoralan čin. Dodatak „u blagodat čitave NDH“, neovisno o Stepinčevim stavovima prema NDH, može samo poslužiti u privoli Pavelića za njihov smještaj.

Prema trećoj točki, kao što je već spomenuto Stepinac je optužen zbog obnašanja dužnosti vojnoga vikara. Stepinac izjavljuje da ga je na tu dužnost postavio papa te da je tu dužnost morao prihvatiti. Kao svoje zamjenike imenovao je Vilima Cecelju⁶⁹ (za kojega na sudu izjavljuje da je čovjek bez prigovora) i Stipu Vučetića.⁷⁰ Pritom ga se uglavnom ispituje o radu pojedinih svećenika koji su pristupili ustaškoj vojnici ili za ustaše obavljali vjerske obrede, bez dokazane izravne krivnje. Slanje pomoći hrvatskim radnicima u Njemačkoj javni tužilac tumači kao pomoć Hitlerovoj „ratnoj mašini“, dok se Stepinac brani da je to „duhovna pomoć“. Pod istom ga se točkom optužuje jer je hrvatskim legionarima na istočnom bojištu slao cigarete, krunice i medaljice, dok Stepinac tvrdi da time nije politički podupirao ustaše, već je samo dao legionarima „duhovnu okrepju“. Stepinac također tvrdi da izdavanjem molitvenika „Hrvatski vojnik“ nije počinio nikakvo zlo.⁷¹

⁶⁸ Stanić, *Suđenje*, 242–265.

⁶⁹ Svećenik, od početka rata blizak Paveliću, na početku i njegov osobni ispovjednik. Prisutan je na prisezi članova prve vlade NDH, član je izaslanstva koje odlazi u Italiju i potpisuje Rimske ugovore. Nosio je čin ustaškoga pukovnika i bio je vikar Poglavnikovoga tjelesnoga zdruga. Imao je ulogu posrednika između Poglavnika i Nadbiskupskoga dvora. Autor je u članku spomenutoga molitvenika „Hrvatski vojnik“. Osnovao je podružnicu Crvenoga križa za ranjenike. U poratnom razdoblju vodio je brigu o hrvatskim izbjeglicama te utemeljio Caritas Croatia u Salzburgu. „CECELJA, Vilim“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 66.

⁷⁰ Svećenik i vojni vikar kojega Pavelić imenuje izvan svojih ovlasti u listopadu 1941. Međutim, Stepinac kojega je papa proglasio *sine titulo* vojnim vikarom, godinu dana kasnije prenosi svoje ovlasti na njega kao svojega zamjenika (kao i na Cecelju). Godine 1942. Vučetić je pozvan u Hrvatski državni sabor kao zastupnik. „VUČETIĆ, Stipe“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 422 – 423.

⁷¹ Stanić, *Suđenje*, 266–279.

U ispitivanju prema četvrtoj točki optužnice, Stepinac je prvo upitan o govoru koji je navodno održao „Domagojevcima“, u kojem poziva na očuvanje NDH te se tom prilikom brani šutnjom. Na upite o biskupskoj konferenciji i njezinoj poslanici iz ožujka 1945. godine, Stepinac negira tvrdnje da je poslanica politička narudžba ustaša i Ive Bogdana⁷², već da je namjera bila poslanicom zatražiti poštivanje volje hrvatskoga naroda i da će poštivati svaku sudbinu koju narod svojom voljom odabere. Na pitanje zašto ustaše nije kritizirao kao komuniste, odgovara: „Izvršili smo svoju dužnost i onda“. O čuvanju arhive Ministarstva vanjskih poslova NDH, Stepinac tvrdi da arhiva nije skrivana, već je ondje pohranjena u podrum nadbiskupije zbog opasnosti od bombardiranja te da za nju nisu primali nikakvu odgovornost i da su je namjeravali isporučiti novoj vlasti, što su i učinili.⁷³

O pokušajima „spašavanja NDH“, Stepinac tvrdi da ne zna mnogo. Izjavljuje da ga je Moškov odveo Mačeku, da ne zna kad je i s kim Maček napustio Zagreb te da je odbio regentstvo od Pavelića i predložio mu Mačeka.⁷⁴ O posjetu Lisaka, Stepinac tvrdi da nije znao da je to Lisak, već da mu je predstavljen kao Petrović. Od njega je primio nekoliko informacija o ustaškoj emigraciji te mu poručio da mu ne mogu pružiti utočište. O pismima Moškova, Stepinac tvrdi da nije znao od koga je drugo pismo te da je za oba naredio Šaliću da ih spali. Također, tvrdi da mu nije bilo poznato da je Lisak prenoćio u nadbiskupskom dvoru te da je križarska zastava posvećena u nadbiskupskoj kapelici. Tvrdi da je primio jednoga ustaškoga intelektualca emigranta kako bi vidio tko je te da ne zna kako se zove niti koliko je dugo bio kod njega. Za Lelu Sofijanec⁷⁵ tvrdi da, ako ju je primio, da ju nije prepoznao te da nije učinio ništa protuzakonito. Ona mu je poručila samo pozdrav od Popovića kojem je pomogao da izađe iz zatvora.⁷⁶ Pritom se Stepinčeva svjedočanstva razlikuju od Šalićevih; Šalić tvrdi da je rekao Stepincu kako sumnja da je predstavljeni Petrović zapravo Lisak. Šalić također tvrdi da je kasnije rekao Stepincu za blagoslov križarske zastave, s mogućnošću da

⁷² Katolički publicist i novinar. Od 1944. na čelu Glavnog ravnateljstva za promidžbu NDH; vodeći propagandist i cenzor u NDH. „BOGDAN, Ivo“, u: Darko Stuparić (gl. ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.* (1997), 43.

⁷³ Stanić, *Suđenje*, 279–285.

⁷⁴ Stanić, *Suđenje*, 285–286.

⁷⁵ Navodna ustaška špijunka.

⁷⁶ Stanić, *Suđenje*, 286–291.

se Stepinac toga ne sjeća.⁷⁷ U daljnjem ispitivanju Stepinca uglavnom ispituju o njegovim pismima i korespondenciji s papom i dužnosnicima NDH te o jednoj predratnoj korespondenciji sa Šubašićem. U tim pismima naziru se određeni Stepinčevi politički stavovi (skloni hrvatskoj samostalnosti i antikomunistički), međutim, u većini se radi o dobronamjernim zalaganjima te u svakom slučaju na temelju njih Stepinac ne može kaznenopravno odgovarati.⁷⁸

4. 3. Presuda

Nadbiskup Alojzije Stepinac na kraju je proglašen krivim i osuđen, jer je kao prvo: za vrijeme rata i neprijateljske okupacije stupio u suradnju s neprijateljem, što se smatra krivičnim djelom protiv zakona i države. To se obrazlaže zato što je: 12. travnja dok su se još vodile borbe posjetio Slavka Kvaternika i čestitao mu uspostavu NDH, 16. travnja posjetio je Pavelića te pripremio večeru pristiglim ustašama, tražio od klera i vjernika da surađuju s vlastima NDH. Imao je „nadzor nad pisanjem cjelokupne katoličke štampe”, koja je „širila klevete i laži protiv NOP⁷⁹ -a”, širila vjersku, nacionalnu i rasnu mržnju, propagirala u korist okupatora i izdajnika. Prema presudi je „tradicionalne vjerske svečanosti zloupotrebjavao i pretvarao u političke manifestacije za krvnika Pavelića i njegove ustaške bande”, crkveno je obilježavao 10. travnja i blagdan sv. Antuna te je sudjelovao u priredbama i proslavama koje su organizirali okupatori.⁸⁰

Prema drugoj točki presude kriv je jer je organizirao odbor trojice s namjerom vršenja prisilnih prekrštavanja te je „kao pomagač radio na prisilnom prevođenju na drugu vjeru stanovništva Jugoslavije”. I to se smatra krivičnim djelom protiv zakona i države. Prema trećoj točki: „Pomagao je naoružane vojničke formacije sastavljene od jugoslavenskih državljana u cilju službe neprijatelju i zajedničke borbe s njime protiv svoje domovine”, što sud također smatra krivičnim djelom protiv zakona i države. Pod tom točkom također se navodi da je početkom 1942. od strane Vatikana imenovan vojnim vikarom, kao predsjednik duhovnoga

⁷⁷ Stanić, *Sudenje*, 286–291.

⁷⁸ Stanić, *Sudenje*, 291–355.

⁷⁹ Narodnooslobodilački pokret

⁸⁰ Stanić, *Sudenje*, 453–455.

stola odobrio molitvenik „Hrvatski vojnik”.⁸¹

U četvrtoj točki opet se spominje da je za vrijeme rata i okupacije stupio u suradnju s neprijateljem jer je: božićnom porukom 1941. pozivao hrvatske radnike u Njemačkoj na rad, ustaškim legionarima slao poklone i dizao moral; pozivao „Domagojevce“ i sveučilištarce na očuvanje NDH i daljnji rat; „Na zahtjev Mandića”, a „po naređenju Pavelića” organizirao biskupsku konferenciju sa zadatkom da se katolički episkopat zauzme za spašavanje NDH; u nadbiskupskom dvoru „sakrio” (pohranio) arhivsku građu Ministarstva vanjskih poslova, „Županstva pri poglavniku” i gramofonske ploče Pavelićevih govora te zato što je s Moškovim posjetio Mačeka u cilju očuvanja NDH.⁸²

Prema petoj točki pomogao je organizaciju oružanih banda i njihovo ubacivanje na teritorij države te ugrozio državno uređenje FNRJ tako što je; „provodio sistematski plan podržavanja nada da će se uskoro promijeniti ‘režim’ FNRJ”; primio Eriha Lisaka u drugoj polovici rujna 1945.; primio „ustaškoga studenta-emigranta” i špijunku Lelu Sofijanec; podržavao i prikrivao zavjerenički rad svojega tajnika Ivana Šalića i svećenika Josipa Šimečkoga koji su s Pavlom Gulinom i Josipom Crnkovićem podržavali terorističke skupine u zemlji te plasirao „pastirsko pismo“ pred izbore za Ustavotvornu skupštinu koje lažno prikazuje stanje u zemlji i daje podršku ustašama.⁸³

5. PRAVNA (NE)ODRŽIVOST PRESUDE

Prema članku Željka Horvatića i Davora Derenčinovića, „Prilog raspravi o kazenoj (ne)održivosti presude protiv Alojzija Stepinca“, u procesu i presudi protiv nadbiskupa Stepinca postoje brojne nepravilnosti.⁸⁴ Kao prvo, Stepincu je suđeno prema Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države od 15. kolovoza 1945., odnosno prema njegovoj nadopuni od 9. srpnja 1946. (ZKDND 1946.), dok se optužnica uglavnom

⁸¹ Stanić, *Suđenje*, 455.

⁸² Stanić, *Suđenje*, 455–457.

⁸³ Stanić, *Suđenje*, 457–458.

⁸⁴ Željko Horvatić, Davor Derenčinović, „Prilog raspravi o kazenoj (ne)održivosti presude protiv Alojzija Stepinca“, u: Nada Bašić, Vladimir Horvat, Josip Mrzjak, Jasna Pavelić-Jureško (ur.), *Kardinal Alojzije Stepinac Svjedok vremena i vizionar za treće tisućljeće*, (Zagreb: Glas koncila, 2009.): 25–34.

odnosi na razdoblje Drugoga svjetskoga rata, dakle prije stupanja toga zakona na snagu. Da bi Stepinac mogao biti osuđen po tom zakonu, ta su kaznena djela trebala biti propisana prije počinjena djela. Time se krši zabrana retroaktivnosti (*nullum crimen sine lege praevia*). Stoga je nadbiskupu trebalo biti suđeno prema Krivičnom zakonu iz 1929. godine, osim u slučaju kada bi ZKDND 1946. bio blaži.⁸⁵

Osim što je zakon primijenjen retroaktivno, Stepinčevo uspostavljanje odnosa s *de facto* novouspostavljenim vlastima ne može se tretirati kao suradnja s neprijateljem, kada bismo NDH percipirali kao *de iure* državu. U drugom slučaju, ako NDH definiramo kao okupacijsku zonu, kao što je to percipirao branitelj Ivo Politeo, tada Stepinca također nije moguće kaznenopravno osuditi, pozivajući se na IV. hašku konvenciju iz 1907. (na što se Politeo i pozvao).⁸⁶ Prema IV. haškoj konvenciji o zakonima i običajima rata na kopnu (čl. 42. i 43.): „Područje se smatra okupiranim kad je stvarno stavljeno pod vlast neprijateljske vojske“, „okupacija se proteže samo na teritorij na kojem je takva vlast uspostavljena i može se vršiti“ i „zakonita vlast faktično prelazi u ruke okupatora koji je dužan poduzeti sve mjere radi ponovne uspostave i osiguranja, koliko je to moguće, javnog reda i sigurnosti. Okupator je, pritom, dužan poštivati, osim ako se to nikako ne može, zakone okupirane države.“⁸⁷ Prema tome, formalna audijencija kod vrhovništva NDH i slični postupci ne mogu biti kvalificirani kao politička suradnja s neprijateljem, već kao formalno poštivanje vlasti.⁸⁸ Isto vrijedi za fotografiranje i rukovanje Stepinca s ustaškim dužnosnicima koji ne mogu biti krivična djela čak ni prema spomenutom zakonu iz 1946. godine jer „ni najekstenzivnijom interpretacijom ne mogu biti podvedeni i pod jedan zakonski opis.“⁸⁹ Stepinac je također postupao kako nalaže enciklika pape Grgura XVI. „*Sollicitudo Ecclesiarum*“ iz 1831. godine. Prema njoj se u vrijeme rata, revolucija i borbi za vlast od klera zahtijeva stupanje u vezu s osobama koje zapravo vrše vlast. Na tu se konstituciju također

⁸⁵ Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 26–30.

⁸⁶ „Govor dr. Ive Politea“, u: Horvat, *Kardinal*, 162–164.

⁸⁷ „Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907“, *The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy*, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art42, pristupljeno 15. kolovoza 2019.), Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 31.

⁸⁸ Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 31.

⁸⁹ Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 31.

pozvao Stepinčev branitelj Ivo Politeo.⁹⁰ Što se tiče optužbi za poslijeratno djelovanje, Stepincu suradnja s „križarima” i sudjelovanje u terorizmu nisu dokazani, već samo održavanje kontakata s političkim neistomišljenicima. Uz to, kao što je već objašnjeno, danas znamo da je i čitavo povezivanje Stepinca i Šalića s križarima inscenirala OZNA.⁹¹

U propagandnom tisku i prisilnim vjerskim prijelazima Stepinac nije osobno sudjelovao, već mu se sudi jer je nadređen po crkvenoj hijerarhiji. Međutim, tužiteljstvo pokazuje nepoznavanje unutarnjega ustroja Katoličke Crkve. U radu katoličkoga tiska, odgovornost je isključivo autorska te se Stepinca ne može teretiti za „vrhovni nadzor”.⁹² Stepinac je također prozvan zbog događanja u dijecezama kojima nije bio nadležan. Naime, on kao predsjednik Biskupske konferencije, budući da je riječ o samo počasnoj funkciji, ne snosi odgovornost za rad drugih biskupija te u njima nema nikakve ovlasti.⁹³ Takve nepravilnosti uočio je i Stepinčev branitelj, dr. Ivo Politeo. Uz to je ukazao i na pojedine potencijalne falsifikate, korištene kao dokazni materijal, kao što je npr. kopija nadbiskupovoga pisma. Stepinac prema Politeu nikad nije izdavao kopije, a pisma papi uvijek je pisao na latinskom jeziku, a ne na talijanskom kao u priloženom.⁹⁴

Kod optužbe o nasilnim vjerskim prijelazima ne uzima se u obzir izdanje Stepinčevoga Memoranduma; o pravilnom postupanju kod vjerskih prijelaza, donesenoga na Biskupskoj konferenciji u studenom 1941. i odobrenoga od pape.⁹⁵ Prema Stepinčevom branitelju Natku Katičiću, Crkva je na početku odugovlačila s vjerskim prijelazima, na što su prigovarali ustaški dužnosnici. Nakon toga odlučuje ubrzati prijelaze kako bi spasila pravoslavce u životnoj opasnosti.⁹⁶ Takvu tezu naravno treba detaljnije istražiti i uzeti u obzir sve pojedine slučajeve. Također, treba imati na umu da je obrana imala samo osam dana pripreme, dok

⁹⁰ „Govor dr. Ive Politea“, u Horvat, *Kardinal*, 164–167, Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 31–32.

⁹¹ Radelić, *Križari*, 130–139., Radelić, „Nadbiskup“, 180–183.

⁹² Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 30–31.

⁹³ Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 31.

⁹⁴ Govor dr. Ive Politea“, u: Horvat, *Kardinal*, 167–169, 175–178.

⁹⁵ Horvat, *Kardinal*, 86.

⁹⁶ „Govor dr. Natka Katičića“, u: Horvat, *Kardinal Alojzije Stepinac*, 190–193.

je tužiteljstvo dokumente prikupljalo 15 mjeseci.⁹⁷ Kod optužbe da je obnašao dužnost vojnoga vikara, zanemaruje se činjenica da je vojnim vikarom imenovan još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, 8. prosinca 1939. godine.⁹⁸ Prema tome Stepinac nije bio ustaški vojni vikar, nego za sve katolike vojnike na području bivše Kraljevine Jugoslavije i kasnije NDH.⁹⁹ Funkcije vojnih vikara u NDH de facto su obnašali pop Stipe Vučetić i Vilim Cecelja, koje je izvan svojih svjetovnih ovlasti imenovao Pavelić.¹⁰⁰

Godine 1992. Hrvatski sabor donio je Deklaraciju u kojoj je osudio politički proces i presudu. Prema Deklaraciji, Stepinac je nevin nepravedno osuđen na montiranom procesu te hrvatski narod nikada nije priznao tu presudu. Stoga Hrvatski sabor deklaracijom ispravlja tu nepravdu. Međutim, tom deklaracijom proces i presuda samo su osuđeni te ona nije de iure i de facto ukinuta.¹⁰¹ Pravnici Horvatić i Derenčinović u već spomenutom članku iz 2009. godine predlažu tri mogućnosti ukidanja presude. Prema prvoj se nalaže izmjena postojećih odredbi Zakona o kaznenom postupku propisivanjem odredbi o reviziji protiv odluka sudova bivše SFRJ, odnosno FNRJ. Kao drugu mogućnost navode kaznenopravnu obnovu ex lege rehabilitacijom, donošenjem zakona kojim se proglašava ništavost ZKDND. Pod trećom opcijom naveli su donošenje zakona o rehabilitaciji žrtava političkoga i ideološkoga progona.¹⁰² Kasnijim uvažavanjem prve spomenute mogućnosti, odnosno izmjenama Zakona o kaznenom postupku, revizija će biti i omogućena. Stoga je na zahtjev za revizijom nećaka Alojzija Stepinca u srpnju 2016. godine vijeće zagrebačkoga Županijskoga suda, pod predsjedanjem suca Ivana Turudića, u cijelosti poništilo presudu.¹⁰³

⁹⁷ Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 32.

⁹⁸ „Hectore Felici, apostolski nuncij u Beogradu, dostavlja nadbiskupu Stepincu odluku Svetoga Oca Pija XII. o ovlastima koje ima kao vojni vikar ‘bez naslova’, 27. listopada 1940.“, objavljeno u *Blaženi Alojzije Stepinac, Zagrebačka nadbiskupija*. (<http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/svjedocanstva-i-dokumenti/dokumenti/1940-837/837>, pristupljeno 15. kolovoza 2019.).

⁹⁹ Miroslav Akmadža, „Pitanje Stepinčeva vojnog dušobrižništva“, *Portal Hrvatskog kulturnog vijeća*, (<https://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik/20740-m-akmadza-stepinca-je-vatikan-imenovao-vojnim-vikarom-a-ne-ustaska-vlast.html>, pristupljeno 15. kolovoza 2019.).

¹⁰⁰ Govor dr. Natka Katičića“, u: Horvat, *Kardinal*, 193.

¹⁰¹ Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 21–23.

¹⁰² Horvatić, Derenčinović, „Prilog“, 35–45.

¹⁰³ Ivana Jakelić, „Revizija osude: Presuda kardinalu Stepincu u cijelosti poništena“, *Večernji list*, (<https://www.vecernji.hr/vijesti/ceka-se-objava-o-reviziji-osude-kardinalu-stepincu-odlu-ku-na-zupanijskom-sudu-ceka-i-vladimir-seks-1101072>, pristupljeno 30. kolovoza 2019.).

6. ZAKLJUČAK

Završetkom Drugoga svjetskoga rata komunistički režim nastoji učvrstiti vlast te povezati HSS i Katoličku Crkvu s ustaškim režimom i križarima kako bi ih kompromitirao. Prosvjedi nadbiskupa Alojzija Stepinca protiv novih vlasti, „pastirsko pismo“, njegovi otprije poznati antikomunistički stavovi i odbijanje formiranja „narodne crkve“ te popularnost u narodu čine ga opasnošću za novi režim. Takva situacija natjerala je vlasti da se obračunaju sa Stepincem montiranim procesom protivnom načelima zakonitosti. Stoga ga osuđuju zbog suradnje s okupatorom, sudjelovanja u nasilnim „prekrštavanjima“ pravoslavača, obnašanja dužnosti vojnoga vikara, sudjelovanja u rušenju novouspostavljenoga poretka te ga se poziva na odgovornost za rad čitavoga katoličkoga klera u Hrvatskoj i Jugoslaviji za vrijeme rata. Nadbiskup osobno nije sudjelovao u propagandnom tisku, nasilnim vjerskim prijelazima, ubojstvima i zločinima, već mu se sudi jer je nadređeni, unatoč tome što po crkvenoj hijerarhiji ne snosi odgovornost. Pritom se kod optužbe za kolaboraciju zanemaruju njegove kritike vlasti NDH i humanitarni rad za vrijeme Drugoga svjetskoga rata. Stepincu nije dokazana ni poslijeratna suradnja s „križarima“ ni sudjelovanje u terorizmu, dok je određene „križarske“ djelatnosti u nadbiskupskom dvoru inscenirala sama OZNA. Također, uspostavljanje odnosa s de facto novim vlastima ne može se smatrati protuzakonitim jer je u skladu s tada vrijedećom IV. haškom konvencijom o zakonima i običajima rata na kopnu. Uzevši u obzir ton suđenja, prisutnost falsifikata i pravno neodrživu presudu, suđenje možemo okarakterizirati kao montirani proces namijenjen obračunavanju s političkim neistomišljenicima. Demokratskim promjenama, presuda će biti osuđena saborskom Deklaracijom, a 2016. godine i ukinuta revizijom.

Trial of Zagreb Archbishop Alojzije Stepinac: its circumstances, analysis of the court file and the analysis of the legal viability of the judgment

Abstract: The paper is researching the unjust show trial against Archbishop and Cardinal Alojzije Stepinac. At the beginning of the paper, a brief biography explains Stepinac's activity in the interwar period, the period of World War II, and shortly after the war, right before the

trial. Article describes the appearance of the „Križari“ („crusaders“), intentions of the communist authorities to consolidate power and to denigrate the opposition, and the circumstances of the trial. The court file is analyzed through the indictment, the interrogation of Stepinac and the verdict. The analysis of the trial represents the treatment and the atmosphere in which Stepinac was trialed. The paper also contains an analysis of the legal sustainability of the judgment, on the basis of which the irregularities of the trial and the verdict which violates the principle of legality were presented.

Keywords: *Alojzije Stepinac, World War Two aftermath, Show trial, Croatian „crusaders“, Catholic church*

Izvori

„Govor dr. Ive Politea“, objavljen u: Vladimir Horvat, *Kardinal Alojzije Stepinac. Mučenik za ljudska prava*, Meridijani, Zagreb (2008.), 160-190.

„Govor dr. Natka Katičića“, objavljen u: Vladimir Horvat, *Kardinal Alojzije Stepinac Mučenik za ljudska prava*, Meridijani, Zagreb (2008.), 190-193

„Hectore Felici, apostolski nuncij u Beogradu, dostavlja nadbiskupu Stepincu odluku Svetoga Oca Pija XII. o ovlastima koje ima kao vojni vikar, 27. listopada 1940.“, objavljeno u *Blaženi Alojzije Stepinac, Zagrebačka nadbiskupija*, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/svjedocanstva-i-dokumenti/dokumenti/1940-837/837>, pristupljeno 15. kolovoza 2019.

„Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907“, *The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy*, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art42, pristupljeno 15. kolovoza 2019.

Stanić, Milan (ur.). *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*. Zagreb: 1946.

Bibliografija

„Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, *Blaženi Alojzije Stepinac – Za-*

grebačka nadbiskupija, „Blaženi Alojzije Stepinac – Životopis“, <http://stepinac.zg-nadbiskupija.hr/hr/o-stepincu/zivotopis/100>, pristupljeno 9. ožujka 2019. „Blažević, Jakov.“, Hrvatska enciklopedija LZMK, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8132>, pristupljeno 1. listopada 2019.

„Katičić, Natko“, *Hrvatska enciklopedija LZMK*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30883>, pristupljeno 1. listopada 2019.)

„Stepinac, Alojzije, bl.“, *Hrvatska enciklopedija LZMK*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58021>, pristupljeno, 9. ožujka 2019.

Miroslav Akmadža, „Pitanje Stepinčeva vojnog dušobrižništva“, *Portal Hrvatskog kulturnog vijeća*, <https://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik/20740-m-akmadza-stepinca-je-vatikan-imenovao-vojnim-vikarom-a-ne-ustaska-vlast.html>, pristupljeno 15. kolovoza 2019.

Alojzije Viktor Stepinac, Redatelj Niko Kostanić, Zagreb: Hrvatska radiotelevizija, 2018.

Ivan Gabelica, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*. Zagreb: vlastita naklada autora, Zagreb (2007.)

Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*. Novi Liber, Zagreb (2008.)

Horvat, Vladimir. *Kardinal Alojzije Stepinac Mučenik za ljudska prava*. Zagreb: Meridijani, 2008.

Željko Horvatić, Davor Derenčinović, „Prilog raspravi o kaznenoj (ne) održivosti presude protiv Alojzija Stepinca“, u Nada Bašić, Vladimir Horvat, Josip Mrzljak, Jasna Pavelić-Jureško (ur.), *Kardinal Alojzije Stepinac Svjedok vremena i vizionar za treće tisućljeće*. Glas koncila, Zagreb (2009.), 21–48.

Ivana Jakelić, „Revizija osude: Presuda kardinalu Stepincu u cijelosti poništena,“ *Večernji list*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/ceka-se-objava-o-reviziji-osude-kardinalu-stepincu-odluku-na-zupanijskom-sudu-ceka-i-vladimir-seks-1101072>, pris-

tupljeno 30. kolovoza 2019.

Berislav Jandrić, „Državno-partijska priprema javnosti za suđenje nadbiskupu Stepincu. Proglašen krivim i prije započetog kaznenog postupka. (Primjer zagrebačkog dnevnika »Vjesnik«).“ *Croatica Christiana periodica* 24/46, Zagreb (2000.), 171–184.

V. Majetić, „Što točno Srpska pravoslavna crkva zamjera Stepincu“, *Tportal*, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/sto-tocno-srpska-pravoslavna-crkva-zamjera-stepincu-20160714> pristupljeno 15. kolovoza 2019.

Barbara Marinović, „Vulin na komemoraciji: Alojzije Stepinac bio je ustaški vikar! HDZ: Sramotna izjava“, *Večernji list*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/aleksandar-vulin-izjavio-na-komemoraciji-alojzije-stepinac-bio-je-ustaski-vikar-1011566>, pristupljeno 15. kolovoza 2019.

Marjan Marino Ninčević, Filip Brčić, „Diplomatski odnosi Vatikana i Kraljevine Jugoslavije: konkordat iz 1935. godine“, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 14/2, Zagreb (2016.), 299–307.

Zdenko Radelić, „Križari: ustaška gerila 1945. – 1950. – problemi istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest* 32/1. Zagreb (2000.), 5–6.

Zdenko Radelić, „Nadbiskup Stepinac i slučaj križarske zastave (1945.–1946.)“, *Croatica Christiana periodica*, 26/49, Zagreb, (2002.), 180–183.

Zdenko Radelić, *Križari Gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb (2002.)

Branimir Stanojević, *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac, 2. izd.*, Nova knjiga, Beograd (1986.)

Darko Stuparić, (gl. ur.). *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.*, Minerva, Zagreb (1997.)

RAZGOVOR S MIROM GAVRANOM

Razgovarali: Marko Paradžik¹

Dražen Stojanović²

ATEIZAM, ANTEIZAM, AGNOSTICIZAM

Miro Gavran suvremeni je hrvatski autor rođen 1961. godine u učiteljskoj obitelji u selu Gornja Trnava, nedaleko od Nove Gradiške. Djela su mu prevedena na više od 40 jezika. Njegove su knjige doživjele više od 200 izdanja u zemlji i inozemstvu, a po njegovim je dramama i komedijama nastalo više od 350 kazališnih premijera diljem svijeta te ih je vidjelo više od četiri milijuna ljudi. Vjerojatno je jedini živi dramatičar u svijetu kojem su u čak četiri zemlje organizirali njemu posvećen kazališni festival, na kojem se izvode predstave nastale isključivo prema njegovim dramama i komedijama. Pod nazivom Gavran-Fest, taj je festival djelovao u Slovačkoj, u Trnavi, od 2003. do 2009., potom se 2013. održao u Poljskoj u Krakovu, od 2016. djeluje u Češkoj u Pragu, a 2019. održao se u Njemačkoj, u Augsburgu. Gavran je ujedno najizvođeniji suvremeni hrvatski dramatičar u zemlji i inozemstvu. Objavio je deset romana: „Zaboravljeni sin“, „Kako smo lomili noge“, „Klara“, „Margita ili putovanje u prošli život“, „Judita“, „Krstitelj“, „Poncije Pilat“, „Jedini svjedok ljepote“, „Kafkin prijatelj“ i „Nekoliko ptica i jedno nebo“. Tu su i dvije zbirke kratkih priča, jedna pjesnička zbirka te pedeset kazališnih tekstova među kojima su „Kad umire glumac“, „Čehov je Tolstoju rekao zbogom“, „Kako ubiti predsjednika“, „Shakespeare

¹ mag. iur., Dom hrvatskih veterana, Park stara Trešnjevka 4, Zagreb, theodorospara@gmail.com

² mag. cath., Gnedgasse 4 1130, Beč, drazen_rama@hotmail.com

i Elizabeta“, „Zabranjeno smijanje“...

Gavran je dobio tridesetak književnih i kazališnih nagrada u Hrvatskoj i inozemstvu, a među njima i Nagradu Central European Time (1999.), nagradu Europski krug (2003.), godišnju za promicanje hrvatske kulture u svijetu (2017.), prestižnu europsku nagradu „Dr. Alois Mock Europa Preis“ (2017).

U vašoj knjizi „Književnost i kazalište“ objavljen je jedan Vaš esej u kojem ste postmodernizmu uputili otrovnu strelicu na kojoj je pisalo „car je gol“. Osjećate li da se već danas razdoblje postmodernizma na Zapadu istrošilo u svim područjima umjetnosti i da je na pomolu novo književno razdoblje, to jest novo razdoblje u umjetnosti općenito?

Vi spominjete tekst koji sam napisao prije trideset godina i odnosio se na tumačenje „postmodernizma“ u kazalištu, kada se svaka pseudomoderna, ili posve kaotična predstava, nazivala postmodernom. Ja sam tada napisao tu kratku satiru na tu trenutnu situaciju koju su tadašnji vodeći kazališni kritičari imenovali „postmodernizmom“ da bi nakon nekoliko godina to zaboravili i smislili neke nove neprecizne pojmove. Ne ću reći ništa novo ako kažem da za bilo kakav razgovor o postmodernizmu prvo trebamo jasno definirati što taj pojam znači i što točno pokriva... A kada je u pitanju književnost, moram priznati da nisam susreo dva čovjeka koji postmodernizam i POSTMODERNOST tumače na isti način. Kada uzmemo ona uobičajena tumačenja postmodernizma i POSTMODERNOSTI, vidjet ćete da POSTMODERNOST teoretičari smještaju u novije vrijeme, a onda ja uzmem čitati Shakespeareove tragedije i komedije i ondje nađem slične postupke i shvatim da od te silne teorije književnost i umjetnost, a ni književnici, nemaju baš nikakve koristi pa se osobno time niti bavim niti gubim vrijeme na teoretiziranje. Moj je posao pisanje priča, a neka se teorijom bave oni koji imaju viška vremena za to. Kada se kao putnik ukrcavam u zrakoplov, meni treba pilot koji zna pilotirati, a ne pilot koji zna lijepo govoriti o vožnji zrakoplova.

Nerijetko su u Vašim kazališnim komadima i romanima likovi uzeti iz makrokozmosa svjetske književnosti (Kafka, Tolstoj, Čehov, Molière...) ili svjetske povijesti (Freud, Kralj Luis XIV., Hitler). S druge strane,

mnogi Vaši likovi u romanima i dramama izvire iz našega mikrokozmosa (Stela, fra Didak) te je i sama radnja povezana s našom domovinom. Kako Vam uspijeva postići komplementarnost mikrokozmosa i makrokozmosa u književnosti, to jest biti povezan s nebom i zemljom? U kojem se kozmosu osjećate slobodnije i kreativnije?

Kao mladi pisac prozne sam tekstove vezivao uz naše prostore i našu suvremenost, dok sam u kazališnim dramama odlazio u dalju prošlost i posezao za biografskim figurama... Nakon dvadesetak godina došlo je do inverzije pa su mi otada drame i komedije ponajčešće vezane uz sadašnjost i Hrvatsku ili kod spomenutoga romana o fra Didaku („Nekoliko ptica i jedno nebo“) uz BiH... Ali o čemu god pisac pisao i u koje god vrijeme otišao te uzimao suvremenike ili povijesne figure za svoje junake, on uvijek svjedoči o sadašnjosti i o suvremenom osjećanju svijeta. Ja sam se podjednako ugodno osjećao pišući roman „Zaboravljeni sin“ situiran u hrvatsku suvremenost u kojem sam prikazivao male ljude, tzv. Antijunake, od kojih je glavni junak lakše mentalno retardirani mladić, kao i dok sam pisao „Kafkinog prijatelja“ u čijem je središtu odnos Franza Kafke i Maxa Broda, a radnja se zbiva pretežito u Pragu... Svi ti prostori, svi ti likovi mogu biti moji i mojih čitatelja... samo ih je bitno donijeti uvjerljivo kroz međuljudske odnose.

Thomas Stearn Eliot u svojoj književnoj teoriji razvija važnost tradicije u književnom stvaralaštvu, odnosno čitanja klasika za kreativnost pisca. U knjizi filozofa Allana Blooma „The Closing of the American Mind: How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students“ iz 1987. osnovna je teza da je napuštanje proučavanja kanona književnosti uzrok propasti sveučilišta u Americi. Koliko je za mlade pisce danas važno da čitaju ona djela koja u književnosti uživaju status klasika, a koliko je za obrazovanje mladih ljudi općenito važno da čitaju primjerice „Ilijadu“ i „Odiseju“, Marulićevu „Juditu“ i „Uliksa“ Jamesa Joycea?

Jedno drugo ne isključuje. Za uživanje u umjetnosti važno je obrazovanje, a poznavanje kanona tu je presudno... Ali budimo iskreni: većina će se čitatelja držati suvremene književnosti, a tek će pokatkad posegnuti za klasicima... Kada prođe formalno obrazovanje, malo tko od običnih čitatelja poseže za klasicima... Stoga je srednja škola mnogima posljednja prigoda za susret s kanonom i klasicima.

Spomenuti Eliot tvrdi da je pogriješno tumačiti književno djelo kroz biografiju književnika. Nešto slično tvrdi psiholog C. G. Jung kada kaže da nije Goethe stvorio Fausta, već da je arhetip Fausta prostrujao kroz Goethea i stvorio njega. Kako Vam se na osobnoj razini čini realnost te teze? Jesu li Vaša djela vezana uz Vašu osobu i nakon što ste ih stvorili ili ona žive nekim samostalnim životom i gdje je njihov izvor?

Mi smo radoznala bića i često nas nakon čitanja nekog romana zanima koja biografija, koja osobnost stoji iza tog teksta... Međutim, poznavanje biografije autora ne će nam uvijek olakšati razumijevanje teksta. Često će nam ga i zamutiti jer su mnogi pisci i umjetnici bili skloni mistifikaciji svojega posla. Ne bih, dakle, posve odbacio proučavanje života nekog pisca, to katkad pomogne barem u razumijevanju njegove epohe, ali tumačiti neki roman kroz to kakvo je djetinjstvo imao neki pisac ili što je sam rekao o tom svojem tekstu ili pak što je rekla njegova ljubavnica ili neki ambiciozni biograf željan osobne promocije i unosne zarade od biografije, mislim da je pogriješno. Djela se znaju vrlo brzo odvojiti od onoga tko ih je stvorio i živjeti neki svoj život. Često se zaboravlja da se i pisci poput drugih ljudi mijenjaju pa nakon dvadesetak godina nemaju mnogo sličnosti sa sobom u trenutku kada su pisali neki tekst koji ih je proslavio.

S obzirom na to da se tema ovoga broja časopisa „Obnova“ bavi ateizmom, ateizmom i agnosticizmom, zanima me kako gledate na književnike kojima je njihov ateizam u književnosti bitno polazište kao što je primjerice ono u književnosti Jeana Paula Sartrea ili nešto blaže u književnosti Alberta Camusa?

Nisam ih jako dugo čitao, a ni gledao u kazalištu. U mladosti mi je bio draži i bliži Camus nego Sartre... No budimo iskreni: obojica su bili precijenjeni kada se promatra cjelokupna svjetska književnost, a i filozofija. I oni i njihovi teoretičari obavili su veliki posao mistifikacije oko njihovoga djela. Dok su bili živi, oko njih se dizala velika prašina, no s njihovim fizičkim odlaskom splasnulo je zanimanje za njih... Danas je u toj borbi sa zaboravom Camus malo bolje prošao od Sartrea.

Za Alberta Camusa poznati filozof Peter Kreeft u svojim predavanjima tvrdi da je on zapravo nesretni ateist te da ga takvoga cijeni više nego sretnoga ateista jer nesretni ateist za razliku od sretnoga ateista traži dobro i želi pronaći sreću. Nedavno je navodno papa Franjo rekao da su

mu draži ateisti nego mlaki kršćani, što je u skladu s onom rečenicom iz Otkrivenja: „I anđelu crkve u Laodiceji napiši: Ovako govori Amen, svjedok vjerni i istiniti početak stvorenja Božjega. Znam tvoja djela, da nijesi ni studen ni vruć, O da si studen ili vruć! Ali jer si mlak, i nijesi ni studen ni vruć, izbljuvat ću te iz usta svojih.“ Kakav je Vaš stav prema ateistima (osoba koja ne vjeruje u Boga) i prema antiteistima kao gradacija ateista (osoba koja se bori protiv ideje postojanja Boga)?

I ateisti mogu biti humanisti i dobri ljudi i svojim životom ako je ispunjen dobrim djelima biti osobe koje dodiruju ono uzvišeno... Kao što vjernici mogu biti mlaki i tek formalno zainteresirani za sudbinu svojih bližnjih. Svatko ima pravo na svoj izbor i ne da mi se teoretizirati o ateistima, agnosticima i vjernicima, tek ću si dopustiti primjedbu iz života pa reći da primjećujem među starijim ljudima mnogo više gorčine u ateista nego u vjernika. Vjera je ipak milost i pomaže ljudima da lakše idu kroz život, pa čak i da lakše stare... Ali ne smijemo nikome nametati svoje stavove, tako da i ovu primjedbu iznosim kao svoje „znanstveno neutemeljeno“ zapažanje.

U Vašoj biblijskoj trilogiji „Judita“ započinje invokacijom. Ima li mjesta danas invokaciji Boga u književnosti?

Naravno da ima... Samo je bitno o kakvoj se priči radi. Moja se „Judita“ događa prije dvije i pol tisuće godina u prostoru u kojem su ljudi imali „svakodnevnu komunikaciju s Bogom“, zato je tu invokacija prirodna. Kada sam pisao taj kratki roman, bio sam loš prorok, to sam radio za svoju dušu, iz unutarnje potrebe pričanja poznate priče na jedan začudan način, čak sam posegnuo i za aoristom koji je gotovo bio progнан iz hrvatske književnosti nakon Drugoga svjetskoga rata, a dogodilo se da je taj neobični roman dosad imao čak jedanaest izdanja na hrvatskom i uz to je preveden na dvanaest jezika. Čitatelji su ga vrlo lijepo prihvatili, a i zahvaljujući tom romanu dogodio se neki nenamjerni dijalog s našom tradicijom i klasikom, s Marulićem i s biblijskim izvornikom.

Je li umjetničko stvaranje zapravo nešto po čemu je čovjek nalik na Boga?

Eh, to bi mnogi umjetnici željeli biti... U doba romantizma su si pripisivali to božansko suobličenje sa Stvoriteljem. No budimo iskreni:

umjetničko stvaranje može biti slično božjem kreiranju samo po božjoj volji, tako da u konačnici nitko nema pravo biti ponosan na svoj talent jer za njega nije sam zaslužan, nego ga je dobio na dar od jedinoga bića koje zaslužuje slavu i hvalu.

Koliko danas ideja dobrog, istinitoga i lijepoga ima svoje mjesto u estetici umjetničkoga stvaralaštva?

Samo u zagrljaju etike i estetike može nastati uzvišeno i umjetnički uvjerljivo. Sve drugo negacija je istinske umjetnosti... Europska je umjetnost nažalost u proteklih stotinjak godina otišla na „put bez povratka“... Estetika ružnoga, estetika šoka i estetika destrukcije... pa kojekakvi performansi i konceptualne igrarije tek su dokaz kreativne nemoći. U svijetu bez Boga takve su prijekure moguće i poželjne.

Svjedoci smo vremena da ste jedan od rijetkih Hrvata čije predstave žive na pozornicama diljem Europe, ali i svijeta. Prošle ste godine imali dvadeset i jednu inozemnu premijeru u petnaestak zemalja, a među njima i predstavu „Zabranjeno smijanje“ u Beču, predstava je zaživjela na njemačkom govornom području, a ove godine deveti GavranFest održan je u Njemačkoj, u Augsburgu. Kako doživljavate svoj uspjeh i kakav je osjećaj uspjeti, prenijeti toliku univerzalnost umjetnosti na druga govorna područja i narode?

Sretan sam što mi se knjige objavljuju na drugim jezicima, a predstave izvode praktički na svim kontinentima osim Afrike. Vrlo je ugodan osjećaj zorno vidjeti kako ono što je nastalo u intimi moje radne sobe dopire do ljudi u različitim kulturnim prostorima. U novije mi se vrijeme otvorilo njemačko govorno područje tako da me sada nešto više ima u Njemačkoj i Austriji.

Za sebe ste u jednom razgovoru ustvrdili da ste tradicionalist. Nije li to malo smjelo za jednoga umjetnika poput Vas? U kojem smislu za sebe tvrdite da ste tradicionalist, jer vaše se predstave mahom bave modernim i aktualnim temama, gdje se na osebujan način ne libite progovoriti i o seksualnosti s jednog sasvim suvremenog pogleda?

Tradicionalist sam po svojem svjetonazoru... No kada su književnost i kazalište u pitanju, volim ona djela i one autore koji poštuju čitatelje i gledatelje... Volim kada roman ili drama imaju čvrstu fabulu,

volim osjetiti vještinu pripovijedanja u autora, volim da u viđenom prepoznam uvjerljivo oslikani život i čovjeka prikazanoga kao složeno biće. Često volim reći da je svaki čovjek definiran i kao socijalno i obiteljsko i političko i seksualno i emotivno biće... Za mene je roman uvjerljiv samo ako su oslikani svi ti aspekti junaka i života, a ne samo jedna dimenzija... Dosadno je na tristo stranica čitati samo o politici ili samo o seksu... No ispreplitanje svih aspekata ljudske osobnosti daje bogatstvo i životnu uvjerljivost.

Hrvatska kulturna scena danas je gotovo pod izravnim utjecajem političkih previranja i obrata u zemlji. Kako gledate na to i bi li kultura jednoga naroda, u ovom slučaju hrvatskoga, trebala biti neovisna o političkim zbivanjima? Kultura koja se bavi politikom i politika koja se bavi kulturnom mogu li po vama oštetiti ili uskratiti umjetnost i umjetničke slobode?

Vi ste u svojem pitanju već sve rekli... Dakle, nije problem ni da politika i svjetonazor budu utkani u neko djelo, ali kada vidimo neki naš film ili predstavu, ili pročitamo neki roman iz kojeg strši politika, koji se praktički svodi na politički pamflet, onda imamo osjećaj da nam se umjetnost srozala na jeftino politiziranje.

Kako komentirate slobodu mišljenja i govora u zapadnim zemljama svijeta, imaju li one i izravan utjecaj na umjetnički izražaj?

To je velika tema, vidimo da se u doba tzv. „političke korektnosti“ i danas otvaraju „lovovi na vještice“ slični lovovima kakvi su bili u socijalističkim zemljama netom iza Drugoga svjetskoga rata. Čim se sloboda pretvori u ideologiju, strada i sloboda i čovjek i društvo... A to tzv. Zapad upravo proživljava. Zbog toga strada i umjetničko stvaranje i normalni život umjetnosti.

Što mislite o položaju Crkve u Hrvata danas, budući da ste vjernik?

Crkva je u svojevrsnoj defanzivi, kao da je malo preplašena svjetovnim životom... Dok su vjernici u fazi nekog novog buđenja i aktivizma... Možda to i nije tako loše kako nam se ponekad čini. Prostor za svjedočenje i življenje vjere dovoljno je širok i otvoren... Važniji od položaja Crkve čini mi se suživot vjernika i nevjernika u našoj zemlji, a tu i unatoč povremenoj povišenoj retorici ipak imamo neku zadovoljavajuću ravnotežu.

GILBERT KEITH CHESTERTON

Autor: Ivan Dadić¹

Pitanje je sada sasvim jasno; ono je između svjetlosti i tame te svaki čovjek mora odabrati svoju stranu. ~ G. K. Chesterton

Sažetak: U ovom radu autor se bavi područjima života G. K. Chestertona koja su slabo ili nimalo istražena. U uvodnom dijelu rada ukazuje se na mjesto pisca u povijesti i naznačava se njegova aktualnost za današnje doba. Nadalje, tema filozofije, poezije, vjere, politike te distributističke teorije istražuju se i prikazuju u skladu s novim saznanjima i najnovijim biografskim istraživanjem.

Ključne riječi: *Gilbert Keith Chesterton, distributizam, eugenika, Balada o Bijelom Konju, katoličanstvo*

1. UVOD

Svako doba ima svoje hereze, svoj poteškoće i probleme. Ali nebeskim se usudom uvijek u tim razdobljima pojave ljudi snažnoga duha koji, ma kako se maleni činili, postanu bedem razornim valovima. Bilo izravnom borbom ili kao simbol, oni uvijek stoje kao bastion pravovjerja. Kada je arijanizam zaludio svijet svojim sasvim racionalnim (racionalnim u svjetovnom smislu) krivovjerjem te zamalo progutao čitavu Crkvu i kada su carevi htjeli sjesti na čelo Crkve, ustao je bojovnik Atanazije Veliki i stajao sam protiv svieta.² Kada je katarsko krivovier-

¹ univ. bacc. ing. naut., 300 A, Muć Donji, dada128@hotmail.com

² Atanazije Veliki, *Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska (1980), 10.

je paraliziralo duše ljudi poput otrova, iz tame s bakljom izronio je sveti Dominik. Kada je ono najgore od reformacije gotovo progutalo cijelu baštinu katoličanstva, došepao je sveti Ignacije Lojolski noseći stijeg vojujuće Crkve. U našoj povijesti, jednom kada je postalo jasno da trenutno ponuđene ideologije razaraju čovjeka tjelesno i duhovno, blaženi Alojzije Stepinac sve ih je odbio te tražio ono što je na nebu. I tako mnogi bezbrojni primjeri svjedoče o aktivnom dioništvu nečega što nije puko ljudsko djelovanje te o potrebi ljudske borbe da bi se očuvale dobre stvari; da bi se očuvala Istina, Ljubav i Ljepota na ovome svijetu.

Na prvi je pogled sasvim neprijeporno kako je Chesterton bio bedem u fizičkom smislu, ali proučavajući njegov život i njegova djela dolazimo do važnijeg zaključka da je bio bedem u istom smislu u kojem su bili i mnogi sveci u trenutcima naviranja krivovjerja i zabluda. U početku, još davno prije nego što je otkrio katoličku teologiju, polazišna je točka njegove misli bila iz razuma. Tek je kasnije uvidio kako se već netko drugi dosjetio njegovih ideja. Branio je katoličanstvo prije nego što ga je poznao; a to je jednostavno stoga što, igrom slučaja, Katolička Crkva uvijek brani razum.

Kao što u svetaca nije postojao cinizam i gorčina u njihovoj borbi, tako je i Chesterton svoju borbu vodio iz ljubavi. „Kao što bismo trebali gajiti istinsko žaljenje prema prosjacima i siromasima jer su materijalni beskućnici, jednako bismo tako trebali žaliti one koji su moralni beskućnici te one koji pate od filozofske gladi; jednako smrtni kao i fizičke.“³ U svijetu gdje su moral i ljepota polako postajali relativni i subjektivni pojmovi, gdje su razne eugeničke i imperijalističke ideologije nijekale čovjekovo dostojanstvo te, što je možda najgore, gdje je vladala opća beznadnost i ravnodušnost prema istini, Chesterton je čvrsto stajao nasuprot tih pomodnosti i nudio izlaz. Vješto se mačevao sa svojim protivnicima; u dobrom duhu uvijek parirao, a rijetko kada zamahivao da rani. „Nikada nije prilazio kontroverzi, svom velikom užitku, kao sukobu; već gotovo uvijek kao vrednovanju koje je uključivalo i njegove protivnike.“⁴

Smatram kako je Chesterton danas aktualniji nego ikada te da je potreban ovom dobu u kojem su do izražaja došla mnoga zla koja je on

³ G. K. Chesterton, *The Plight of the Young Cynic*, Illustrated London News, 24. listopada 1934.

⁴ Hilaire Belloc, *On Place of Gilbert Chesterton in English Letters*, Sheed&Ward, London (1940), 16.

u svoje vrijeme predviđao. Stoga sam ovaj rad nastojao učiniti manje kronološko-biografskim jer su mnoge biografske crte dobro pokrivena na hrvatskoj intelektualnoj sceni. Nastojao sam se baviti područjima koja su malo ili nimalo istražena na hrvatskom jeziku.

2. DISTRIBUTIZAM, FEMINIZAM, EUGENIKA

2. 1. Distributizam

Kako bi se distributizam ispravno shvatio, valja opisati okolnosti, društveno uređenje i povijesne posebnosti post-viktorijanskoga doba iz kojega se razvijao.

Filozofija napretka prožimala je svaku poru društva, a za industrijski kapitalizam koji u to vrijeme doživljava svoje vrhunce nije bilo bitno je li napredak prema boljem ili prema lošijem stanju u društvu; bilo je bitno samo da mašinerija napreduje, bez obzira na to koliko je ljudskih života njome pogaženo. Čovjekovo dostojanstvo potpuno je zanemareno; uvjeti u kojima su ljudi živjeli u prenapučenim sirotinjskim četvrtima te uvjeti u kojima su radili gotovo bez ikakvih prava nisu se mnogo ticali industrijskih divova dokle god su oni imali industrijskoga čovjeka spremnoga na rad i dovoljno očajnoga da pristane raditi pod kojim god uvjetima.⁵ Čovjek je shvaćen evolucionistički, što je značilo da se od njega očekuje da prihvati zahtjeve novoga doba, ma koliko oni bili protivni njegovoj naravi i dostojanstvu. „Ljudi se ne trebaju brinuti o promjeni uvjeta, uvjeti će uskoro promijeniti njih. Nemoj razbiti okove s roba, već mlati roba dok ne zaboravi na okove.“⁶

Socijalizam se s druge strane javlja kao jedina alternativa, tj. kao jedino sredstvo za ponovnu uspostavu čovjekovoga dostojanstva. Zbog toga ga mnogi prihvaćaju jer jedino s njime ne pristaju na okrutnosti i nemar industrijskoga kapitalizma prema ljudima. U jednom trenutku u Engleskoj je bilo gotovo nemoguće ne biti socijalist i ostati dobar čovjek. Međutim, ubrzo postaje očigledno kako su njegova rješenja također

⁵ Lisa Nicholas, „Rerum Novarum: Background and Context“ (<http://catholicreadingproject.blogspot.com/2012/10/rerum-novarum-background-and-context.html>, pristupljeno: 9. svibnja 2019.).

⁶G. K. Chesterton, *What's Wrong With the World*, Collected Works Vol. IV, Ignatius press, San Francisco (1987), 51.

protivna ljudskoj naravi i dostojanstvu iz jedne drukčije krajnosti. Dok je u kapitalističkom društvenom postrojenju postojao apsolutan nemar za obitelj, socijalističko je ustrojenje odgajanje djece i obiteljski život htjelo gotovo posve dovesti pod krilo države. Dok se industrijskom kapitalizmu privatno vlasništvo koncentriralo na nekolicinu kapitalista, onemogućujući drugim ljudima posjedovanje, a time i neovisnost, socijalizam je potpuno htio zabraniti privatno vlasništvo jer je ono, kako kažu, izvor svake nejednakosti: „Komunizam u svojoj suštini reformira džepara tako da zabrani džepove.“⁷ U suštini oba sistema oduzimaju neovisnost malom čovjeku ostavljajući ga bespomoćnim pred državnim silama.

Još dok socijalizam/komunizam nisu otkrili svoje pravo lice te dok su se nametali kao jedina alternativa, Chesterton je upozoravao ljude da ne biraju od dva zla manje: „Ne namjeravam ovdje dokazivati kako je socijalizam otrov; ali dovoljno je ustvrditi kako je ono lijek, a ne vino. Ideja univerzalnoga privatnoga vlasništva, ali privatnoga; ideja slobodne obitelji, ali ipak slobodne; demokratičnoga domaćinstva, ali ipak domaćega; ideja 'jedan čovjek – jedna kuća', to ostaje prava vizija i težnja čovječanstva. Svijet može prihvatiti nešto službenije i općenitije, manje ljudsko i intimno. Ali svijet bi tada bio poput žene slomljena srca koja sklapa dosadan brak jer možda ne će sklopiti sretni. Socijalizam možda jest izbjavljenje svijeta, ali ono nije čežnja svijeta.“⁸

Ne želeći ostati samo na kritici, već u želji da ponudi rješenje za ispunjenje istinske čežnje svijeta, Chesterton je nudio čovječanstvu nešto prirodnije, nešto skladnije ljudskoj naravi. Inspiriran enciklikom pape Lava XIII.⁹ Chesterton s Hilaireom Bellocom¹⁰ razvija, tj. razotkriva, stare principe te gotovo zaboravljene izvore ljudske sreće i stabilnosti. Taj novi sustav, koji je zapravo star koliko i samo čovječanstvo, imenuju distributizam. „Trebao je to biti 'treći put', niti kapitalizam niti

⁷ G. K. Chesterton, *The Outline of Sanity*, Collected Works Vol. V, Ignatius press, San Francisco (1987), 41.

⁸ G. K. Chesterton, *What's Wrong*, 84–85.

⁹ Papa Lav XIII., *Rerum Novarum*, Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkog socijalnog nauka, Kršćanska sadašnjost, Zagreb (1991), 1–30.

¹⁰ „Chesterton je otvoreno priznavao da ga je Belloc preobratio na distributističko vjerovanje. 'Ti si bio osnivač i otac ove misije...' pisao je u 'Otvorenom Pismu' Bellocu petnaest godina kasnije; '...mi smo bili obraćenici, ali ti si bio misionar... ti si prvi otkrio istinu manjim i većim slugama... velika će biti tvoja slava ako Engleska ikad ponovno prodiše.'” Joseph Pearce, *Old Thunder*, Harper Collins Publishers, London (2003), 133.

komunizam – neka vrsta krnjega kapitalizma ako baš hoćete. Njegova središnja ideja bila je uklanjanje odvojenosti između kapitala i rada.“¹¹ Ako čovjek svojim radom ne može stjecati svoj kapital, bilo to u obliku zemljišta, uštedevine itd., tada je on u neprestanoj ovisnosti o svojem poslodavcu te ga poslodavac zbog te ovisnosti može iskorištavati. „Glavni cilj distributizma bio je osigurati povratak neovisnosti na temelju privatnoga vlasništva...“¹² Drugim riječima, distributizam omogućava obitelji i pojedincima slobodu u: „...savršeno praktičnom smislu u kojem ne mogu biti instantno izgladnjeni ako se suprotstave silama svijeta po bilo kojem pitanju pravde ili samopoštovanja.“¹³ Time se htjela dokinuti nepravda koja se stvorila kroz dugotrajne procese uništavanja sela¹⁴ i lišavanja mogućnosti stjecanja.

Potičući takvu neovisnost na mikrorazini, argument za distributizam postoji i u širem smislu: „Distributizam se zasniva na načelu da je posjedovanje vlasništva sposobno stvoriti novu vrijednost, tj. kapitala i zemlje – najvažniji jamac ekonomske i političke slobode. Društvo u kojem velik broj ljudi posjeduje takvo vlasništvo slobodnije je i pravdnije od društva u kojem takvo vlasništvo posjeduje mali broj ljudi. Više malih tvrtki ima uspješnije gospodarstvo nego gospodarstvo koje čini nekoliko krupnih tvrtki.“¹⁵ Argument se može slikovito predočiti ako društvo zamislimo kao stol, a njegovu ekonomiju kao noge stola. Ekonomija kakvu stvaraju kapitalizam i socijalizam možemo primjerice zamisliti kao četiri debele noge, a ekonomiju kakvu predlaže distributizam možemo zamisliti kao stotine tankih nogu. Koliko god bile čvrste i debele noge prvoga stola, ako se samo jedna noga sruši, čitav stol gubi

¹¹ Michel Houellebecq, *Submission*, Vintage, London (2015), 166–167.

¹² Denis J. Conlon, G. K. Chesterton – *A Reappraisal*, Methuen, York (2015), 200.

¹³ Denis J. Conlon, G. K. Chesterton, 203.

¹⁴ „Pokret Ograđivanja (*Enclosure movement*) donio je gubitak jedinica zajedničke zemlje tako što je provodio prava privatnog vlasništva nad običajnim pravom u svrhu izгона 'odvažnog' i neovisnog seljaštva s njihove zemlje u gradove lišavajući ih njihove neovisnosti. ... Plemstvo je 'odvažne' seljake smatralo beznadno neučinkovitima, pa čak i subverzivnima jer bi seljaci i slobodnjaci radili u polju točno onoliko koliko im je potrebno da prežive, dok je učinkovitost tražila da bude jedna ili barem četiri rotacijske sadnje... Također ih je smetalo što običan čovjek može biti bezbrižan koliko hoće sve dok proizvodi dovoljno da izbjegne izgladnjivanje. Plemstvo je takvu neovisnost smatralo prijatnom i dok je njihova klasa iznjedrivala društva poput Justices of the Peace, Members of Parliament and Knights of the Shire, statutnim je zakonom nadglasao običajni zakon te su obični ljudi izbačeni i zamijenjeni stadima ovaca, tračnicama, kanalima, tekstilnim postrojenjima, mlinovima ili parkovima za jelene.“ – Denis J. Conlon, G. K. Chesterton, 199–200.

¹⁵ Joseph Pearce, *Moja utrka s đavлом*, Verbum, Split (2014), 143.

stabilnost; društvo gubi stabilnost jer jedna velika tvrtka povlači sve za sobom. Ali ako bi se sasjekla čak i polovica nogu drugoga stola, on ipak ne bi izgubio svu stabilnost. Društvo se može brže stabilizirati jer nije „stavilo sva jaja u istu košaru“.

Valja imati na umu kako Chesterton nikada nije smatrao da će distributizam riješiti sve svjetske probleme¹⁶, niti da bi svi ljudi trebali biti potpuno neovisni od države. No smatrao je da distributizam rješava više problema od postojećih opcija te da bi društvo bilo pravednije kada bi se vratila ravnoteža ljudi koji su neovisni.

Nakon što se ideja dovoljno učvrstila i kristalizirala¹⁷ i nakon što se okupilo dovoljno entuzijasta, u lipnju 1928. godine osniva se Distributistička liga. Uz mnoga protivljenja (prije svega financijska), u stvarnost je provodila distributističke principe te je uspjela osnovati i održavati mnoštvo farmi po čitavoj Engleskoj gdje su se mladi nezaposleni ljudi iz grada učili zanatima i poslovima koji bi im omogućili samostalnost, život od rada vlastitih ruku te vlastiti kapital. Možda se iz pamfleta koji slijedi najbolje može shvatiti čega je nedostajalo u tadašnjem društvu i za čime je Liga težila: „Liga nudi jedinu praktičnu alternativu zlim blizancima: kapitalizmu i socijalizmu. Oboma im se jednako protivi; jer oboje vode u nakupljanje vlasništva i moći u ruke nekolicine u svrhu porobljavanja većine.

Liga se zalaže za pojedinca i obitelj protiv smetnje raznih zabadala, monopolnih firmi te države. Osobna će se sloboda vratiti prije svega kroz bolju raspodjelu vlasništva (tj. vlasništva zemlje, kuća, radionica, vrtova, sredstava proizvodnje, itd.). Bolja raspodjela vlasništva bit će postignuta zaštitom i omogućavanjem vlasništva individualnih obrta na zemlji, trgovinama i tvornicama.

Stoga, Liga se bori za male trgovine i malo vlasništvo istih protiv trgovačkih lanaca i zadruga. Za individualne zanate i suradnju u indus-

¹⁶ „Ljudsko je, dakle, naslijeđe trpjeti i patiti i što god ljudi pokušaju i učine, ne će nikakvom silom ni vještinom sasvim iskorijeniti nevolje iz ljudskoga društva. Kad neki tvrde da to mogu postići obećavajući bijednom puku život bez boli i patnji, pun mira i neprestanih raskoši, zaslepljuju ga i varaju. Odatle će proizaći zla veća od sadašnjih.“ – Papa Lav XIII., *Rerum Novarum*, Socijalni dokumenti Crkve – Sto godina katoličkoga socijalnog nauka, Kršćanska sadašnjost, Zagreb (1991), 9.

¹⁷ U toj kristalizaciji i razradi ideje su uz Chestertona i Belloc pridonijeli dominikanac Vincent McNabb i umjetnik Eric Gill. Za više detalja vidi: Harold Robbins, *The Last of the Realists*, IHS Press, Norfolk USA (2015), 52.

trijskim poslovima (gdje bi svaki radnik trebao dijeliti imovinu i upravljanje tvrtke u kojoj radi). I na kraju, bori se za maksimum umjesto minimuma inicijative od strane građanina.¹⁸

Kako u današnje vrijeme primijeniti distributizam tema je za sebe, kao i njegova kritika. Međutim, dokaz njegove prirodnosti i učinkovitosti može se pronaći u kasnijoj ekonomskoj slici svijeta, gdje su davno nakon smrti Chestertona i nestanka distributističke lige primijenjeni distributistički principi. Naime, tržište se liberaliziralo, država je prestala financirati i privilegirati industrijske divove te je stala poticati male obrte i tvrtke. Radnici su u većim tvrtkama mogli imati dionički udio u tvrtki i time aktivno graditi svoju budućnost (a ne samo budućnost vlasnika tvrtke), te su mogli kupiti državne stanove i time steći kakvo-takvo privatno vlasništvo. No, jednu bitnu stavku novo liberalno uređenje prepušta samoregulaciji, koju distributizam stavlja u središte. Iako sada postoji mogućnost slobode djelovanja, moral po kojem se djeluje sumnjiv je. Liberalni kapitalizam vrti se oko preživljavanja najjačega i najsposobnijega; distributizam se vrti oko preživljavanja onog najvažnijega: obitelji.

Pitanje koje zagovaratelji liberalnoga kapitalizma s pravom postavljaju jest: tko onda određuje granicu slobode tržišta kako bi se zaštitila obitelj? Da bi se obitelj zaštitila, a opet ne povrijedila sloboda, potrebno je aktivno sudjelovanje obitelji i svih ljudi. Drugim riječima, potrebna je živa demokracija gdje ljudi sami sobom upravljaju i sami sebi postavljaju granice, jer na distributizam nitko nikoga ne može prisiliti i ljudi moraju svojevolutno pristati na njega i upravljati sobom. Zato se u zadnjoj točki pamfleta govori o potrebi maksimalne, a ne minimalne inicijative svakog čovjeka kako bi sve dobre stvari zaživjele i održale se.

2. 2. Feminizam

Kroz razna djela, te na raznim predavanjima na koja su ga same feministkinje pozivale, Chesterton je često kritizirao sufražetski pokret. Nipošto nije bio protiv prava žena niti njihove emancipacije, već je bio protiv raznih pokušaja iskrivljavanja slike žene, njezine prirodnosti i posebnosti: „Sufražetkinje su možda u pravu. Ali ako su u pravu, onda su u pravu jer su žene žene, a ne jer su žene znojni radnici i bije-

¹⁸ Harold Robbins, *The Last of the Realists*, 75–76.

lo roblje, te sve ostale stvari koje nikada nisu trebale ni biti.“¹⁹ Ako je nejednakost postala izražena u situaciji u kakvoj žene nisu trebale ni biti uvučene, tada rješenje za nejednakost nije da žena mora postati muškarac; ona može biti emancipirana i bez toga. Muškarac je savršeno superioran nad ženom po tome što je muškarac; žena je savršeno superiorna nad muškarcem po tome što je žena. Zanimljivo li posebnosti obaju spolova, ne ćemo dobiti jednakost, već ćemo samo izgubiti ljepotu jednoga i drugoga. „Većina bi se feministkinja vjerojatno složila sa mnom da je ženstvenost pod sramotnom tiranijom u trgovinama i mlinovima. Ali ja želim uništiti tiraniju. One žele uništiti ženstvenost. To je jedina razlika.“²⁰

Chesterton je najžešću borbu vodio protiv poimanja domaćinstva kao nečeg dosadnog i jednoličnog, te teze (koja se tada pokušavala proučiti) o superiornosti karijerizma naspram zasnivanja obitelji. Nema ničeg lošeg ako se žena želi posvetiti karijeri, dapače, no u tome nema ničeg superiornijeg: „Kako može biti velika karijera tuđoj djeci govoriti o Trojnom pravilu, a mala karijera vlastitoj djeci govoriti o svemiru? Kako može biti širokovidno biti ista stvar svima, a uskovidno nekome biti sve?“²¹

2. 3. Eugenika

Mnogi ljudi, kako danas tako i prije, užasavaju se same pomisli da zaostanu korak ili dva iza mode i zadnjih trendova. Kada je Francis Galton 1883. godine skovao pojam i odredio principe eugenike, te kada je početkom 20. stoljeća darvinistička teorija evolucije (koju su teoretičari eugenika radikalno interpretirali) prihvaćena u znanstvenim krugovima, eugenika je zarazila čitav politički, znanstveni i intelektualni svijet. George Bernard Shaw napisao je: „Samo eugenička religija može spasiti našu civilizaciju od sudbine koja je zadesila sve prijašnje civilizacije.“²² H. G. Wells je pak napisao: „Kada bi mogli spriječiti ili obeshrabriti inferiorniju vrstu ljudi u stvaranju djece, a ohrabrivati superiornije ljude da

¹⁹ G. K. Chesterton, *A Miscellany of Men*, Methuen and Co. LTD, London (1912), 19–20.

²⁰ G. K. Chesterton, *What's Wrong*, 149.

²¹ Isto, 118–119.

²² C. M. Barry, „Three Act Comedy: George Bernard Shaw“, *Irish Philosophy*, (<http://www.irishphilosophy.com/2017/07/26/three-act-comedy-gbs/>, pristupljeno 3. svibnja 2019.).

se povećavaju i množe, tada bi podignuli općeniti standard rase.“²³²¹⁹ I dok je Wells u svojoj dobronamjernosti barem govorio o obeshrabrivanju, drugi ljudi poput Winstona Churchilla govorili su o prisilnom steriliziranju onih nesposobnih²⁴ Prvo izdanje časopisa *Eugenics review* (travanj 1909.) piše kako postojeći zakoni „...kažnjavaju sposobne na korist nesposobnih.“ U parlamentu je 17. svibnja 1912. godine prvi put predložen zakon o mentalno zaostalima, tzv. „Mental Deficiency Bill“. Podržali su ga kanterberijski i jorkširski nadbiskupi te dekan sv. Pavla, dr. William Inge, vidjevši u njemu nastavak izgradnje kraljevstva Božjega. Nedugo nakon drugoga saslušanja zakona 10. lipnja 1912. godine u Londonu je održana prva internacionalna eugenička konferencija s više od 750 delegata iz cijeloga svijeta gdje je također prisustvovao W. Churchill u funkciji potpredsjednika. Treće saslušanje 1913. godine konačno provodi zakon, ali odustaje od prve nakane prisilne sterilizacije te daje naglasak na zatvaranje nesposobnih.²⁵ Kada je zakon prvi put predlagan, jedva da je imao protivnika, a kasnijim prijedlozima te žestokom kampanjom zagovaratelja eugenike, protivnika je bilo sve manje i manje.

U Donjem domu Parlamenta jedan od rijetkih protivnika bio je Josiah Wedgwood koji je prokazivao zakon kao: „...zakon poradi znanstvenoga vjerovanja koje će se možda za deset godina opovrgnuti.“²⁶, a rimokatolički ga se vrh odricao kao: „...protivnoga kršćanskom moralu i osnovnim ljudskim pravima.“²⁷ Jedan snažni bojovnik u redovima suprotstavljenih bio je Chesterton koji je u svojem novinarskom zanatu budio i upozoravao javnost te raskrinkavao eugeniku kao jedno od velikih zala modernoga doba. On koji nikada nije mario za filozofske i pseudo-znanstvene pomodnosti odmah ju je prozreo te u vrijeme prvoga predlaganja zakona napisao: „Ne samo što se otvoreno tvrdi, već se i gorljivo bodri cilj te mjere koji je sprječavanje bilo koje osobe koju propagandist slučajno ne smatra dovoljno inteligentnom da ima ženu i

²³ Lord Alton of Liverpool, „Chesterton and the Eugenic Nightmare“, *The Distributist Review*, (<https://distributistreview.com/chesterton-and-the-eugenic-nightmare/>, pristupljeno 3. svibnja 2019.).

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Sir Martin Gilbert, „Churchil and Eugenics“ (<https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour-extras/churchill-and-eugenics-1/>, pristupljeno 1. svibnja 2019.).

²⁷ Isto.

djecu. Svaka zlovoljna skitnica, svaki radnik koji je sramežljiv, svaki seljak koji je ekscentričan može se lako staviti pod te uvjete koji su dizajnirani za manijakalne ubojice.“²⁸

Knjigu „Eugenika i druga zla“ počeo je pisati 1910. godine te ju je konačno objavio 1922. godine. U njoj je eugenika sustavno kritizirana iz više kutova među kojima je bio i aspekt stvaranja superiorne rase i stvaranje nadčovjeka. Kada je 1913. godine parlament u donošenju zakona popustio od prvotne ideje prisilne sterilizacije (što zbog djelovanja Josiaha Wedgwooda u parlamentu što zbog Chestertonovih djelovanja u novinama), te kada je Engleska zaratila: „...upravo sa zemljom znanstvene kulture (Njemačke) iz koje je baš taj ideal nadčovjeka proizašao...“²⁹ propaganda koju je eugenička teorija uživala promijenila se. Slavila se svojevrsna pobjeda, no Chesterton je upozorio kako je sjećanje ljudi kratkoga vijeka: „Ta je stvar konačno izdahнула, ali smrad je ostao u zraku. Možda nešto kao što je taj strašni miris nikada posve ne napusti sjećanja ljudi; ali sjećanje ljudi je nestabilna stvar. Može se dogoditi da se postupno ti nepouzdani i lakovjerni ljudi ponovno okupe i pokušaju vjerovati svojim snovima i ne vjerovati svojim očima. Možda postoje neki čija je ljubav prema ropstvu toliko idealizirana i ravnodušna da će mu biti vjerni čak i u njegovom porazu.“³⁰

Knjiga nije samo kritika tadašnje eugenike i njezine provedbe već i predviđanje kamo takva filozofija u konačnici vodi. Na mjestima gdje nije bilo čestertonijanskoga bedema o koji bi se razbijali naleti toga hudoga vjetrova, eugenika je cvala. Amerika je 1927. godine ozakonila prisilno steriliziranje³¹, a kad je 1933. Hitler u Njemačkoj institucionalizirao eugeniku, ona je postupno vodila u logore smrti. Kasnije, kada je nakon Drugoga svjetskoga rata svijet uvidio užase eugenike, mnogi su se prijašnji zagovaratelji udaljili od nje. Eugenika danas ne postoji pod istim imenom ni u svim principima. Ali ipak se prikrila pod neke druge institucije i zadržala u onome što je sveti Ivan Pavao II. nazvao kulturom smrti.

²⁸ G. K. Chesterton, *Eugenics and Other Evil*, 308.

²⁹ Isto, 417.

³⁰ Isto, 418.

³¹ Michael J. Berson & Bárbara Cruz, „Eugenic Past and Present: Remembering Buck v. Bell“, *National Council for the Social Studies*, (<https://www.socialstudies.org/sites/default/files/publications/se/6505/650507.html>, pristupljeno 12. svibnja 2019.).

3. POEZIJA

Uzvišena poezija uvijek je izričaj duše autora ili naroda koji je stvara. Za neke misli, emocije, pa čak i događaje, proza je često nedostatna te su katkad te stvari toliko uzvišene i značajne da bismo im učinili veliku nepravdu ako bismo ih prenosili pukom prozom, ma koliko sadržajna bila. Pokatkad su odnosi između ljudi, te između ljudi i Boga, obavijeni tolikim tajanstvom da samo poezijom možemo naslutiti otajstva tih sveza. Dobar primjer toga jest poezija sv. Tome Akvinskoga. Iako njegovi teološki spisi nemaju premca, on se ipak u svoj svojoj poniznosti, shvaćajući nedostatnost ljudskoga poimanja, služi poezijom kako bi nas uveo dublje u misterije vjere, primjerice euharistije.³²

Kao kritiku društva i politike, kao promišljanje i kontemplaciju o uzvišenim istinama ili jednostavno kao zabavu i odušak u dokolici Chesterton je napisao stotine pjesama. Još u ranoj mladosti pokazuje veliki talent. S osamnaest godina u školi osvaja prvu nagradu za svoju pjesmu o sv. Franji Ksaverskome.³³ Prve knjige koje je objavljivao bile su zbirke pjesama. Godine 1900. objavljuje zbirku humoristične nonsensne poezije „Graybeards at play“ te zbirku „Wild knight and other poems“ kojima postiže značajan uspjeh te biva zapažen u književnim krugovima. Jedan od rijetkih prijevoda Chestertonove poezije na hrvatski jezik upravo je iz te zbirke; pjesmu „Magarac“ vrlo je uspješno preveo I. G. Kovačić.³⁴

Neke od najzabavnijih pjesama napisao je u romanu „The Flying Inn“ gdje kritizira tadašnju politiku, točnije puritanističku prohibiciju koja se pokušavala nametnuti u to vrijeme:

Gozbi se vinom il' na vodi posti,
 Pa će tvoja čast ostati netaknuta, ista;
 Boga svemogućeg ono dijete je bez zlosti,
 A kćerka mu voda, sva čista;
 Siđe li anđeo s neba
 Pa ti kakva druga pića stavi pred oči,

³² Thomas Aquinas, *Pange, Lingua, Gloriosi*, The Aquinas Prayer Book, Sophia Institute press (2000), 88.

³³ Maisie Ward, *Gilbert Keith Chesterton*, Sheed&Ward, London (1945), 557.

³⁴ Đuro Kokša, *Zapadna duhovna lirika*, Alma Roma (1970).

Ti zahvali mu na ljubaznoj nakani,
Te ih uzmi i jednostavno niz slivnik otoči.³⁵

No svoj vrhunac u lirskom izričaju dostiže rukovetom pjesama „Kraljica od sedam mačeva“ te dvjema baladama: „Lepanto“ i „Balada o Bijelom Konju“ na kojoj ćemo se zadržati.

Godine 1911. Chesterton je napisao „Baladu o Bijelom Konju“ vođen svojom omiljenom idejom o tumačenju povijesnih događaja: „Ljudi će se izmožditi najsitnijim zapisima ili najmračnijim slikama koje se spominju u vodičima kao nekakvim referencama za Alfreda Velikoga ili Vilima Osvajača; ali oni nimalo ne mare za nebo koje je Alfred gledao ili za šume u kojima je Vilim lovio.“³⁶ Sastavljajući baladu, više se oslanjao na lokalne legende i usmenu predaju o kralju Alfredu i njegovoj bitki protiv Danaca nego što je ulazio u potankosti povijesnih detalja i fraktala od kojih, kako kaže, ljudi često zaborave vidjeti cjelinu. Baladu piše tumačeći povijesni događaj u providonosnom smislu, videći u njemu stvaran sukob simbola i filozofija, videći sukob kršćanstva i nihilističkoga poganstva.

Balada započinje slikovitim opisom cijeloga tadašnjega svijeta, propasti Rima, dolaska barbara i invazije Engleske.

„Njihovi bogovi su bogovi lutajuće volje;
Bogovi tužniji no more,
Što vape za krvlju poput zvjeradi noćne,
Žalobno lutajuć' od gore do gore.

...

Množili su se poput ptica u engleskoj šumi,
Bivali su poput ruže što svoje korijenje vije,
Kad je Alfred došao u Athelney
Da se od njihovih strijela krije.“³⁷

Svaki se otpor činio uzaludnim jer je svaka pobjeda bila kratkoga vijeka i ništavna prema gubitcima. Ništa Alfredu nije ostalo .....doli gorkih

³⁵ G. K. Chesterton, *The Flying Inn*, Collected Works Vol. VII, Ignatius press, San Francisco 2004, 588.

³⁶ Maisie Ward, *Gilbert Keith Chesterton*, Sheed&Ward, London (1945), 244.

³⁷ G. K. Chesterton, *The Ballad of The White Horse*, Ignatius press, San Francisco (1993), 9.

suza bijesa, na otoku na rijeci...³⁸ Nada mu polako kopni; Bog je ostavio wesseške ljude vragovima mora na milost i nemilost. Ali u času kad mu očajanje zamračuje srce, pred oči mu iskače slika iz djetinjstva, slika Majke Božje i Krista naslikana na staroj knjizi kaligrafskom rukom. Međutim, to nije puka slika pred njim, već vizija i ukazanje Djevice. Alfred ne traži uzvišene tajne od nje koje su kako veli „...odveć dobre da bi se kazale“³⁹, već pita hoće li ikada biti izbavljeni, ima li ikakve nade.

Chesterton u Marijinom govoru radi kontrast; dekadenciju i beznađe kamo poganstvo u konačnici uvijek vodi te novost i nadu koje je donijelo kršćanstvo i zbog kojega se obnavljaju duše ljudi i lice svijeta.

„Ljudi Istoka mogu čitati zvijezde,
Vremena i pobjedonosni znak,
Ali ljudi opečaćeni Kristovim križem
Veselo kroče kroz mrak.

Ljudi istoka mogu pretraživati svitke
Tražeć sigurne sudbine i slavodobitan čas,
Ali ljudi koji se krvlju Božjom krijepe
O sramoti svojoj pjevaju na sav glas.

...

Ali ti i sav Kristov svat
Ste hrabri i malo toga znate,
Vodite ratove u kojima jedva pobjeđujete,
Imate duše koje jedva spašavate.

Ni za utjehu, niti želju tvoju
Ne dajem ti ove riječi,
Već jer se nebo mrači
A plima stiže navireći.

Noć nad tobom će trostruka noć biti,
Dok nebo kao gvozdena kupola nad tobom stade.
Imaš li radosti bez povoda,
Još više, vjeru bez nade?⁴⁰

Govor završava upozorenjem i iskrom nade s kojom Alfred širi

³⁸ Isto, 11.

³⁹ Isto, 13.

⁴⁰ Isto, 16–17.

plamen okupljajući poglavice bojovnike za konačnu bitku kojom će vratiti svoju domovinu.

Iako početni povod za pisanje balade nije imao veze s nadolazećim Prvim svjetskim ratom, ponešto slutnje o budućim događajima isprepleteno je u posljednjim stihovima balade. Isto bi se tako moglo kazati da je prijetnja Danaca svojevrstan pralik prijetnje novih neprijatelja Engleske, neprijatelja sa sličnom nihilističko-poganskom filozofijom. Dijelovi balade često su bili objavljeni u novinama i pamfletima kako bi se narodu budila nada, a u rovovima su se vojnici sokolili njezinim stihovima dok se neprijatelj nadvijao nad njima.⁴¹

Pri kraju balade Alfred ima još jednu viziju, viziju budućih događaja:

„Imam viziju i znadem
Pogani će se vratiti.

Ne će doći s ratnim brodovljem,
Niti će mačem pustošiti i sjeći,
Već će im tinta biti na ruci,
A živjet će samo od pisane riječi.⁴²

...

Po ovom znaku ćete ih znati,

...

Po užasu i okrutnim pričama o prokletosti
Krv i mesa kojima se utječu,
Kada se slabost i izopačenost pobjedonosno vine
Što s početka od prokletstva gine
Po poznavanju grijeha u tančine,
Dok isti grijeh niječu.“

...

Po Bogu i čovjeku obeščašćenom,
Kada se život i smrt u isti besmisao stavi,
Prepoznat ćete starog barbara,

⁴¹ Maisie Ward, *Gilbert Keith Chesterton*, 245.

⁴² G. K. Chesterton, *The Ballad of The White Horse*, 166.

Kada se stari barbar opet javi –

Kada o strujanjima i modi, mudrosti
I sudbini ima mnogo priče i zbor,
Pozdravite vječnog poganina
Koji je tužniji od mora.⁴³

U mračnim stoljećima kada je Alfred napisao dodatak Boetiju napisao je protivštinu svakom usudu „Ja velim kao i svi kršćani, božanska namisao vlada, a ne sudbina.“⁴⁴ Možda je najveća Chestertonova majstorija to što je u ovoj baladi uspio prenijeti testament nade koju donosi kršćanstvo u sukobu dobra i zla; nadu kazanu budućim generacijama. Kako prije tako i danas, pa i u svakom vremenu kada se vode bitke, čovjek je propao samo ako to odabere. Kada se neprijatelj čini jači, te kada njegova pobjeda izgleda kao zapečaćena sudbina, potrebno je podignuti, kao što je Alfred podigao, štit kršćanske dogme o slobodnoj volji i boriti se do kraja s nadom u srcu, nadom rođenoj iz misli da nama vlada Namisao.

4. FILOZOFIJA

Svaki čovjek (a osobito onaj intelektualnoga poziva) koji traga za istinom u neprestanoj je opasnosti da „svoju“ istinu poistovjeti s Istinom, tj. da kroji istinu prema svojoj filozofiji, a ne svoju filozofiju prema istini „...filozofija je ili vječna ili uopće nije filozofija. Čovjek ne može posjedovati privatnu religiju ništa više nego što može posjedovati privatno Sunce ili Mjesec.“⁴⁵ Stoga je možda pogrešno tražiti „Chestertonovu filozofiju“ jer kako on sam ističe, „Bog i čovječanstvo su je stvorili ... i ona je stvorila mene.“⁴⁶

No ipak, ako se već treba izvući nekakva esencija njegove filozofije, koja je općenito razasuta kroz sva njegova djela, jedna pjesma

⁴³ G. K. Chesterton, *The Ballad of The White Horse*, 166–169.

⁴⁴ James V. Shall, *Shall on Chesterton*, Catholic University of America Press, Washington D. C. (2000), 108.

⁴⁵ Ivan Dadić, prijevod: „G. K. Chesterton – Uvod u Knjigu o Jobu“, *Časopis za društvo kulturu i politiku Obnova: Ekonomske perspektive*, (2016), 111.

⁴⁶ G. K. Chesterton, *Pravovjerje*, Verbum, Split (2015), 13.

možda najbolje sažima njegovo shvaćanje života:

Mač iznenađenja

Rascijepi me od mojih kostiju, o maču Božji,
Dok ne stanu uspravno i tajanstveno nalik stablima;
Da im se ja, čije srce leti k visočnim krošnjama,
Mogu diviti jednako kao i njima.

Rascijepi me od moje krvi, neka čujem u mraku
Kako ta crvena rijeka predaka teče i ide
Prema moru, granajuć' se poput ponornica
Koje sunca nikada ne vide.

Daj mi čudesne oči da vidim vlastite oči,
Ta kotrljajuća zrcala u meni oživljena,
Te strašne kristale, nevjerovatnije od svih
Stvari što zrcali im zjena.

Rascijepi me od moje duše da vidim grijeh
Poput živih rana iz kojih, ne znajuć' za muku
Srce ipak odvažno tuče; dok ne spasim sebe
Kao što bi strancu pružio ruku.⁴⁷

Iz ove se pjesme iščitava ono što prožima sva Chestertonova djela te središte od kojega uvijek polazi: zahvalnost. Zahvalnost isprepletena s poniznošću. Bez poniznosti čovjek ne može uživati u životu, doći do istine ni pobijediti u moralnoj borbi. „Postoji jedna moralna stvar u kojoj zbilja možemo uzvratiti dobro za zlo a da pak ne ojačamo zlo; jedno oružje iz oružarnice svetaca čak je i u svjetovnom smislu jače od svijeta. To je oružje poniznost.“⁴⁸ Chesterton je smatrao kako je cijeli naš život i sve u njemu jedan dragocjeni dar. Ono je nešto što nismo zaslužili, dar koji ni ne možemo zaslužiti. Imamo ga, a mogli smo ga ne imati. Smatrao je kako ta zahvalnost proizlazi iz sposobnosti čuđenja, tj. divljenja. Drugim riječima, čovjek treba biti dovoljno ponizan i dopustiti da ga stvari iznenade, pa bile one i nešto na što je navikao. „Ljudska su bića sretna dokle god zadrže receptivnu moć i moć reagi-

⁴⁷ G. K. Chesterton, *Collected Poetry I, Collected Works*, Vol. X, Ignatius Press, San Francisco (1994), 173.

⁴⁸ <http://plattitudesundone.blogspot.com/2017/12/there-is-one-moral-matter-in-which-we.html>, pristupljeno 3. travnja 2019.

ranja u iznenađenju i zahvalnosti na nečemu izvana. U trenutku kada čovjek sebe svjesno doživljava superiornim prema bilo kojim darovima koje može primiti ili bilo kojim pustolovinama koje može uživati, tad se javlja jedna vrsta samoproždiruće izbirljivosti i razočaranja koje uvijek prethodi svemu; a to su dvije stvari koje ispunjavaju svu tartarovsku žeravu žeđi i očajanja.⁴⁹

U konačnici bi se moglo kazati da trojstvo poniznosti, zahvalnosti i čuđenja prožima Chestertonov pogled na svijet te da zbog toga jedno neobično veselje prati sva njegova djela. Možda zato u svojem pisanju i debatama nikada nije pribjegao zajedljivosti i ponižavanju neistomišljenika, baš zato što im se mogao nasmijati. A s mnogim protivnicima (koji, iako u zabludi barem zadržavaju iskrenost u potrazi za istinom) mogao je gajiti cjeloživotno prijateljstvo upravo jer se mogao nasmijati samom sebi.

5. VJERA I OBRAĆENJE

Chestertonov put obraćenja prema katoličkoj vjeri bio je dug i temeljit proces. Kao dijete kršten je u Anglikanskoj Crkvi⁵⁰ te je kroz mladenačko doba napušta jer smatra da se udaljila od Kristovoga učenja pa se jedno vrijeme našao u agnostičkoj fazi. Kasnije kada upozna je svoju buduću ženu ponovno se vraća u krilo Anglikanske Crkve, ali ovoga puta u anglo-katolički dio. Iako nije bio katolik, često je branio katolička učenja, prepoznajući u njima zdrav nauk naspram morbidnim filozofijama i ideologijama njegovoga doba.

Nakon dugo sazrijevanja i kontempliranja, 30. srpnja 1922. godine konačno postaje rimokatolik. Svoj je put obraćenja možda najbolje opisao u knjizi „Katolička crkva i obraćenje“. U njoj opisuje tri faze kroz koje je prolazio i kroz koje većina obraćenika prolazi. Ukratko, te su tri faze: obrana Crkve, otkrivanje Crkve, bježanje od Crkve. U prvoj fazi čovjek iz istinoljubivosti i poštenja radi, traži pogreške u anti-katoličkim

⁴⁹ James V. Shall, *Shall on Chesterton*, 80.

⁵⁰ „...kršten sam po običajima Engleske Crkve u malenoj crkvi svetoga Jurja nasuprot gradskoga Vodotoranja koji se isticao na tom brdašcu. Ne tvrdim da postoji ikakva poveznica između te dvije zgrade; i izričito niječem tvrdnju da je baš ta crkva odabrana jer je trebala čitava vodena sila zapadnoga Londona da mene pretvori u kršćanina.“ G. K. Chesterton, *Autobiography*, Ignatius press, San Francisco (2006), 21.

tezama i predrasudama. U drugoj fazi sâm gubi neke predrasude i počinje otkrivati pravo lice Crkve. Gotovo bi se moglo kazati da čovjek tu nesvjesno želi biti obraćen. A treća faza je, kako piše, najistinitija i najužasnija. Tu se čovjek previše približio istini i počinje je se plašiti. „Čovjek ima točno isti osjećaj kao da se potpuno predao ili kao da je kompromitirao samoga sebe; kao da je na neki način uhvaćen u klopku, čak i ako mu je drago što je uhvaćen u nju. No, na neko duže vrijeme, on nije toliko zadovoljan koliko je jednostavno prestravljen. Može biti da su to stvarno psihološko iskustvo pogrešno razumjeli gluplji ljudi te je ono odgovorno za sve što je ostalo od legende o Rimu kao pukoj zamci. No ta legenda promašuje sav smisao psihologije. Nije Papa taj koji je postavio zamku niti su svećenici ti koji su nastavili mamac. Sav smisao toga položaja jednostavno je: istina je zamka. Sav je smisao taj da se sâm čovjek zaputio prema zamki istine, a nije zamka ta koja trči za čovjekom. Sve je korake, osim posljednjega, gorljivo učinio vlastitim snagama zbog zanimanja za istinu; pa čak ga i posljednji korak ili posljednja faza uznemiruje samo zato što je tako istinita. Ako se još jednom mogu osvrnuti na osobno iskustvo, mogu reći da me sumnje nisu nikada manje mučile kao u posljednjoj fazi kad su me mučili strahovi. Prije posljednje sam odgode napravio odmak te sam bio spreman otvorena uma sagledati sve vrste doktrina. S obzirom na to da je odgoda završila odlukom, doživio sam sve vrste promjena u samom raspoloženju; držim da sa sumnjama i poteškoćama suosjećam više nego što sam prije. No, netom prije nisam ni sumnjao ni imao poteškoća. Jedino sam imao strahove, strahove od nečega što je posjedovalo konačnost i jednostavnost samoubojstva. No, što sam više potiskivao tu stvar u zapečak svojega uma, bivao sam sigurniji u to što ta Stvar jest. I po paradoksu koji me sada ni najmanje ne plaši, može biti da nikada više ne ću biti tako apsolutno siguran da je stvar istinita, kao što sam bio kad sam ju posljednji put pokušao zaniijekati.”⁵¹

Svoj razlog obraćenja iz drugoga je kuta komentirao za Toronto Daily News: „Promjena koju sam učinio prelazak je iz anglokatoličanstva na rimokatoličanstvo. Uvijek sam vjerovao (barem u zadnjih dvadeset godina) u katolički vid kršćanstva. Ako Engleska Crkva nije grana Katoličke Crkve, onda ja od nje nemam koristi. (...) Čini mi se sasvim jasnim da bilo koja crkva koja tvrdi da je autoritet mora biti sposobna

⁵¹ G. K. Chesterton, *Katolička Crkva i obraćenje*, Verbum, Split (2018), 72–73.

dati konačan odgovor kada su postavljena velika javna moralna pitanja. Mogu li postati kanibal ili ubijati djecu kako bi smanjio stanovništvo ili prihvatiti koju god sličnu znanstvenu i naprednjačku reformu? Sva-ka crkva s autoritetom učenja mora biti sposobna kazati može li se to činiti. Ali protestantske su crkve potpuno zbunjene kada je riječ o tim moralnim pitanjima, primjerice kontracepcija, rastava i spiritualizam.

Imate ljude poput dekana Inge koji otvoreno i konačno zagovara ono što ja smatram podlom i otrovnom smicalicom, nešto što nije daleko od infraticida. Sasvim je istinito da Engleska Crkva i druga protestantska tijela imaju ljude koji se odriču tih poganskih poroka jednako kao i ja. Biskup Gore bi protiv toga govorio jednako snažno kao i papa.

Ali poanta jest da Engleska Crkva ne govori snažno. Nema ujedinjenoga djelovanja. Ja nemam koristi od Crkve koja nije vojujuća Crkva te koja ne može upravljati bitkom, postrojiti se i stupati u istom smjeru.⁵²

Cijeli Chestertonov stav prema dodvoravanju Crkve svijetu i raznim pomodnostima (a što je bio jedan od bitnih razloga napuštanja Anglikanske Crkve), može se zaokružiti rečenicama: „Mi ne želimo, kako novine kažu, Crkvu koja će se kretati sa svijetom. Mi želimo Crkvu koja će pokrenuti svijet!”⁵³

Nakon obraćenja pisao je aktivno raskrinkavajući razne laži i predra-sude prema rimokatoličkoj vjeri. Najzad 22. svibnja 1934. godine primio je odlikovanje koje mu je osobno bilo među najdragocjenijim; ordenom sv. Grgura Velikoga odlikuje ga papa Pio XI.⁵⁴ Dobar zaključak temi njegovoga obraćenja i njegovoga utjecaja možemo uzeti iz pisma bliskoga mu prijatelja, fra Vincenta McNabba: „Najradije bi zagrlio Papu, a i tebe, zbog onoga što ti je učinio. Svi mi osjećamo da nam je, takoreći, ukrao riječ iz usta. Učinio je upravo ono što smo mi htjeli da učini. Mislim da nikada nije postojalo vrijeme kada tvoje srce nije bilo katoličko. Ti si bio anima naturaliter catholica. Ako si na neko vrijeme poput sve-toga Ivana bio ‘ispred latinskih dveri’, tvoje oklijevanje kao u apostola

⁵² Denis J. Conlon, *G. K. Chesterton*, 175.

⁵³ Maisie Ward, *Gilbert Keith Chesterton*, 398.

⁵⁴ Joseph Pearce, *Wisdom and Innocence: A Life of G. K. Chesterton*, Ignatius press, San Francisco (2015), 438.

Tome (tu citiram tvojega novoga vrhovnika, svetoga Grgura) svima nam je bilo plodonosnije nego brza vjera drugih.“⁵⁵

6. ZAKLJUČAK

Početak 1936. godine Chesterton se počinje sve više umarati. U proljeće posjećuje Lurd i Lisieux te pri povratku kući biva zakovan za krevet. Među njegovim posljednjim riječima bila je rečenica: „Pitanje je sada sasvim jasno; ono je između svjetlosti i tame te svaki čovjek mora odabrati svoju stranu.“⁵⁶ Taj poziv na bitku, jasan kao zora, stoji kao svojevrsna summa čitavoga Chestertonovoga rada. Potraga za Istinom i potraga za Dobrotom prožima sva njegova djela. Sav taj rad imao je ploda i nastaviti će donositi ploda jer su ga krasile vrline poniznosti i zahvalnosti. Bez poniznosti čitavo je znanje jalovo, a s njom se otvaraju vrata Mudrosti. Zato Chesterton i jest privlačan svima koji tragaju za Istinom.

Ovaj je rad bio pokušaj dublje obrade određenih područja iz Chestertonova života koja smatram dosad zanemarenima. U njemu se ulazi u trag ideji distributizma i njegove primjene te Chestertonov odnos s trendovima feminizma i eugenike. Poezija, filozofija i konačno obraćenje na katoličanstvo razrađeno je na način koji prikazuje razvoj i sazrijevanje njegove misli.

Gilbert Keith Chesterton

Abstract: In this paper the author is dealing with parts of G. K. Chesterton's life which are poorly or non at all covered. In introductory part the place of the writer in history was indicated as well as his actuality in our time. Further more, the subjects of philosophy, poetry, faith, politics and Distributistic theory are being analyzed and shown in light of new investigations and latest biographical research.

Keywords: *Chesterton, Distributism, The Ballad of the White Horse, Eugenics, Catholicism*

Bibliografija

Atanazije Veliki, *Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska (1980.)

Denis J. Conlon, *G. K. Chesterton – A Reappraisal*, Methuen, York (2015.)

Đuro Kokša, *Zapadna Duhovna Lirika*, Alma Roma (1970.)

⁵⁵ Ferdinand Valentine OP, *Father Vincent McNabb*, Burns&Oates, London (1955), 271.

⁵⁶ Maisie Ward, *Gilbert Keith Chesterton*, Sheed&Ward, London (1945), 551.

- Ferdinand Valentine OP, *Father Vincent McNabb*, Burns&Oates, London (1955.)
- G. K. Chesterton, *Autobiography*, Ignatius press, San Francisco (2006.)
- G. K. Chesterton, *A Miscellany of Men*, Methuen and Co. LTD, London (1912.)
- G. K. Chesterton, *Collected Works Vol. IV*, Ignatius Press, San Francisco (1987.)
- G. K. Chesterton, *Collected Works Vol. V*, Ignatius press, San Francisco (1987.)
- G. K. Chesterton, *Collected Works Vol. VII*, Ignatius press, San Francisco (2004.)
- G. K. Chesterton, *Collected Poetry I, Collected Works Vol. X*, Ignatius Press, San Francisco (1994.)
- G. K. Chesterton, *Katolička Crkva i Obraćenje*, Verbum, Split (2018.)
- G. K. Chesterton, *Pravovjerje*, Verbum, Split (2015.)
- G. K. Chesterton, *The Ballad of The White Horse*, Ignatius press, San Francisco (1993.)
- G. K. Chesterton, *The Plight of the Young Cynic*, Illustrated London News, 24. listopada 1934.
- Harold Robbins, *The Last of the Realists*, IHS Press, Norfolk USA (2015.)
- Hilaire Belloc, *On Place of Gilbert Chesterton in English Letters*, Sheed&Ward, London (1940.)
- Ivan Dadić, prijevod „G. K. Chesterton – Uvod u Knjigu o Jobu“ *Časopis za društvo, kulturu i politiku: Obnova: Ekonomske perspektive*, Obnova (2016.)
- James V. Shall, *Shall on Chesterton*, Catholic University of America Press, Washington D. C. (2000.)
- Joseph Pearce, *Old Thunder*, Harper Collins Publishers, London (2003.)
- Joseph Pearce, *Moja Utrka s Đavlom*, Verbum, Split (2014.)
- Joseph Pearce, *Wisdom and Innocence: A Life of G. K. Chesterton*, Ignatius press, San Francisco (2015.)
- Maisie Ward, *Gilbert Keith Chesterton*, Sheed&Ward, London (1945.)
- Michel Houellebecq, *Submission*, Vintage, London (2015.)
- Socijalni dokumenti Crkve – Sto godina katoličkoga socijalnog nauka, Kršćanska sadašnjost, Zagreb (1991.)

Thomas Aquinas, *The Aquinas Prayer Book*, Sophia Institute press (2000.)

Stručni članak

ARIOZOFIJA

Autor: Lovro Brlobuš¹

Sažetak: U ovom radu autor progovara o ariozofiji, rasno-okultnoj disciplini koja je nastala u Austriji krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a koja je u bitnim aspektima bliska nacističkoj ideologiji. Uz životopise trojice najistaknutijih ariozofa, cilj

je članka prikazati njihove temeljne ideje. Prva dva poglavlja govore o Guidu von Listu, druga dva o Lanzu von Liebenfelsu i njegovom djelu „Teozoologija“, dok se posljednje poglavlje bavi Karlom Willigutom. Ariozofija je po svojem osnovnom karakteru vrlo slična onovremenim, kao i današnjim „New Age“ učenjima. Uz mnoge ezoterične discipline koje su utjecale na nju, ariozofija je nastala pod velikim utjecajem teozofije, a njezin rasno-politički dio uvelike su odredile povijesne okolnosti, napose nacionalistička, pangermanska atmosfera s kraja devetnaestoga stoljeća. U radu se progovara i o neujednačenom odnosu koji su ariozofi gajili prema kršćanstvu, pri čemu je Guido von List kršćanstvo smatrao neprijateljskom religijom, dok su Liebenfels i Willigut na svojevrsan način preobličili kršćanske ideje i dali im središnje mjesto u svojem učenju.

Ključne riječi: *ariozofija, Liebenfels, List, nacizam, okultizam, Willigut*

ATEIZAM, ANTEITEIZAM, AGNOSTICIZAM

¹ student povijesti na Hrvatskom katoličkom sveučilištu, Obrtnička 11, Donja Stubica, odadoz111@gmail.com

1. UVOD

Cilj je ovoga rada predočiti životopise i temeljne ideje trojice austrijskih okultista: Guida von Lista, Lanza von Liebenfelsa i Karla Marie Williguta. Iako teorije spomenutih ezoteričara nose različite nazive i međusobno se razlikuju, njihova ćemo učenja objediniti pod nazivom „ariozofija“, kao što je to učinio i Nicholas Goodrick-Clarke. Upravo zbog toga što je spomenuti povjesničar autor najiscrpnije knjige o ovoj temi, u prva tri poglavlja osvrnut ćemo se gotovo isključivo na njegovo djelo „The Occult Roots of Nazism“. Cilj je ovoga rada i odrediti međuodnos i karakter ariozofskih učenja, a usput ćemo se osvrnuti i na neke od društvenih i političkih čimbenika koji su nesumnjivo doprinijeli određenim idejnim pojedinostima ariozofije. Kao važan element obradit će se i ariozofski odnos prema kršćanstvu. Ono što valja istaknuti za bolje razumijevanje cjelokupnoga rada jest to da bavljenje okultnim pred kraj 19. stoljeća nije bila skrivena aktivnost uskoga kruga ljudi, unatoč tome što upravo u tom razdoblju nastaju i cvjetaju brojna tajna društva i sekte, već se taj fenomen može smatrati nekom vrstom općega mjesta europskoga, pa tako i austrijskoga i njemačkoga fin-de-sièclea, kao i prvih desetljeća 20. stoljeća. U takvom duhovnom ozračju, potpomognuto jačanjem nacionalizma, posebice pangermanskoga sentimenta i političkoga nezadovoljstva, nastalo je magijsko-rasističko teoretiziranje ariozofa.

2. GUIDO VON LIST

Guido Karl Anton List rođen je 5. listopada 1848. godine u Beču.² Iako je moguće da je posjedovao genealošku vezu s plemićkom obitelji List, prisvojena titula „von“ najvjerojatnije je plod njegove elitističke fantazije.³ je u dobrostojećoj, rimokatoličkoj obitelji.⁴ Više izvora potvrđuje kako mu je djetinjstvo bilo sretno, provedeno u prisnom i sigurnom ozračju.⁵ Ljubav prema prirodi i ruralnom krajoliku, koja će kasnije postati jedan od bitnih motiva njegovih promišljanja, svoj izvor duguje čestim obiteljskim izletima na koje su Listovi vodili

² Nicholas Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*, (2004), 33.

³ Isto, 42.

⁴ Isto, 34.

⁵ Isto, 34.

svoju djecu.⁶ Guidovo duhovno preobraćenje, prema njegovom iskazu, dogodilo se 1862. godine, kada je s ocem i njegovim prijateljima prolazio katakombama katedrale sv. Stjepana.⁷ Drevno je mjesto ostavilo snažan dojam na mladog Lista koji je smatrao kako su krippe ispod crkve ostatci poganskoga hrama.⁸ Kleknuvši pred jedan razrušen oltar, zakleo se samome sebi kako će, kada odraste, izgraditi Wotanov (Odinov) hram.⁹ Želja da se bavi umjetničkim radom i poviješću kosila se s namjerama njegovoga oca koji je svojega najstarijega sina predodredio za obiteljski posao trgovine kožom.¹⁰ Guido je udovoljio očevim zahtjevima, pri čemu bi ostatak slobodnoga vremena posvećivao odlascima u prirodu, baveći se alpinizmom, veslanjem, slikanjem krajolika, novinarstvom i zapisivanjem vlastitih iskustava.¹¹ Svojevrsni bijeg u divljinu bio je Listov protuotrov od vreve modernoga svijeta koji je, prema njegovom mišljenju, otuđio čovjeka i odveo ga na stranputicu.¹² Po smrti oca, Guido napušta posao, ženi se i zapada u financijske poteškoće.¹³ Od 1878. do 1888. godine živi teškim životom, oslonjen na oskudna sredstva i mala primanja novinarskoga posla.¹⁴ U tom razdoblju piše brojne članke za nacionalističke časopise kao što su „Heimat“, „Deutsche Zeitung“ i „Neue Welt“.¹⁵ Godine 1888. izdaje roman „Caruntum“ u kojem romantično dočarava borbu Germana i Rimljana te njime postaje priznat i cijenjen u pangermanskim völkisch krugovima.¹⁶ „Caruntum“ je, uz fantazijske spekulacije o drevnoj teutonskoj prošlosti, odrazio i konkretno nezadovoljstvo aktualnom politikom, kao i katoličkom vjeroispovijesti, smatrajući ju nelegitimnom i neautentičnom.¹⁷ Nakon spomenutoga romana, List s jednakim inten-

⁶ Isto, 34.

⁷ Isto, 34.

⁸ Isto, 34.

⁹ Isto, 34.

¹⁰ Isto, 34.

¹¹ Isto, 34.

¹² Isto, 35.

¹³ Isto, 36.

¹⁴ Isto, 36.

¹⁵ Isto, 36.

¹⁶ Isto, 36-37.

¹⁷ Goodrick-Clarke *The Occult Roots*, 37.

zitetom piše mnogobrojne knjige, novinske priloge, pa i dramska djela o germanskom folkloru i mitologiji.¹⁸ Sredinom devedesetih godina u njegovom se pisanju počinju nazirati elementi antisemitizma, što je posebice vidljivo u eseju „Die Juden als Staat und Nation“ („Židovi kao država i nacija“).¹⁹ Tema Wotanovoga kulta i svećenstva, o kojoj drži predavanja pred nacionalističkim društvima kao što su „Njemačka povijest“ i „Njemačka kuća“, kasnije postaje temeljni element njegove mitologizacije germanske prošlosti.²⁰ Početkom stoljeća dolazi do zaokreta u Listovom intelektualno-duhovnom radu, pri čemu se javlja sve veća sklonost okultnome.²¹ Godine 1902., nalazeći se jedanaest mjeseci u stanju sljepila, nakon što je operirao mreću na oku, Guido von List provodi vrijeme odmora u kontemplaciji nad runama i germanskim jezikom.²² Ovdje se neizbježno nameće neobična podudarnost spomenute biografske činjenice s mitskom pričom o Odinu koji žrtvuje svoje oko ne bi li tako stekao mudrost.²³ Sljedeće godine piše rad o arijskom proto-jeziku i runama, svojevrsno buduće remek-djelo nacionalističkoga okultizma, te ga šalje Carskoj akademiji znanosti u Beču.²⁴²⁶ Manuskript mu je bio vraćen bez komentara.²⁵ Godine 1905. parlamentarac Rudolf Berger zahtijevao je od ministra kulture da obrazloži ignoriranje Listovoga rada.²⁶ Bergerovu interpelaciju potpisalo je petnaestak bečkih velikodostojnika.²⁷ Iako akademija nije odgovorila na pritužbe, Listove su pristaše došle na ideju da se osnuje „Guido von List Gesellschaft“ („Društvo Guido von List“).²⁸ Među pedesetak potpisnika dokumenta za podršku osnivanja društva našli su se, uz okultiste, teozofe, novinare i nacionaliste, Lanz von Liebenfels

¹⁸ Isto, 38.

¹⁹ Isto, 38.

²⁰ Isto, 39.

²¹ Isto, 41.

²² Isto, 41.

²³ Isto, 49.

²⁴ Isto, 41.

²⁵ Isto, 41.

²⁶ Isto, 42.

²⁷ Isto, 42.

²⁸ Isto, 42.

te antisemitski nastrojen gradonačelnik Beča Karl Lueger.²⁹ „Društvo List“ nastalo je 1908. godine.³⁰ Iz registra članova vidljivo je kako je spomenuta organizacija uglavnom privlačila pripadnike srednje i visoke klase.³¹ Listove ideje proširile su se putem „tri kanala“.³² Prvi, i najvažniji, činili su pripadnici „Guido von List Gesellschafta“ koji su prebivali u Njemačkoj i tamo ustanovili društva poput „Reichshammerbunda“ (1912.) i kvazi-masonskoga „Germanenordena“ (1912.).³³ Potonja je organizacija rezultirala i osnivanjem društva „Thule“ (1918.) koje sa sigurnošću možemo smatrati itekako važnim čimbenikom u nastanku NSDAP-a.³⁴ „Drugi kanal“ kojim su se širile Guidove ideje tiče se spisateljskoga rada „Tarnharija“, okultista koji se smatrao reinkarnacijom jednoga germanskoga starješine, i Ellegaard Ellerbek.³⁵ „Treći kanal“ čine oni koji su se sustavno bavili proučavanjem runa, mitova i teutonske astrologije te su na neki način doprinijeli Listovoj doktrini.³⁶ Njihov je kasniji rad u izvjesnoj mjeri utjecao na ritualnost i simboliku SS-a.³⁷ Godine je 1911. List ustanovio „Hoher Armanen-Orden“ („Visoki armanistički red“).³⁸ Taj mali ogranak „Guido von List Gesellschafta“ zasigurno je odražavao Listovu maštariju o povlaštenoj kasti teutonskih čarobnjaka koji vladaju tajnim znanjem, no u povijesnom smislu nije značajan.³⁹ Tijekom Prvoga svjetskoga rata List je bio popularan kao spiritualna figura koja odgovara na teška pitanja o nemirnoj i neizvjesnoj ratnoj zbilji.⁴⁰ Primio je mnogo pisama od vojnika koji su se oduševljavali otkrićima o runama i „arijevskim simbolima“, dok su se njegove knjige čitale i prosljeđivale u rovovima i po vojnim bolnicama.⁴¹ Ponukan vizijom iz 1917. godine, List je bio uvjeren u po-

²⁹ Isto, 43.

³⁰ Isto, 43.

³¹ Isto, 44.

³² Isto, 45.

³³ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 45, 123, 127, 128.

³⁴ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 45, Eric Kurlander, *Hitlerova čudovišta*, (2018), 83.

³⁵ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 46.

³⁶ Isto, 46.

³⁷ Isto, 46.

³⁸ Isto, 46.

³⁹ Isto, 47, 57

⁴⁰ Isto, 47.

⁴¹ Isto, 47.

bjedu Centralnih sila.⁴² Posve suprotan ishod rata protumačio je kao potreban slom i nedaću koja prethodi budućem „spasenju“ Ario-Germana.⁴³ Konačno buđenje njemačkoga naroda, koje je predviđao još prije Velikoga rata, prema njegovim je kalkulacijama trebalo nastupiti 1914., 1923. i 1932. godine.⁴⁴ I zaista, početak Prvoga svjetskoga rata te Hitlerov propali pivnički puč dva su događaja koje obilježava snažan nacionalni sentiment, dok za posljednju predviđenu godinu možemo zaključiti kako je Guido, s obzirom na nacističko preuzimanje vlasti, doslovce promašio za dlaku.⁴⁵ Proto-nacistički mistik i „prorok“ umro je 1919. godine u Berlinu.⁴⁶

3. LISTOVA DOKTRINA

Guido von List svoje je učenje temeljio na odinizmu kao prvobitnoj religiji starih Teutonaca.⁴⁷ Glavni izvori kojih se doticao u svojoj rekonstrukciji staroga germanskoga vjerovanja bili su prozno-poetski ciklus „Edda“ i runsko pismo.⁴⁸ Pogane, o čijoj mitologiji govori spomenuto književno djelo, List je smatrao bjeguncima pred kršćanskim progonima u srednjovjekovnoj Njemačkoj.⁴⁹ Što se tiče proučavanja runa, Guida možemo smatrati pionikom u tom području, budući da je prvi povezo futhark, seriju od osamnaest znakova, s Odinovim čarolijama u tekstu „Havamal“.⁵⁰ Nadalje, svakom je Odinovom stihu pridodao zaseban runski znak te mu priložio i tumačenje, što je naposljetku rezultiralo svojevrsnim „mudrim maksimama“ kao što su: „Spoznaj samoga sebe, tada ćeš spoznati sve!“, „Prigrli svemir u sebi i moći ćeš njime ovladati!“, „Ne plaši se smrti, ona te može ubiti!“ i „Čovjek je jedno s bogom!“.⁵¹ Nicholas Goodrick-Clarke smatra kako pozivanje na čovjekovu unutar-

⁴² Isto, 47.

⁴³ Isto, 47.

⁴⁴ Isto, 89.

⁴⁵ Isto, 89.

⁴⁶ Isto, 48.

⁴⁷ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 49.

⁴⁸ Isto, 49.

⁴⁹ Isto, 49.

⁵⁰ Isto, 50.

⁵¹ Isto, 50.

ju snagu, evidentno u citiranim izrekama, otkriva gnostički element Listovoga odinizma.⁵² Njegovo poimanje svemira bilo je cikličko, vrlo slično teozofskom, rastumačeno kao konstantan prirodni tijek „rađanja“, „postojanja“, „smrti“ i „uskrsnuća“.⁵³ Čovjek je, prema Listovom mišljenju, dužan živjeti u skladu s prirodom, na čemu i počiva njegova snažna veza s vlastitim narodom.⁵⁴ Daljnji „dug“ teozofiji vidljiv je i u izvjesnom utjecaju Maxa Ferdinanda Sebaldta von Wertha, autora koji je u svojim knjigama i pisanim radovima obrađivao uglavnom seksualne teme, prožimajući ih s rasnim teoretiziranjem.⁵⁵ Guidov članak u okultnom časopisu „Die Gnosis“ iz 1903. godine obrađuje teme na tragu Sebaldtovih promišljanja o religiji arijevacu, pri čemu List čini raščlambu između „egzoteričnoga odinizma“ i „ezoteričnoga armanizma“ o kojem će kasnije biti više riječi.⁵⁶ Proces kozmogonije, o kojoj je također pisao u spomenutom članku, bio je popraćen i ilustriranim simboličkim vrijednostima poput obloga i uglatoga triskeliona, romboidne svastike, uglate svastike te naposljetku ovalne svastike u krugu.⁵⁷ Guido ovdje prvi put spominje i koncepte besmrtnosti, reinkarnacije i karme.⁵⁸ U svojim daljnjim radovima List isključivo počinje rabiti termine „arijevska rasa“, ili „Arijo-Germani“, misleći pritom na drevni germanski narod, ne bi li se time referirao na teozofsko učenje o „petoj korijenskoj rasi“, ili arijevcima, kojoj je prethodila „četvrta korijenska rasa“ nadljudi s Atlantide, a koje je List smatrao srođnicima diva Bergelmira.⁵⁹ Svemirski ciklusi vatre, zraka, vode i zemlje dobili su svoje germanske ekvivalente u Muspilheimu, Asgardu, Wanenheimu i Midgardu, dakle u mitskim mjestima koja isprva nastanjuju vatreni zmajevi, zatim bogovi zraka, vodeni divovi te naposljetku i sami ljudi.⁶⁰ Dakako, Listova se rekonstrukcija drevnoga germanskoga svijeta nije temeljila na znanstvenim metodama, već se, uz spomenute utjecaje, temeljila i na njegovom vi-

⁵² Isto, 50.

⁵³ Isto, 50, 19.

⁵⁴ Isto, 50.

⁵⁵ Isto, 51.

⁵⁶ Isto, 52.

⁵⁷ Isto, 52.

⁵⁸ Isto, 52.

⁵⁹ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 20, 52.

⁶⁰ Isto, 53.

doivnjačkom uvidu i mističnim vizijama, na romantičnim nagađanjima, na krajnje slobodnim, katkad i smiješnim etimološkim poveznicama između određenoga mjesta i nekog elementa nordijske mitologije te na okultnom proučavanju heraldike koja je, prema njegovom mišljenju, bila ništa drugo doli odraz runskoga znakovlja i time dokazivala kako su plemićke obitelji istinski nasljednici staroga arijo-germanskoga poretka.⁶¹ Indijska misao, kojom je teozofija sama po sebi preplavljena, navela je Guida da povuče mnoge usporedbe s germanskim mitovima, zbog čega ga je izrazito hvalio Franz Hartmann, teozofski okultist povezan s tajnim društvima kao što su „Ordo Templi Orientis“ i „Zlatna Zora“.⁶² Iako to nije predmet ovoga rada, ne ćemo previše zastraniti ako i sami, poznajući nacističku fascinaciju Indijom, povučemo vrlo funkcionalnu usporedbu između drevnoga indijskoga sustava kaste i nacističkih rasno-političkih zamisli, pri čemu bi Hitler, s najviše pozicioniranim nacistima, spadao u vrhovne svećenike ili Brahmane, Himmlerov SS činio bi ratničku, kšatrijsku kastu, prosječni građanin i radnik spadao bi pod „obične“ Vajšije, porobljeni narodi bili bi robovske Šudre, dok one najbevrjednije i nepodobne možemo izjednačiti s kastom Parija. Sam vrh Listove zamišljene društvene hijerarhije činilo je upravo svećenstvo ili, njegovim izrazom, Armanenschaft.⁶³ Taj uzak krug Odinovih svećenika-kraljeva, po Guidovoj teoriji, posjedovao je tajno znanje te je nekoć davno vladao nad germanskim stanovništvom.⁶⁴ Širi puk imao je pristup tom učenju samo u obliku mitova i parabola, čime se održavao Odinov kult ili „wotanizam“, dok su samo najprobraniji mogli prakticirati mistični „armanizam“.⁶⁵ Za ideju strukture drevnoga germanskoga svećenstva Lista su nadahnjivali rozenkrojceri i slobodni zidari za koje je mislio da u izvjesnoj mjeri posjeduju armanističko znanje.⁶⁶ Visoko svećenstvo, prema njegovom shvaćanju, bilo je sačinjeno od tri razreda, pri čemu je svaki razred imao zasebne znakove, pozdrave i šifre.⁶⁷ Novak u armanističkoj nauci trebao je prvo provesti sedam godina u

⁶¹ Isto, 67, 71, 73.

⁶² Isto, 53, 54, 59.

⁶³ Isto, 56.

⁶⁴ Isto, 56.

⁶⁵ Isto, 57.

⁶⁶ Isto, 57.

⁶⁷ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 57.

izučavanju Edde i „elementarne teozofije“, da bi zatim mogao obnašati službu svećenika i učitelja.⁶⁸ Nakon sljedećih sedam godina, incijantu bi bilo omogućeno da postane punopravnim članom armanističkoga kruga i stekne tajno znanje.⁶⁹ List je smatrao kako je učenje armanizma bilo sačuvano i u tradiciji templara.⁷⁰ Na takvu misao jednim ga je dijelom potaknuo i njegov mlađi prijatelj Lanz von Liebenfels.⁷¹ Prema Listovu tumačenju, templari su bili osuđeni na smrt zato što su slavili „najsvetiji arijo-germanski simbol“, malteški križ, koji je, pak, nastao iz dvije ukrštene, ukošene svastike.⁷² Okultizam renesansnih učenjaka, umjetnika i filozofa također je, prema Listu, bio dokaz očuvanja armanističke tradicije.⁷³³²⁵ Čak je i kabala bila tumačena kao ključan element armanističke gnoze koja je, tijekom osmoga stoljeća, završila kod Židova i stoga se pogrešno smatra njihovom.⁷⁴ Uzevši u obzir odnos Katoličke Crkve spram pogana, čarobnjaštva, templara, masona, sekta i tajnih društava, ona se u Guidovim mislima nametala kao vodeći konspirator protiv armanističke tradicije, pri čemu je kršćanski nauk obezličio, demonizirao i nagnao drevnu vjeru u zaborav.⁷⁵ Idealnu hijerarhiju arijo-germanskoga svijeta List je zamišljao upravo kao presliku kabalističkoga „stabla života“, sačinjenoga od deset kanala ili stupnjeva, a tu valja napomenuti kako je nesumnjivo bio svjestan analogije s nordijskim mitološkim drvom Yggdrasil.⁷⁶ U političkom smislu List je bio žestoki rasist, smatrajući kako se nearijci trebaju podčiniti arijskim gospodarima.⁷⁷ Napredovanje u idealnom društvu bilo bi regulirano rasnom čistoćom i strogim bračnim zakonima, pri čemu bi svaka obitelj bila dužna voditi evidenciju o vlastitoj genealoškoj prošlosti.⁷⁸ Ariji bi pritom bili odriješeni svakog napornog posla te bi vladali nad drugima

⁶⁸ Isto, 57.

⁶⁹ Isto, 57.

⁷⁰ Isto, 62.

⁷¹ Isto, 55.

⁷² Isto, 62.

⁷³ Isto, 58.

⁷⁴ Isto, 63.

⁷⁵ Isto, 63, 69.

⁷⁶ Isto, 64.

⁷⁷ Isto, 63.

⁷⁸ Isto, 63–64.

kao uzvišena elita.⁷⁹ Ne treba naglašavati sličnosti koje se primjećuju u Guidovim zamislima i, kasnije formuliranim, nürnberškim rasnim zakonima.⁸⁰ Pa ipak, koliko god bio idealističan, Lista je nagrizao duboki pesimizam.⁸¹ Razočaran u suvremeno društvo, degeneraciju ljudskih vrijednosti i umjetnosti te bešćutnu kapitalističku ekonomiju, List je krenuo tražiti svojevrsni metafizički izlaz iz „paklenoga stanja“ na zemlji.⁸² Goodrick-Clarke smatra ironičnim to što je List, kao veliki protivnik kršćanstva, svoje apokaliptične projekcije dobrim dijelom temeljio na tradiciji zapadnjačke judeo-kršćanske apokaliptične misli.⁸³ Prvi svjetski rat bio je shvaćen kao početak „tisućljetne borbe“ koja će naposljetku rezultirati novim dobom.⁸⁴ Iako je posve pogriješio što se tiče ishoda Velikoga rata, Guido je predviđao i dolazak snažnoga, božanskoga pojedinca i vođe koji će uspostaviti red na zemlji.⁸⁵ Unatoč tome što nije doživio nacističku vlast, Hitler i njegov „tisućljetni Reich“ zasigurno su ispunili mnoge od Listovih snova.

4. LANZ VON LIEBENFELS

Jörg Lanz von Liebenfels rodio se 19. srpnja 1872. godine u bečkoj obitelji srednje klase.⁸⁶ Plemićka titula „von“, koju je dodao svojem prezimenu, nije ništa drugo doli produkt romantične projekcije u vlastitu obiteljsku prošlost kao što je to vrlo vjerojatno slučaj i kod njegova prijatelja Guida „von“ Lista.⁸⁷ Još od djetinjstva Liebenfels je bio obuzet viteškim redovima i religioznim sektama, stoga Goodrick-Clarke smatra kako je fascinacija srednjovjekovljem zasigurno utjecala na njegovu odluku da se zaredi.⁸⁸

⁷⁹ Isto, 64.

⁸⁰ Isto, 64.

⁸¹ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 81.

⁸² Isto, 81, 82, 83, 84.

⁸³ Isto, 79, 80.

⁸⁴ Isto, 86.

⁸⁵ Isto, 88.

⁸⁶ Isto, 90.

⁸⁷ Isto, 91.

⁸⁸ Isto, 91, 106.

Godine 1893. pridružio se cistercitema u samostanu Heiligenkreuz.⁸⁹ Pristupanje svećenstvu ispunjavalo je Lanzovu potrebu za pripadnošću nečemu što je elitno, drevno i sveto.⁹⁰ Za svojega boravka u samostanu istaknuo se marljivošću i dobrim poznavanjem povijesti Heiligenkreuza.⁹¹ Izdao je nekoliko radova na tu temu, pri čemu valja spomenuti kako se upravo u prvom od njih, u komentaru o jednom nadgrobnom reljefu koji prikazuje viteza kako gazi neidentificiranu zvijer, naziru neke od ideja koje će kasnije postati temeljni motivi njegovoga rasističkoga teoretiziranja, napose borba arijskoga čovjeka s čudovištima kao utjelovljenjem nižih rasa.⁹² Tijekom studija dospio je pod utjecaj profesora Nivarda Schöglja, antisemita čiji su se prijevodi Biblije nalazili na indeksu zabranjenih knjiga.⁹³ Sve veća sklonost slobodnom razmišljanju i potencijalni sukob s autoritetima na kraju su rezultirali Lanzovim napuštanjem reda 1899. godine.⁹⁴ S druge pak strane, u registru samostana pisalo je kako se „predao zemaljskim lažima i putenim strastima“.⁹⁵ Nakon odlaska iz Heiligenkreuza napisao je tri antiklerikalne knjige, prešao na protestantizam, vjerojatno se oženio i priključio völkisch „pan-germanskom pokretu“.⁹⁶ Do 1905. godine Lanz se učlanio u barem dva naučna društva, izmislio tri tehnička patenta te pisao članke za časopise kao što su „Hammer“ i „Politisch-Anthropologische Revue“.⁹⁷ Godine 1903. izdao je „Anthropozoon biblicum“, svojevrsnu sintezu biblijskih, apokrifnih, mitskih, povijesnih, filozofskih tekstova te antropoloških, arheoloških istraživanja u kojoj je iznio vlastite rasne ideje.⁹⁸ Dvije godine poslije, Liebenfels piše svoj najpoznatiji rad, ta-

⁸⁹ Cisterciti su rimokatolički red koji je nastao krajem 11. stoljeća u cilju strogoga pridržavanja benediktinske regule. Njihov je utemeljitelj Robert od Molesmea. Svoje najveće širenje doživljavaju tijekom 12. stoljeća pod Bernardom od Clairvauxa. „Cistercian“, Encyclopedia Britannica, (<https://www.britannica.com/topic/Cistercians>, pristupljeno: 14. rujna. 2019.), Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 91.

⁹⁰ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 91.

⁹¹ Isto, 91.

⁹² Isto, 91.

⁹³ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 92.

⁹⁴ Isto, 92.

⁹⁵ Isto, 92.

⁹⁶ Isto, 92.

⁹⁷ Isto, 93.

⁹⁸ Isto, 93-94.

kozvanu „Teozoologiju“, odnosno Theozoölogie oder die Kunde von den Sodoms-Äfflingen und dem Götter-Elektron („Teozoologija ili nauk o sodomskim majmunima i božanskom elektronu“) koja najjasnije ocrta-va njegova razmišljanja o rasi, spolu i naciji.⁹⁹ Taj bizaran i morbidan tekst, kojemu je posvećeno posebno poglavlje ovoga rada, predstavlja agresivnu pobunu protiv modernoga svijeta.¹⁰⁰ Krajem 1905. godine Lanz pokreće časopis „Ostara“.¹⁰¹ Nazvan po poganskoj boginji proljeća, Liebenfelsov je list obuhvaćao rasne, političke, seksualne, znanstvene, religijske i okultne teme.¹⁰² U nešto kasnijim brojevima „Ostare“ prisutan je izvjestan utjecaj teozofije, pri čemu su se učenja Helene Blavatsky i Rudolfa Steinera prožimale s rasnim teoretiziranjem, kao i s monizmom Ernesta Haeckela.¹⁰³ Pozivajući se na najrazličitije znanstvene, pseudoznanstvene i filozofske discipline, od kojih valja, uz otprije navedene, istaknuti i tradiciju njemačkoga misticizma, renesansni hermetizam i astrologiju, Lanz „von“ Liebenfels gradio je mračan, idealistični svjetonazor ispunjen manihejskom borbom između svjetla i tame, odnosno između bijelih i obojenih.¹⁰⁴ Spomenuta opčinjenost srednjovjekovnim viteštvom urodila je plodom kada je i sam odlučio stvoriti vlastitu templarski red nazvan „Ordo Novi Templi“ (ONT) ili „Red Novih Templara“.¹⁰⁵ Godine 1907. kupio je ruševine austrijskoga dvorca Werfensteina i ustanovio ga kao središte reda.¹⁰⁶ Na lokalitetu su se odvijala slavlja, koncerti i obredi.¹⁰⁷ ONT je od pristupnika zahtijevao relativno čistu krv, što se uglavnom očitovalo plavom kosom i plavim očima te posjedovanjem „arijevsko-herojske figure“ s obzirom na Lanzovu rasnu somatologiju.¹⁰⁸ Od članova se očekivalo da se međusobno pomažu na društvenoj i financijskoj razini, da regrutiraju nove potencijalne članove i da ulaze u eugenički „ispravne“ bra-

⁹⁹ Isto, 94.

¹⁰⁰ Isto, 97.

¹⁰¹ Isto, 99.

¹⁰² Isto, 100.

¹⁰³ Isto, 101-102.

¹⁰⁴ Isto, 102-103.

¹⁰⁵ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 109.

¹⁰⁶ Isto, 109.

¹⁰⁷ Isto, 109.

¹⁰⁸ Isto, 110.

kove.¹⁰⁹ Duhovni aspekt reda činila je praksa „arijskoga kršćanstva“, spoja germanske poganske religije, arijanizma i Lanzovoga radikalnoga tumačenja Staroga i Novoga zavjeta, pri čemu se za Isusovo ime koristila gotska inačica Frauja.¹¹⁰ Spomenuta vjerska doktrina sadržana je u službenim tekstovima reda kao što su „Hebdomadarium“, „Festivarium“, „Cantuarium“ i „Imaginarium“.¹¹¹ Napredovanje u ONT-u bilo je regulirano rasnom čistoćom i popraćeno kodificiranim razlikama u heraldičkom znakovlju.¹¹² Nije naodmet pretpostaviti kako je Lanz jednim dijelom bio nadahnut i otprije spomenutom iregularnom masonskom sektom „Ordo Templi Orientis“ („Red Istočnih Templara“), ustanovljenom između 1895. i 1906. godine upravo na njemačkom govornom području.¹¹³ Godine 1915., Liebenfels u svojim tekstovima prvi put rabi termin „ariozofija“ ne bi li njime imenovao skup vlastitih ideja i učenja.¹¹⁴ Kraj Prvoga svjetskoga rata, otprije predviđen u njegovim apokaliptičnim prognozama, posve različitim od Listova entuzijazma o pobjedi, nagnao ga je na put u Mađarsku.¹¹⁵ Za to je vrijeme Detlef Schmude održavao ogranak ONT-a u Austriji.¹¹⁶ Za svojega boravka u Mađarskoj, Liebenfels se priključio desno orijentiranim organizacijama, pritom dvaputa izbjegao blisku smrt da bi se 1920. godine, dolaskom Horthyja na vlast, uspješno prilagodio novoj političkoj i intelektualnoj klimi, čvrsto se povezavši s konzervativnim društvenim krugovima.¹¹⁷ Tamošnje djelovanje u sklopu ONT-a započelo je 1921. godine.¹¹⁸ Uz germanofile, rojaliste, aristokrate, jednoga parlamentarca i mnoge zaljubljenike u okultno, među Lanzovim pobornicima našao se i August Strindberg koji je s Liebenfelsom prisustvovao ritualnim obredima u jednom od mađarskih dvoraca.¹¹⁹ To nimalo ne začuđuje, ako uzmemo u obzir izvjesnu dozu rasizma i mizogonije prisutne u Strindbergov-

¹⁰⁹ Isto, 110.

¹¹⁰ Isto, 90, 110.

¹¹¹ Isto, 110–111.

¹¹² Isto, 111.

¹¹³ Isto, 61.

¹¹⁴ Isto, 164.

¹¹⁵ Isto, 113.

¹¹⁶ Isto, 114.

¹¹⁷ Isto, 120.

¹¹⁸ Isto, 120.

¹¹⁹ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 120, 121., George L. Mosse, „The Mystical Origins of National Socialism“, *Journal of the history of ideas* XX/1, (1961), 96.

om književnom opusu, vrlo blisku Weiningerovim idejama, kao i samu činjenicu što je jedno od svojih djela naslovio „Tschandala“, terminom koji je rabio Nietzsche ne bi li njime označio ono što je manje vrijedno, slabo i servilno, a kojim su rasistički okultisti oslovljavali niže rase.¹²⁰ Godine 1933. Lanz odlazi u Švicarsku i tamo nastavlja sa spisateljskim radom.¹²¹ George L. Mosse smatra kako je teško cjelovito odgovoriti na pitanje je li Liebenfels idejno djelovao na Hitlera.¹²² Prema Lanzovom iskazu, Hitler je kao mladić posjetio njegov ured u Rodaunu još 1909. godine s nakanom da nabavi starije brojeve „Ostare“.¹²³ S time u vezi valja spomenuti i to kako je tridesetih godina profesor bečkoga sveučilišta, August M. Knoll, pred svojim studentima ismijavao naciste koji su, prema njegovom mišljenju, svoje ideje preuzeli upravo iz „Ostare“, kao i to da se u Hitlerovoj privatnoj biblioteci nalazila jedna Lanzova knjiga psalama.¹²⁴ Nadalje, i sam se Liebenfels smatrao izvornim stvaraocem nacional-socijalističke ideologije.¹²⁵ Ono što naizgled začuđuje jest podatak da je Lanzu tijekom nacističke vladavine bilo onemogućeno izdavati djela u Reichu, kao što je bio zabranjen i njegov templarski red.¹²⁶ Vrlo je vjerojatno kako su novi vlastodršci, u sklopu šire akcije suzbijanja tajnih društava i organizacija, željeli zatomiti svaku moguću ideološku i duhovnu konkurenciju, pa tako i vlastitu vezu s opskurnim doktrinama.¹²⁷ Kao što je i Lanz samoga sebe smatrao idejnim tvorcem nacizma, slične si je zasluge pridavao i mason Rudolf von Sebottendorf, jedan od glavnih osnivača društva „Thule“.¹²⁸ Liebenfels je umro 1954. godine u Beču.¹²⁹

¹²⁰ Mosse, „The Mystical Origins of National Socialism“, 96.

¹²¹ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 122.

¹²² George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology*, (1981), 294, 295.

¹²³ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 195.

¹²⁴ Isto, 194.

¹²⁵ Jörg Lanz von Liebenfels, *Ostara* III/1 (1927), 3, <https://archive.org/details/UnknownOstara152ndSeries>, pristupljeno 19. srpnja 2019.)

¹²⁶ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 197.

¹²⁷ Isto, 197, 198.

¹²⁸ Kurlander, *Hitlerova Čudovišta*, 152, Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*, 138.

5. TEOZOLOGIJA ILI NAUK O SODOMSKIM MAJMUNIMA I BOŽANSKOM ELEKTRONU

Na samom početku „Teozoologije“ Lanz iznosi tvrdnju kako je „istina“ koju namjerava iznijeti pred čitatelja povijesno utemeljena činjenica koja je namjerno zapala u zaborav, a čije je otkrivenje, sve do trenutka kada se spomenuti autor odlučio na to da ju obznani, bilo onemogućavano mučenjima i progonima onih koji su je bili svjesni.¹³⁰ Unatoč tome što je djelo pisano za krug Lanzovih „dragih i bliskih prijatelja“, on ga preporučuje i ostalim čitateljima ne bi li se njime postiglo uskrsnuće, a sudeći po onome što se da iščitati iz cjelokupnoga teksta, Liebenfels pritom nedvojbeno misli na uskrsnuće u tjelesnom i duhovnom smislu.¹³¹ Dakle, u primjetno gnostičkom duhu, autor svojem djelu pripisuje snažnu metafizičku dimenziju koja putem prenošenja tajnoga znanja donosi spasenje. Iako naglašava kako je njegov rad temeljen na pouzdanim povijesnim izvorima obrađenim prema strogoj znanstvenoj metodi i u suglasnosti s onodobnim najmodernijim otkrićima prirodnih znanosti i povijesti umjetnosti, u slučaju da njegov tekst ispadne nedovoljno znanstven za čitatelja, Lanz preporučuje svoju, već spomenutu, opširnu studiju „Anthropozoon Biblicum“.¹³² Temeljna misao po kojoj se ravna čitava „Teozoologija“ jest ta da je sve ono o čemu govore mitski, religiozni, posebice biblijski tekstovi mnogo više od metafora, mitova i bajki te da se u njima nalazi skrivena mudrost zapisana tajnim jezikom.¹³³ Naime, Liebenfels na fantastičan i rasistički ugođen način iščitava drevne tekstove kao doslovne izvore o povijesti čovječanstva, pri čemu je glavno težište stavljeno na tezu kako je izvornu snagu i razvoj arijevacu zagadilo seksualno općenje s demonima, poluzvijerima, a poluljudima i posebice majmunima. Uz već spomenuti uvod, naslovljen „Arche-početak“, „Teozoologija“ se sastoji od sljedećih poglavlja: „Anthropognosis- znanje o čovjeku“, „Gaia - Sodomska zemlja“, „Pege - izvor Sodome“, „Pyr - vatra Sodome“, „Aether -Sodonski zrak“, „Theognosis - božansko znanje“, „Pater - otac bogova“, „Pneuma - duh bogova“,

¹³⁰ Jörg Lanz von Liebenfels, *Theozoology*, (<https://archive.org/details/EuropaHouseTheozoology>, pristupljeno 17. 7. 2019.), 5.

¹³¹ Liebenfels, *Theozoology*, 5.

¹³² Isto, 5.

¹³³ Isto, 5, 6.

„Hyios - sin bogova“, „Ekklesia - zajednica bogova“ i „Telos - kraj“.¹³⁴ Liebenfelsov tekst vrvi referencama, umetnutim citatima, etimološkim i lingvističkim poigravanjima te je napisan na podosta kaotičan način, pri čemu autor nerijetko skače s jedne teme na drugu. Ono što je također karakteristično za cijeli tekst jest i to da autor, citirajući izvore poput Biblije, Kurana i Talmuda, vrlo često ubacuje nepostojeće termine i riječi u same citate bez ikakvih napomena, pa tako, ne bi li time osnažio svoje tvrdnje, nastaju posve modificirani, lažni citati, kao što je to primjer u slučaju apostola Ivana: „Bog je ljubav lišena majmunske prirode... Ako očuvamo takvu ljubav među našom vrstom, tada će Bog ostati s nama.“¹³⁵ Ili u slučaju apostola Pavla: „Stoga kažem, sodomsko tijelo i sodomsko krv ne može baštiniti Kraljevstvo božje.“¹³⁶ Nadalje, u ovom kratkom pregledu cjelokupnoga sadržaja „Teozoologije“ na vidjelo će izaći i neke od nejasnoća i nedosljednosti u autorovom teoretiziranju, no pretpostavljam kako se mnogi odgovori na te nedoumice nalaze u „Anthropozoon Biblicum“. Najvažnije ideje i „fabulu“ „Teozoologije“ možemo predočiti ovako: nadljudsko sjeme anđela koji su se parili s ljudima izgubilo je svoju izvornu snagu i čistoću te je nižoj majmunskoj ljudskoj vrsti, koja je nastala parenjem anđela i životinja, omogućila da se razvije na višu razinu.¹³⁷ Jedan od produkta toga koi-tusa bio je i Kajin, ne Adamov, već Evin i Zmijin sin¹³⁸ (ovo je očita referenca na gnostičko učenje o takozvanom „zmijskom sjemenu“ koje je i dan danas zastupljeno u nekim ekstremnim rasističkim kršćanskim krugovima ne bi li se njime objasnio nastanak židovskoga naroda¹³⁹). Očito je kako Lanz vrlo slobodno manipulira s vremenskim okvirom starozavjetnoga narativa, premještajući ili pak miješajući događaje stvaranja, istočnoga grijeha s kasnijim događajima pred sam potop kada su „Božji sinovi općili s ljudskim kćerima“.¹⁴⁰ Miješanje božanske i ljudske vrste dovelo je do toga da su drevni ljudi posjedovali

¹³⁴ Isto, 5, 14, 17, 31, 37, 41, 45, 52, 57.

¹³⁵ Liebenfels, *Theozoology*, 5.

¹³⁶ Isto, 55.

¹³⁷ Liebenfels, *Theozoology*, 30, 31, Kurlander, *Hitlerova čudovišta*, 21.

¹³⁸ Isto, 31.

¹³⁹ „Serpent Seed“, Wikipedia, (https://en.wikipedia.org/wiki/Serpent_seed, pristupljeno 17. srpnja 2019.).

¹⁴⁰ Post. 6, 10-11. U kontekstu Lanzove teorije, istočni grijeh valja općenito shvatiti kao zabranjeni promiskuitet koji je doveo do križanja životinjske, andeoske i ljudske vrste.

nadzemaljske osobine koja se najjasnije očitavala uporabom pinealne žlijezde, odnosno trećega oka i električnoga zračenja.¹⁴¹ Nadnaravna sposobnost kao što je vidovitost usko je povezana s božanskim karakteristikama, a prema Lanzovom mišljenju, upravo je ona najraširenija među bijelom rasom, posebice na njemačkim prostorima Frizije i Vestfalije.¹⁴² Još jedno bitno svojstvo Germana autor nalazi i u tvrdnji kako je kod spomenute etničke skupine najviše slučajeva dvospolnosti.¹⁴³ Lanz to dovodi u vezu s činjenicom kako su brojni drevni bogovi opisani u mitovima sami od sebe rodili svoju djecu ili čak sami sebe stvorili, kao i to da su prema mnogim tumačenjima sami anđeli bez spola, odnosno, u Liebenfelsovom shvaćanju, hermafroditi.¹⁴⁴ Uzevši to u obzir, arijevcima su izabrani za ponovni povratak među bogove¹⁴⁵ valja naglasiti kako ideje o mističnoj snazi sjemena i električnoj energiji ljudskoga tijela, kao i pojam trećega oka ili „oka duše“ nisu nipošto Liebenfelsove invencije, već spadaju pod opća mjesta gotovo svih ezoteričnih i magijskih tradicija). Sodomija, posebice ona koja je podrazumijevala koitus s majmunima, bila je, prema Lanzovom tumačenju, kroz cijelu povijest naširoko rasprostranjena po drevnom Istoku, Egiptu, Asiriji i Babilonu te, pozivajući se na Herodota, Strabona, Plinija i Prokopija uobičajena seksualna tendencija antike.¹⁴⁶ Ta je praksa bila uvelike produktivna jer se putem nje povećavala rasa tzv. ljudi-zvijeri koje su drevni vladari uzgajali u svojim rasplodnim vrtovima.¹⁴⁷ Antropološke dokaze o ljudima-zvijerima Liebenfels je našao u neandertalcima, krapinskom pračovjeku, patuljcima, rijetkim slučajevima ljudi koji se rađaju s repom, Pigmejcima, ljudima koji imaju ljuskavu kožu te afričkim ženama s velikim stražnjicama, no vrlo je vjerojatno kako termin ljudi-zvijeri također označava cijelu crnu, crvenu i žutu rasu te većinu negermanskih naroda.¹⁴⁸ Usprkos tome što Lanz navodi kako je đavao temeljni neprijatelj vrhovnoga boga, on mnogo više pozornosti posvećuje gnjus-

¹⁴¹ Liebenfels, *Theozoology*, 33, 34, 35.

¹⁴² Isto, 34.

¹⁴³ Isto, 36, 37.

¹⁴⁴ Isto, 36.

¹⁴⁵ Liebenfels, *Theo Isto zoology*, 36, 37.

¹⁴⁶ Liebenfels, *Theozoology*, 9, 11, 12, 13, 18.

¹⁴⁷ Isto, 16, 17, 19, 20, 25.

¹⁴⁸ Isto, 6, 7.

nim poganskim bogovima Sodome koja pritom označava i sam grad, ali i cijeli svijet kao metaforu kozmičkoga bluda. Njihova moralna i duhovna protuteža je Jahve kojega Liebenfels, u duhu New Agea, površnog sinkretizma, izjednačava s Dionizijem, Zeusom, Ozirisom i Odinom te životinjama poput orla, labuda, mitskoga feniksa, pa čak i zmije.¹⁴⁹ Pozivajući se jednim dijelom na Arijevo heretičko učenje o Kristovoj naravi, kojemu je Liebenfels davao prednost pred nicejskom dogmom upravo zbog toga što je ono bilo vrlo rašireno među Germanima u ranom srednjem vijeku, autor poima logosa-Krista ne kao pravoga boga, već kao anđeoskoga svjetlosnoga čovjeka čija je prva zadaća bila ta da ponovno uspostavi red i podsjeti Arijevce na strogu seksualnu gnozu u smislu suzdržavanja od prakticiranja sodomije.¹⁵⁰ Kristova pasija i smrt protumačena je krajnje nastrano, pri čemu nije bilo raspeća, već su ljudi-zvijeri Sodome zavezali Isusa za stup i silovali ga.¹⁵¹ Logos je, kao jedan od modaliteta pojavljivanja vrhovnoga boga, „patrijarh bijeloga čovjeka“ čija je konačna misija, otkrivena u Apokalipsi, podčiniti crnu, crvenu i žutu rasu ne bi li se zaustavilo njihovo miješanje s europejcima.¹⁵² Otprilike od sredine pa do kraja samoga teksta „Teozoologije“ uočljivi su vatreni, fantastično-futuristički propagandni pasusi govorničkoga karaktera u kojima Liebenfels predviđa skori uspon i buđenje Germana, kao što je to slučaj u sljedećem navodu: „Sada kada je gotovo cijeli svijet podlegao majmunskoj prirodi - sve do germanskih zemalja koje također nisu toga pošteđene - razdanjuje se istina kako nedostaje izvjesno božansko čovječanstvo u sveopćoj poplavi majmunolikih ljudi. Ali to ne će potrajati dugo, jer će se uzdignuti nova svećenička rasa u zemlji elektrona i Svetoga Grala koja će svirati nove pjesme na novim harfama i kao što se Duh, na prvi blagdan Pedesetnice, u jezicima radijacije¹⁵³ spustio na apostole tako će se električni labudovi bogova ponovno skupiti na Pedesetnici čovječanstva. Veliki prinčevi, snažni ratnici, bogom prožeti svećenici, rječiti pjesnici, zaneseni kozmolozi dići će se

¹⁴⁹ Isto, 38.

¹⁵⁰ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 95., Liebenfels, *Theozoology*, 48.

¹⁵¹ Liebenfels, *Theozoology*, 49.

¹⁵² Isto, 44.

¹⁵³ Iako možda djeluje kao nespretan ili suviše doslovan prijevod, valja ponovno uzeti u obzir, što je razvidno iz cjelokupnoga teksta, kako je Liebenfels na vrlo fantastičan i futuristički način tumačio božansko djelovanje, dovodeći ga u vezu prije svega s već spomenutom električnom energijom, a zatim s vatrom i radijacijom.

na njemačkom oduvijek svetom tlu bogova, okovati sodomske majmune u lance, ponovno uspostaviti Crkvu Duha Svetoga i Svetoga Grala te učiniti Zemlju Otokom Blaženih.¹⁵⁴ Ove romantično-nostalgичne riječi projektirane u budućnost zasigurno bi bile smiješne kada ih ne bismo mogli dovesti u vezu s kasnijim nacističkim preuzimanjem vlasti, pri čemu, primjerice, opisani „snažni ratnici, rječiti pjesnici i zaneseni kozmolozi“ nalaze svoje funkcionalne modele u ubilačkim SS jedinicama, rasističkim ideolozima i rubno znanstvenim teoretičarima koji su vladali vojnim, političkim i intelektualnim poljima Trećega Reicha. Posljednja dva poglavlja poprimaju dramatičan, pesimističan ton agresivnim lamentacijama o tome kako moderno društvo stremlji moralnom i fizičkom raspadu i stoga je hitno potrebno nešto poduzeti. Lanz smatra kako je ostvarenje Kraljevstva nebeskoga političke naravi, ono je država koja brine za seksualni život građana i ne dopušta parenje s nižim vrstama te se brine za svoje članove isključivo na rasnoj osnovi, vodeći računa o fizičkim karakteristikama kao što su plave oči, plava kosa, rumen ten, mala usta, zdravi zubi itd.¹⁵⁵ Poziv na kastraciju i sterilizaciju nepodobnih, manje vrijednih, osoba s poteškoćama u razvoju i osobama s nasljednim bolestima pokazuju jasnu i neporecivu podudarnost s budućom eugeničkom i rasnom politikom nacista te nam stoga postaje razvidno zašto je Lanz samoga sebe smatrao „izumiteljem“ nacionalsocijalizma.¹⁵⁶ Sažaljenje je najveća slabost koju pritom treba nadvladati, a takozvana bratska ljubav kršćanstva lukava je izmišljotina nižih vrsta, odnosno prava agape tumači se kao striktno seksualno općenje s pripadnicima vlastite rase.¹⁵⁷ Socijalizam, ideje jednakosti i ljudskih prava za Lanza su idealističke budalaštine koje slijepo osnažuju degeneraciju.¹⁵⁸ Uz Francuze, što odražava u ono vrijeme vrlo prisutan protu-francuski sentiment, kao velike neprijatelje germanskoga čovjeka Liebenfels navodi i Slavene, što je, uz vrlo vjerojatnu afirmaciju ideje „Drang nach Osten“, zasigurno i odraz onodobnih etničkih napetosti u Habsburškoj Monarhiji.¹⁵⁹ Pojedini dijelovi teksta

¹⁵⁴ Liebenfels, *Theozoology*, 45.

¹⁵⁵ Isto, 53, 56.

¹⁵⁶ Isto, 58 - 59.

¹⁵⁷ Isto, 54, 55, 56, 60.

¹⁵⁸ Isto, 55.

¹⁵⁹ Liebenfels, *Theozoology*, 57.

osmišljeni su kao upozorenje ženama, posebice zbog toga što ih je Lanz smatra moralno slabijima od muškaraca, stoga im se u jednom od odlomaka obraća ovim riječima: „Drage dame, budite iskrene, čije biste žene bile danas da vas božanstveni Siegfriedi nisu iščupali iz ruku sodomskih čudovišta, da vas nisu smjestili u tople postelje, da vas nisu, s mačem u ruci, tisućama¹⁶⁰ godina branili od Slavena, Mongola, Maura i Turaka?“¹⁶¹ Žena je, po Lanzovom mišljenju, subordinirana muškarcu, a muškarac je podređen arijevsom spasitelju Kristu.¹⁶² Kao što sam već spomenuo, „Teozoologija“ čitatelja ostavlja s brojnim neodmicama i neodgovorenim pitanjima. Možda je najzanimljivija činjenica to što u cijelom tekstu izostaje jedan snažnije formuliran antisemitski sentiment, odnosno izrečeno kao da se to samo po sebi podrazumijeva, pojedina židovska plemena denotirana su kao „nečista“ i kao pripadnici đavolje zvjerske rase, dok se u pretposljednem poglavlju Liebenfels zalaže za socijalno pomaganje i uzdržavanje onih s „dobrim germanskim podrijetlom“, posebice Židova koji su genealoški pravoga izraelskoga podrijetla.¹⁶³ Ispada kako je Liebenfels izvorne Židove smatrao također arijevcima, a tu nam se nameće i vrlo uvjerljiva usporedba s idejama anglo-izraelizma, isprva pitome pseudoznanstvene teorije nastale u 19. stoljeću koja je zagovarala ideju da Germani vuku svoje genetsko porijeklo iz Izraela, teorije koja je kasnije, 20-ih, 30-ih godina 20. stoljeća snažno utjecala na formiranje tzv. „Christian Identity“ pokreta s jasnom ultradesničarskom rasističkom kršćanskom ideologijom, u mnogim aspektima posve istovjetnom s Liebenfelsovim učenjem.¹⁶⁴ Autorovu očitu opsesiju majmunima možemo protumačiti kao reperkusiju duhovne krize kakvu je, oduzevši čovjeku središnju kozmičku svrhu i božansko podrijetlo, polučila teorija evolucije, pri čemu je Lanz svojim ultrakonzervativnim teorijskim odgovorom pokušao vratiti čovjeka Bogu i Boga čovjeku dok se majmunolikih ljudi riješio tako što ih je, prozvavši ih rezultatom zabranjenoga koitusa, osudio na prokletstvo. Ustrajanje na grijehu sodomije, koje u „Teozoologiji“ poprima megalomanske, gotovo kliničke proporcije, vjerojatno jed-

¹⁶⁰ Vjerojatno autorova pogreška.

¹⁶¹ Liebenfels, *Theozoology*, 59.

¹⁶² Isto, 60.

¹⁶³ Isto, 10, 56.

¹⁶⁴ „Christian Identity“, Wikipedia, (https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Identity, pristupljeno: 17. 7. 2019.).

nim dijelom treba shvatiti kao protureakciju na seksualne slobode i rasap ustaljenoga morala koje je donijela modernizacija.

6. WEISTHOR

Karl Maria Wiligut rođen je 1866. godine u Beču.¹⁶⁵ Budući da su njegov otac i djed bili vojna lica, mladi se Karl, sukladno obiteljskoj tradiciji, s četrnaest godina upisao na Carsku kadetsku školu u rodnom gradu.¹⁶⁶ U prosincu 1884. priključio se devedeset i devetom pješačkom puku stacioniranom u Mostaru.¹⁶⁷ U sljedeće četiri godine bio je promaknut u čin drugoga poručnika, nakon još četiri godine u čin poručnika, godine 1903. postao je kapetan, a 1913. dobio je čin bojnika.¹⁶⁸ Za vrijeme Prvoga svjetskoga rata istaknuo se u borbama na ruskom frontu te je bio promaknut u pukovnika (obersta) da bi se 1919. umirovio i odselio u Salzburg.¹⁶⁹ Iako je njegov utjecaj na neke aspekte nacionalsocijalizma, napose onaj koji je izvršio na Himmlera i SS zbog kojega je dobio nadimak „Himmlerov Rasputin“, u mnogočemu izravniji, snažniji i provjerljiviji od onoga koji su polučili List i Liebenfels, valja napomenuti da je Karl, za razliku od dvojice spomenutih okultista, za sobom ostavio vrlo malo pisanih tekstova.¹⁷⁰ Wiligut se smatrao posljednjim izdankom loze germanskih mudraca, uvjeren da posjeduje pradávnno znanje o povijesti „uiligotskoga“ plemena koje je nosilo naziv „Asa-Uana-Sippe“.¹⁷¹ Teško je točno ustvrditi kada se Wiligut počeo identificirati s takvim idejama. Prema njegovim tvrdnjama, djed ga je poučio znanju runa, dok je 1890. godine od oca primio formalnu inicijaciju u obiteljske tajne naučivši tzv. „devet zapovijedi božjih“ sastavljenih od izreka o tajanstvenoj prirodi božanstva.¹⁷² Godine 1903. izdaje svoje prvo djelo, „Seyfrieds Runen“, epsku poemu o kralju Seyfriedu, a 1908. upoznaje se s Theodorom Czeplom, članom Lieben-

¹⁶⁵ Stephen E. Flowers, Michael Moynihan, *The Secret King: Myth and Reality of Nazi Occultism*, (2007), 44.

¹⁶⁶ Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 44.

¹⁶⁷ Isto, 44.

¹⁶⁸ Isto, 44.

¹⁶⁹ Isto, 44.

¹⁷⁰ Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 42, Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 177.

¹⁷¹ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 179.

¹⁷² Isto, 180.

felsovoga templarskoga reda.¹⁷³ Prema Czeplovom iskazu, u jednom od njihovih druženja Wiligut mu je vidovnjačkom memorijom opisao mističnu tradiciju vlastite obitelji kao i religioznu praksu, vojnu i društvenu organizaciju drevnih Germana koja se u mnogočemu poklapala s istraživanjima i saznanjima Guida von Lista.¹⁷⁴ Karlova detaljnija razrada tajne germanske prošlosti sadržana je u spisima njegovoga učenika, Ernsta Rüdigeru.¹⁷⁵ Prema Rüdigeru, Wiligutova je kronologija započinjala 228 000 godina prije Krista kada su se na nebu nalazila tri Sunca, a Zemlju su nastanjivali divovi, patuljci i ostala mitološka bića.¹⁷⁶ Istinska povijest započela je time što su Karlovi predci, „Adler-Wiligoten“, nakon niza nedaća uspostavili red na Zemlji, što je omogućilo nastanak grada „Aruval-Joruvallasa“ (Goslara).¹⁷⁷ Otprilike oko 12 500. pr. Kr. proglašena je irministička (srodno armanizmu) religija Krista, univerzalna vjera svih Germana, koju je potom poljuljao šizmatični wotanizam (odinizam).¹⁷⁸ Rat između irminizma i wotanizma došao je do vrhunca 9600. pr. Kr. kada su odinisti raspeli Baldura-Chrestosa, svetoga proroka irminizma.¹⁷⁹ Godine 1200. pr. Kr. wotanisti su uništili sveto središte irminista u Goslaru, nakon čega je uspostavljen novi u Exsternsteineu kojega je naposljetku razorio Karlo Veliki tijekom saskih ratova.¹⁸⁰ Iz ovoga kratkoga pregleda Wiligutovoga shvaćanja drevne germanske povijesti možemo zaključiti kako je Karl na nov način protumačio i pomiješao Listove i Lanzove ideje.¹⁸¹ Shodno tomu, bitno je reći kako je Wiligut izrazito negativno gledao na ustaljeno kršćanstvo, smatrajući da je ono ukralo i prisvojilo pravoga Krista i izvornu Bibliju od Germana.¹⁸² Karlovi predci, koji su po njegovom vjerovanju nekoć davno nastali spajanjem morskih i zračnih božanstava, kroz čitavu su

¹⁷³ Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 45.

¹⁷⁴ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 180.

¹⁷⁵ Isto, 181.

¹⁷⁶ Isto, 181.

¹⁷⁷ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 181.

¹⁷⁸ Isto, 180, 181.

¹⁷⁹ Isto, 181.

¹⁸⁰ Isto, 181.

¹⁸¹ Isto, 180.

¹⁸² Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 180, Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 46.

povijest održavali irminističku religiju.¹⁸³ Nadalje, Karl je bio uvjeren u vjekovnu zavjeru usmjerenu protiv njegove obitelji, a kao urednik lista „Die eiserne Besen“ („Željezna metla“) oštro je napadao slobodne zidare, Židove i Katoličku Crkvu.¹⁸⁴ S obzirom na paranoidne deluzije, megalomanske ideje, prijetnje smrću i kućno nasilje, Wiligut je 1924. godine završio u ludnici.¹⁸⁵ Tijekom hospitalizacije održavao je kontakt s mnogim okultistima i ezoteričarima.¹⁸⁶ Ujesen 1932. godine, pet godina nakon što je bio otpušten iz bolnice, Wiligut je uz pomoć jedne članice NSDAP-a i članova „Društva Edda“ pod lažnim identitetom prokrijumčaren u Njemačku.¹⁸⁷ Nastanivši se u Münchenu, Karl se usredotočio na pisanje za list „Hagal“, kao i na poučavanje u ezoteričnom kružoku „Frei Söhne der Nord – und Ostsee“ („Slobodni sinovi Sjevera i Baltičkoga mora“).¹⁸⁸ Na jednoj kulturno-povijesnoj konferenciji u Detmoldu 1933. godine Wiligut se prvi put susreće s Heinrichom Himmlerom te iste te godine ulazi u SS pod imenom „Karl Maria Weisthor (Mudri Thor)“.¹⁸⁹ Himmler ga ubrzo imenuje šefom u jednom odjelu za povijesna istraživanja pri čemu njihova veza i suradnja postaju sve jače i bliže.¹⁹⁰ Godine 1934. Wiligut je promaknut u čin SS-Standartenführera (pukovnika), a 1935. godine premješta se u Berlin i postaje članom Himmlerovoga privatnoga osoblja.¹⁹¹ Wiligutov utjecaj na Reichführera SS-a ponajviše je prisutan u konceptualizaciji dvorca Wewelsburga kao religiozno-strateškoga i ideološkoga središta, u stvaranju rituala i ceremonija SS-a te u dizajniranju SS-ovoga prstenja.¹⁹² Uz to valja spomenuti i brojne izvještaje kozmološke, teološke, ezoterične i povijesne naravi kakve je „Weisthor“ pisao za Himmlera.¹⁹³ Iako je bio Himmlerov miljenik, Wiligut je imao mnogo

¹⁸³ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 181, 182.

¹⁸⁴ Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 46.

¹⁸⁵ Goodrick-Clarke, *The Occult Roots*, 182.

¹⁸⁶ Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 47.

¹⁸⁷ Isto, 47, 48.

¹⁸⁸ Isto, 48.

¹⁸⁹ Isto, 48.

¹⁹⁰ Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 48.

¹⁹¹ Isto, 49.

¹⁹² Isto, 49.

¹⁹³ Isto, 49.

neprijatelja u SS-u, a ta je opozicija ponajviše dolazila od onih koji su radili u Institutu Ahnenerbe.¹⁹⁴ Godine 1938., visoko pozicionirani SS-ovac Karl Wolff odlazi u Salzburg te pri posjeti Wiligutove žene saznaje za njegov davni boravak u ludnici i dokumente koji potvrđuju njegovo fragilno mentalno stanje.¹⁹⁵ Iako je Himmler od samoga početka znao za tu „Weisthorovu“ tajnu, on ju je prešućivao koliko je god to mogao.¹⁹⁶ Godine 1939. Wiligut je umirovljen s objašnjenjem koje se ticalo njegove poodmakle dobi i lošega zdravstvenoga stanja.¹⁹⁷ Umro je 1946. godine u Arolsensu.¹⁹⁸

7. ZAKLJUČAK

Namjera ovoga rada bila je prikazati „život i djelo“ trojice najpoznatijih i najutjecajnijih ariozofa te istražiti glavne značajke i različitosti njihovih teorija. Ne bi li se suprotstavio propadanju koje donosi moderni svijet, Guido von List, osjećajući snažan kulturni pesimizam, zagovarao je oživljavanje drevnoga arijo-germanskoga svijeta, mistično vraćanje u prošlost i povratak prirodi kao primordijalnoj životnoj sili, pri čemu je, iz čvrste neopoganske perspektive, smatrao kako je kršćanstvo, napose katolicizam, neprijateljska religija Germana. Liebenfelsovo je gledište u mnogočemu suprotno i radikalnije, jer iako se on poziva na junačku germansku povijest i povratak iskonu, taj je povratak moguć upravo putem nemilosrdnoga obračuna s onime što proizlazi iz iskvarene i narušene prirode, sa zvijerima, majmunolikim ljudima i manje vrijednim rasa-ma. Lanz von Liebenfels pritom je preobličio kršćanski nauk i dao mu središnje mjesto u vlastitoj rasnoj teoriji. Wiligut je, pak, specifično spojio Listov arhaični svjetonazor i Liebenfelsove arijo-kršćanske ideje. Kod njega je Krist, odnosno Baldur-Chrestos, pomiješan s Odinovim sinom Baldurom, čija smrt prema nordijskoj mitologiji nagoviješta apokaliptični Ragnarok, a kojega su, prema Wiligutovom tumačenju, razapeli upravo odinisti (wotanisti). Dakle, Wiligutovo učenje možemo shvatiti kao sintezu, ispreplitanje i sukob dvaju mitoloških sustava. Iz

¹⁹⁴ Isto, 59.

¹⁹⁵ Isto, 59.

¹⁹⁶ Isto, 48.

¹⁹⁷ Goodrick-Clarke, *The Occult Root*, 190.

¹⁹⁸ Flowers, Moynihan, *The Secret King*, 60.

Lanzove i Wiligutove afirmacije kršćanstva ispada kako je ono izvorna germanska religija, pri čemu je njihov stav prema katolicizmu negativan te se on poima kao iskrivljena i lažna varijanta istinske arijevske vjere. Iako predmet ovoga rada nije bio ispitati srodnost ariozofije i nacističke ideologije, što je, usput rečeno, predmet mnogih akademskih rasprava, uočljive su brojne sličnosti između ariozofskih zamisli i kasnijih nacionalsocijalističkih pothvata. To ponajviše dolazi do izražaja u Liebenfelsovom slučaju, čije promišljanje obilježava izrazita rasno-politička pragmatičnost. Ono što se nameće kao zaključak jest to da ariozofija kao okultna disciplina nije nimalo autentična iako je, tematizirajući drevnu germansku prošlost, upravo to i pokušavala biti. Rasponom različitih učenja od kojih se sve sastoji nedvojbeno podsjeća na onodobni, kao i danas aktualni „New Age“, dok Lista, Lanza i Wiliguta možemo usporediti s brojnim suvremenim alternativnim, pseudoznanstvenim istraživačima i teoretičarima zavjera. Tim više, valja naglasiti kako u okviru aktualne „New Age“ kulture postoje mnoga ezoterična neonacistička i neopoganska društva koja se idejno naslanjaju na ariozofski nauk i dalje ga razvijaju u novim pravcima.

ARIOSOPHY

Abstract: Theme of this research paper is „ariosophy“, racist-occult discipline which is in many aspects similar to the Nazi ideology and which originated at the turn of the century in Austria. Along with the autobiographies of the three most important ariosophists, the goal of this paper is to show their basic ideas. First two chapters are concerned with Guido von List, second two chapters are concerned with Lanz von Liebenfels and his work „Theozology“ and the last chapter deals with Karl Wiligut. Ariosophy is in its core character very similar to the teachings of „New Age“ culture. Along many esoteric disciplines that influenced ariosophy, we should highlight theosophy. Ariosophy's racist-political segment was influenced by historical circumstances, especially pangerman nationalism of the fin-de-siecle. This research paper also deals with the relationship between ariosophy and christianity. Guido von List perceived christianity as an hostile religion, while Liebenfels and Wiligut transformed christian ideas and gave them central place in their teachings.

Keywords: *ariosophy, Liebenfels, List, nazism, occultism, Wiligut*

Bibliografija

Biblija, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.

„Cistercian“, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Cistercians>, pristupljeno 14. rujna 2019.

„Christian Identity“, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Identity, pristupljeno 17. srpnja 2019.

Eric Kurlander, *Hitlerova čudovišta*, Naklada Ljevak, Zagreb (2018.)

George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology*, Schocken Books Inc., New York (1981.)

George L. Mosse, „The Mystical Origins of National Socialism“, *Journal of the history of ideas XX/1*, 1961.

„Jörg Lanz von Liebenfels“, Austria forum, https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/J%C3%B6rg_Lanz_von_Liebenfels, pristupljeno 17. srpnja 2019.

Jörg Lanz von Liebenfels, Ostara III/1, <https://archive.org/details/UnknownOstara152ndSeries>, pristupljeno 17. srpnja 2019.

Jörg Lanz von Liebenfels, *Theozoology*, Europa House, engleski prijevod originala iz 1905., <https://archive.org/details/EuropaHouseTheozoology>, pristupljeno 17. srpnja 2019.

Nicholas Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*, Tauris Parke Paperbacks, London, 2004.

„Serpent Seed“, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Serpent_seed, pristupljeno 17. srpnja 2019.

Stephen E. Flowers, Michael Moynihan, *The Secret King: Myth and Reality of Nazi Occultism*, Feral House/ Dominion (2007.)

RAZNO

INICIJATIVA TRIJU MORA – KORIJENI, IDEJE I PERSPEKTIVE

Autor: Davor Dijanović¹

Sažetak: U radu se problematiziraju korijeni, ideje i perspektive Inicijative triju mora koja je u ljeto 2016. godine pokrenuta u hrvatsko-poljskoj suradnji. Inicijativu se prikazuje kao svojevrsni nastavak ideje Međumorja koju je između dvaju svjetskih ratova razradila poljska inteligencija. Ispituju se do sada uloženi naponi u izgradnji Inicijative, ideje iznesene o povezivanju država srednjoistočne Europe, kao i geopolitički prijepori vezani uz povezivanje država između triju mora. U konačnici, razmatra se hrvatski položaj u Inicijativi te njezine perspektive u budućnosti.

Ključne riječi: *inicijativa triju mora, Međumorje, srednjoistočna Europa, Višegradska grupa, geopolitika*

1. UVOD

Inicijativa triju mora (Jadransko, Baltičko i Crno more) ili ABC inicijativa (prema poljskim nazivima za Jadransko, Baltičko i Crno more) od 2015. godine do danas afirmirala se kao koncept međusobnoga povezivanja zemalja srednje i istočne Europe. U kolovozu 2015. novoizabrani poljski predsjednik Andrzej Duda u svojem je inauguracijskom govoru istaknuo nužnost čvršćega povezivanja srednjoeuropskih država. Mjesec dana poslije inicijativu Jadran – Baltik – Crno more spomenula je predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović, a u ljeto 2016. ovaj je projekt i formalno pokrenut u poljsko-hrvatskoj suradnji², suradnji koju se ističe kao jedan od najznača-

¹ univ. bacc. rel. int., Marina Getaldića 9, 43 000 Bjelovar, davor.dijanovic@gmail.com

² Bivši češki političar, a danas povremeni politički komentator Alexandr Vondra podsjeća da je poljski predsjednik Duda spomenuo Inicijativu triju mora u svojem inauguracijskom govoru, ali da je Poljska kao najveća i najsnažnija država unutar predložene inicijative bila dovoljno oprezna te je Hrvatskoj preputila da organizira prvi *summit*, koji je i održan u organizaciji predsjednice Republike Hrvatske Kolinde Grabar Kitarović. (Alexandr Vondra, „Regional integration at the Three Seas summit“, *Emerging Europe* (2018), <https://emerging-europe.com/voices/regional-integration-at-the-three-seas-summit/>, pristupljeno 1. rujna 2019.

njih stupa Inicijative triju mora.³

U kolovozu 2016., naime, u Dubrovniku je održan Dubrovnik forum na kojemu su sudionici donijeli Dubrovačku izjavu kojom podupiru projekte energetskega, prometnoga i digitalnoga povezivanja srednje i istočne Europe te pozivaju zainteresirane iz cijeloga svijeta da u njima sudjeluju. Nakon dubrovačkoga, održana su još tri summita: u Varšavi, (2017.), Bukureštu (2018.) i Ljubljani (2019.). U okviru održanih summita predstavljen je niz projekata vrijednih 45 milijardi eura čiji je cilj ojačati ekonomski razvoj država srednjoistočne Europe, kako bi se smanjio jaz tzv. stare i tzv. nove Europe, a njegovi sudionici snažno podupri transatlantske veze i energetske sigurnost regije.

Inicijativa triju mora od samih je početaka praćena kontroverzama: dok ju jedni hvale kao vrijedan projekt boljega povezivanja srednje i istočne Europe, drugi u njemu vide geopolitički recidiv ideje Međumorja (Intermariuma) poljskoga državnika Józefa Piłsudskoga (1867. – 1935.) kojemu je cilj podijeliti Europsku uniju (EU) i zabiti svojevrsni klin između Njemačke i Rusije, što je, ističu ovi kritičari, stara politika anglosaksonske škole geopolitičkoga mišljenja.

Cilj je ovoga rada – motiviranoga činjenicom da je u Inicijativi triju mora Republika Hrvatska do sada nesumnjivo imala jednu od istaknutijih uloga – istražiti: sličnosti ideje Međumorja i Inicijative triju mora, dosadašnje napore i uspjehe koji su učinjeni u afirmaciji ovoga geopolitičkoga, geostrateškoga, geosocijalnoga i geoekonomskoga projekta, kritike upućene ovoj inicijativi, kao i hrvatski položaj u Inicijativi triju mora. Na kraju, želimo razmotriti i perspektive ovoga projekta u budućnosti.

Literatura o ovoj problematici za sada je vrlo oskudna (što je razumljivo jer je riječ o Inicijativi u nastanku), tako da ćemo se u istraživanju dobrim dijelom osloniti i na recentne medijske izvore. Utoliko naglašavamo da ovaj rad u nekim aspektima predstavlja pionirski rad u Republici Hrvatskoj.

³ Natalia Tomaszewska, Adam Staryzik, „Conception of Intermarium in polish foreign policy in XXI century“, *Torun International studies*, vol. 1, br. 10, The Nicolaus Copernicus University Press (2017), 22.

2. MEĐUMORJE

Države srednje i istočne Europe imaju dugu tradiciju suradnje i savezništava. U razvijenom srednjem vijeku tako dolazi do stvaranja prvih personalnih i realnih unija, posebno između Ugarske i Hrvatske te Moravije i Bohemije. Najznačajniji doseg integracija u srednjoj i istočnoj Europi bila je rano-novovjekovna poljsko-litavska zajednica nastala sporazumom iz Lublina 1569., koja je obuhvaćala većinu prostora današnje Poljske, Litve, Bjelorusije i Ukrajine. Radilo se o najvećoj državi tadašnje Europe.⁴ Vladajuća dinastija Jagelovića⁵ sebe je vidjela kao „najsjeverniji bedem katoličanstva“ između pravoslavne Rusije s istoka i njemačkih protestantskih država sa zapada.

Ideja neovisne (kon)federacije zemalja između Baltičkoga i Crnoga mora inicijalno je bila vezana isključivo uz poljski nacionalni pokret. Ta se ideja pojavila prije Prvoga svjetskoga rata među poljskim intelektualcima vezanima uz Narodnu demokraciju, kulturni i politički pokret koji je težio stvaranju neovisne poljske države. Jan Ludwik Popławski 1901. tako se založio za stvaranje države koja bi obuhvaćala krajeve od Odra do Dnjepra i od Baltika do Karpata, što bi ujedinilo Čehe, Poljake, Slovake, Ukrajince, Bjelorusu i Litvance pod zajedničkom vlašću. Otac poljske diplomacije, Roman Dmowski, u knjizi „Njemačka, Rusija i poljsko pitanje“ iz 1907. osvrće se na negativnu ulogu Njemačke u srednjoistočnoj Europi i ističe važnost suradnje tih zemalja kako bi osigurale neovisnost od velikih sila.⁶

Kao predvodnik Poljskoga narodnoga pokreta, Dmowski je u srpnju 1917. silama Antante uputio memorandum pod naslovom „Pitanja srednje i istočne Europe“ u kojem saveznike uvjerava u važnost oslobođenja malih naroda srednje i istočne Europe i njihovu suradnju kao jamac stabilnosti ovoga dijela kontinenta. Dmowski i njegova Narodna demokracija bili su, međutim, za Poljsku kao homogenu etno-konfesionalnu državu te su isključivali mogućnost federacije sa susjednim državama.⁷

⁴ Leo Marić, „Intermarium: geopolitička alternativa po mjeri nacionalnih interesa“, *Obnova*, br. 3, Udruga Obnova (2014), 81–82.

⁵ Zanimljivo je za spomenuti da se u Poljskoj danas često za Međumorje i Inicijativu triju mora koristi naziv *Jagelonija*. Postoji tako i poljski internetski portal: jagiellonia.org.

⁶ Marić, „Intermairum“, 83–84.

⁷ Marić, „Intermarium“, 84.

Stavove Narodne demokracije najsnažnije je kritizirao Jerzy Giedroyc, novinar i publicist koji se više od pola stoljeća bavio idejom Međumorja i suradnje u srednjoistočnoj Europi. Giedroyc je kritizirao program Narodne demokracije i zagovarao poštovanje manjinskih prava u Poljskoj kako bi se neutralizirala opasnost od nacionalističkih pokreta manjinskih naroda, a posebno Ukrajinaca. Nakon Drugoga svjetskoga rata i oduzimanja Poljskoj velikih dijelova predratnih teritorija, u pariškom listu poljske emigracije „Kultura“ pozvao je na priznavanje novih istočnih granica kako bi se lakše uspostavili dobrosusjedski odnosi i savezništvo s poljskim istočnim susjedima.⁸

Od geopolitičkih koncepcija koje su povezane s idejom Međumorja iznimno je važno spomenuti i one od Józefa Becka (1894. – 1944.), dugogodišnjega šefa poljske diplomacije u međuratnom razdoblju i Józefa Piłsudskoga, državnoga poglavara neovisne Republike Poljske (1918. – 1922.). Becka možemo smatrati zagovornikom minimalističke koncepcije. On se zalagao za stvaranje tzv. treće Europe, što bi uključivalo strateško povezivanje Poljske, Mađarske i Rumunjske. Ovaj je prijedlog iznesen tridesetih godina 20. st., a Beck je razmišljao i o Jugoslaviji kao mogućem savezniku. Druga, maksimalistička koncepcija podrazumijeva okupljanje država srednjoistočne Europe, što bi obuhvaćalo Finsku, Litvu, Latviju, Estoniju, Poljsku, Bjelorusiju, Ukrajinu, Čehoslovačku, Mađarsku, Rumunjsku i Jugoslaviju. Prema ovoj koncepciji Poljska bi predstavljala geografsko središte te bi imala najznačajniju ulogu.⁹

I jedna i druga koncepcija nastaju u složenim geopolitičkim i sigurnosnim okolnostima, kad sa zapadne strane jača nacional-socijalistička Njemačka, a s istočne komunistički SSSR. Povezivanje zemalja između Berlina i Moskve smatralo se rješenjem protiv nadiruće nacističke i komunističke opasnosti. Ideja Međumorja nije realizirana, a – što je zanimljivo – sve države koje su bile uključene u razradu nekoliko inačica toga strateškoga plana kasnije je zaista okupirao ili Treći Reich ili SSSR. Bojazni su se pokazale opravdanima.

Ideja Međumorja dobila je inicijalno potporu Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država (SAD) koje ju razmatraju četrdesetih godina

⁸ Isto.

⁹ Dušan Proroković, „Reaktualizacija koncepta Međumorja (Intermarijuma) i položaj Srbije“, u: *Srbija i svet u 2017. godini*, Institut za međunarodnu privredu i politiku (2018), 54.

20. stoljeća, ali i tijekom Drugoga svjetskoga rata u cilju poslijeratnoga uređenja toga prostora. Uz britansku potporu 1942. predsjednik Vlade Poljske u egzilu Władysław Sikorski uspostavio je kontakte s predstavnicima grčkih i jugoslavenskih vlasti u emigraciji, a nakon toga vlada tzv. Poljske tajne države predstavlja formiranje poslijeratne centralnoeuropske federacije. Ova bi se federacija podudarala sa spomenutom maksimalističkom inačicom Međumorja, ali bez Finske i teritorija koji bi ostali u sastavu SSSR-a (Ukrajina, Bjelorusija).¹⁰ Najdalje dokle se došlo u ostvarivanju navedenih planova bilo je, pod britanskim pritiskom, sklapanje Sporazuma o Balkanskoj uniji između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Grčke 15. siječnja 1942.¹¹

Tijekom 1943. i u američkim se institucijama razmišlja o mogućnosti stvaranja „velike političke konfederacije“ koja bi obuhvaćala Čehoslovačku, Mađarsku, Austriju, Jugoslaviju, Bugarsku, Rumunjsku i Grčku, a možda i Tursku. Poljska bi prema jednom planu postala dio ove cjeline, a prema drugom bi planu ostala izvan kao strateški partner SAD-a. Ova cjelina trebala je imati zajedničku vanjsku politiku i obranu, a po mogućnosti bi se jačali još neki elementi i jačalo zajedništvo.¹² Nakon dogovora u Jalti i Teheranu odustalo se od ovih geopolitičkih koncepcija.

S obzirom na to da je ideja Međumorja izvorno nastala u cilju zaštite država srednje i istočne Europe od njemačke i sovjetske dominacije, razdoblje nakon Drugoga svjetskoga rata vrijeme je stagnacije ove ideje. Iako je poražena nacistička Njemačka, velikim dijelovima ovih prostora poslije rata dominirao je komunistički SSSR.

Takozvana Višegradska skupina osnovana je 15. veljače 1991. Na samom početku imala je tri članice, no raspadom Čehoslovačke postaje skupina s četiri članice: Češkom, Mađarskom, Poljskom i Slovačkom. Skupina je osnovana u cilju poticanja europske integracije članica te suradnje u područje energetike, ekonomije i obrane. Od navedenih država, međutim, samo Poljska ima izlaz na Baltičko more, a niti jedna na Crno more i Jadransko more. Stoga zametkom reaktualizacije ideje Međumorja možemo smatrati tek Inicijativu triju mora formiranu u Dubrovniku u ljeto 2016.

¹⁰ Proroković, „Reaktualizacija“, 55.

¹¹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam: ideje i stvarnost. 1 sv. 1914-1943.*, Prosveta (1987.), 771-772.

¹² Proroković, „Reaktualizacija“, 55.

3. PRVI SUMMIT INICIJATIVE TRIJU MORA U DUBROVNIKU - DONOŠENJE DUBROVAČKE IZJAVE

Uvodno je naznačeno da je prvi summit Inicijative triju mora održan u Dubrovniku, 25. kolovoza 2016. Inicijativu triju mora kao neformalnu platformu za osiguranje političke potpore i djelovanje na konkretnim prekograničnim i makro-regionalnim projektima tada su poduprle: Austrija, Bugarska, Češka, Estonija, Hrvatska, Latvija, Litva, Mađarska, Poljska, Rumunjska, Slovačka i Slovenija. Ove su države donijele Zajedničku izjavu o Inicijativi triju mora (tzv. Dubrovačka izjava).

U Izjavi se prepoznaje važnost povezivanja gospodarstava srednje i istočne Europe te infrastrukture od sjevera do juga, kako bi se zaokružilo jedinstveno europsko tržište, s obzirom na to da je većina dosadašnjih napora služila povezivanju europskoga istoka i zapada. Potpisnici Izjave izrazili su uvjerenje da će proširenjem postojeće suradnje u energetici, prometu, digitalnoj komunikaciji i gospodarstvu srednja i istočna Europa postati sigurnija i konkurentnija, pridonoseći time snažnijoj EU u cjelini.¹³ Poljski predsjednik Andrzej Duda¹⁴ u svojem je govoru na otvorenju foruma ocijenio da će projekti LNG terminala u Poljskoj i Hrvatskoj, kada postanu operativni, biti atraktivni za međunarodna ulaganja. Projekt je dobio kinesku potporu kao komplementaran kineskoj strategiji novoga Puta svile (inicijativa Pojas i put): na summitu je govorio Liu Haixing, pomoćnik kineskoga ministra vanjskih poslova zadužen za odnose sa zemljama srednje i istočne Europe.¹⁵ Projekt je do-

¹³ „Zajednička izjava o Inicijativi triju mora (Dubrovačka izjava), *Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović* (2016), <http://predsjednica.hr/files/Zajedni%C4%8Dka%20izjava%20o%20Inicijativi%20triju%20mora.pdf>, pristupljeno 1. rujna 2019.

¹⁴ Bitno je za istaknuti da je Andrzej Duda član konzervativne stranke Pravo i Pravda (PiS) u čijim redovima ideja revitalizacije Međumorja nije novost. Tu ideja već nekoliko godina podupire predsjednik PiS-a, Jarosław Kaczyński, a podupirao ju je i njegov brat Lech Kaczyński, posebno na planu energetike, koji je bio poljski predsjednik do zrakoplovne tragedije 2010. u kojoj je poginuo. PiS nastoji graditi blisku suradnju sa svojim susjedima, a kao sredstvo jačanja tzv. nove Europe prema tzv. staroj Europi, tj. državama članicama koje su ušle u EU prije 2004.

¹⁵ Komplementarnost Inicijative triju mora i kineske inicijative Pojas i put tijekom posjeta kineskoga izaslanstva Hrvatskoj u travnju 2019. istaknula je predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović. Ona smatra da „Inicijativa triju mora nadopunjuje kinesku inicijativu ‘Jedan pojas, jedan put’, pogotovo što se tiče povezivanja Azije i Europe.“ („Grabar Kitarović primila

¹⁵ kineskog premijera: ‘Kineska inicijativa Jedan pojas, jedan put i Inicijativa triju mora su komplementarne’“, *Jutarnji list* (2019), <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/foto-grabar-kitarovic-primila-kineskog-premijera-kineska-inicijativa-jedan-pojas-jedan-put-i-inicijativa-triju-mora-su-komplementarne/8717930/>, pristupljeno 3. rujna 2019.).

bio i američku potporu: američki govornik na summitu, general James L. Jones, poručio je da je razvoj Inicijative triju mora „kritični element“ ne samo europskoga razvoja nego i njezine sigurnosti. Dodao je i da se Rusija danas koristi svojim izvorima energije kako bi ostvarila gospodarski utjecaj i ojačala svoje geopolitičke ciljeve. Na summitu su uz LNG terminal na Krku spomenuti i drugi projekti u okviru Inicijative triju mora: Baltičke željeznice te cesta Via Carpatia. Projekt LNG terminala na Krku spomenut je kao instrument energetske diverzifikacije, odnosno kao sredstvo pomoću kojega će se smanjiti ovisnost srednje i istočne Europe o ruskim energentima.¹⁶

Projekt izgradnje autoputa Via Carpatia od litvanske Klapejade do grčkoga Soluna, čime bi se prvi put u povijesti spojili krajnji sjever i jug novoga Međumorja, zapravo je starija ideja koja je razrađivana tijekom 2006. kad je potpisan memorandum između ministara prometa Poljske, Slovačke, Mađarske i Litve, a 2010. inicijativi su se pridružila nadležna ministarstva Rumunjske, Bugarske i Grčke.¹⁷

S obzirom na to da je Inicijativa triju mora pokrenuta u hrvatsko-poljskoj suradnji, važan govor na dubrovačkom summitu održala je predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović. Ona je izjavila da je prostor Jadrana, Baltika i Crnoga mora „žila kucavica“ Europe i da je za njegov razvoj potrebno 50 milijardi eura. Dvanaest država članica EU između triju mora, dodala je Grabar Kitarović, imaju goleme mogućnosti za jačanje suradnje na vlastitu i korist cijele Unije. No, to područje zbog povijesnih razloga zaostaje za prosjekom EU, a nakon ujedinjenja inzistiralo se na ponovnoj izgradnji između istoka i zapada, dok se zanemarilo povezivanje sjevera i juga.¹⁸

¹⁶ „Na Dubrovnik Forumu prihvaćena zajednička izjava, državnici podržali brojne konkretne projekte“, *Jutarnji list* (2016), <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/na-dubrovnik-forumu-prihvace-na-zajednicka-izjava-drzavnici-podrzali-brojne-konkretne-projekte/4643453/>, pristupljeno 3. rujna 2019.

¹⁷ Proroković, „Reaktualizacija“, 58.

¹⁸ „Predsjednica na Dubrovnik forumu: Prostor Jadrana, Baltika i Crnog mora žila je kucavica Europe“, *Jutarnji list* (2016), <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/predsjednica-na-dubrovnik-forumu-prostor-jadrana-baltika-i-crnog-mora-zila-je-kucavica-europe/4643141/>, pristupljeno 4. kolovoza 2019.

4. DRUGI SUMMIT INICIJATIVE TRIJU MORA U VARŠAVI – LNG TERMINAL NA KRKU I AMERIČKI UKAPLJENI PLIN

U srpnju 2017. summit Inicijative triju mora održan je u Varšavi, a njime je moderirala hrvatska predsjednica Kolinda Grabar Kitarović. Kao cilj sastanka istaknuto je snažnije povezivanje država s izlazom na Baltičko, Crno i Jadransko more, a poseban gost sastanka bio je američki predsjednik Donald Trump čija je prisutnost presudno obilježila ovaj summit. Trump je u svojem govoru na varšavskom summitu čestitao poljskom predsjedniku i hrvatskoj predsjednici na vodstvu „povijesne Inicijative triju mora“ i dodao da podupire napore za sigurnost i prosperitet država članica. „Ovdje smo kako bismo pokrenuli novu budućnost za energiju koja će donijeti prosperitet za sve naše građane. Ako su vam potrebni energenti, slobodno nas nazovite“, rekao je Trump. Vladar Bijele kuće poručio je da SAD ne će koristiti energiju kao prisilu i da prekoceanska velesila ne želi monopolistički položaj, nego biti partner.¹⁹

Govoreći o energetske projektima, iznimno je zanimljivo za istaknuti to da je Trump od konkretnih projekata spomenuo jedino izgradnju LNG terminala na Krku. U površnim medijskim analizama američku potporu izgradnji LNG terminala na Krku uglavnom se objašnjavalo pokušajem ograničavanja ruskoga utjecaja pri čemu se polazilo od teze da je ruski plin ne samo ekonomska nego i geopolitičko-sigurnosna kategorija. No, rijetko je tko primijetio da u ovome slučaju SAD ima ne samo (geo)političke nego i eminentno ekonomske interese.

Poznato je da najveće zalihe konvencionalnoga prirodnoga plina imamo u Rusiji, Iranu i Kataru, no zalihe plina iz škrljavaca, koje su tehnički obnovljive, široko su distribuirane. Preliminarna istraživanja pokazuju da su veliki izvori ove vrste plina smješteni u južnoj i sjevernoj Americi, Aziji (uključivši Indiju i Kinu), Australiji i Indoneziji. Nakon godina znanstveno-istraživačkih napora usavršena je metoda tzv. hidrauličkoga fraktuiranja (koja se još uvijek veže uz određene prijepore glede ekoloških standarda), što je dovelo do toga da je proizvodnja plina iz škrljavaca s 1 % u 2010. narasla na 23 % ukupne američke proiz-

¹⁹ „Trump o Inicijativi tri mora: Amerika jedva čeka ojačati gospodarske odnose s vama“, *HRT vijesti* (2017), <https://vijesti.hrt.hr/395337/summit-inicijativa-triju-mora-u-varsavi>, pristupljeno 4. rujna 2019.

vodnje prirodnoga plina. Sjedinjene Američke Države pretekle su Rusiju i Saudijsku Arabiju kao najvećega proizvođača prirodnoga plina. Time nije, naravno, ugrožen njihov primat kao najvećih izvoznika jer je SAD uvijek i pri vrhu liste najvećih potrošača, no američki je cilj postojeće uvozne LNG terminale transformirati u izvozne te svoj ukapljeni plin prodavati drugim državama.²⁰ Hrvatska (terminal na Krku) i Poljska (koja je već izgradila LNG terminal, Swinoujscie, na Baltičkom moru), čini se, trebale bi predstavljati točku ulaza američkoga ukapljenoga plina za Europu, što Washington ocjenjuje posebno važnim u kontekstu izgradnje Sjevernoga toka 2 putem kojega se dodatnih 55 milijardi kubičnih metara plina transportira iz Rusije u Njemačku, i tako povećava ovisnost o ruskome plinu.

5. SUMMIT INICIJATIVE TRIJU MORA U BUKUREŠTU – 40 PROJEKATA VRIJEDNIH 45 MILIJARDI EURA

Treći summit Inicijative triju mora, održan 18. rujna 2018. u Bukureštu, potvrdio je popis od 40 prioritetnih projekata čiji je cilj, istaknuto je na summitu, ojačati ekonomski razvoj država srednje Europe, kako bi se jaz između stare i nove Europe što više smanjio, a njegovi sudionici snažno poduprli transatlantske veze i energetske neovisnost regije. Inicijativa triju mora poduprla je listu prioritetnih interkonekcijskih projekata u tri ključna područja: energetici, prometu i digitalizaciji. Ukupna vrijednost projekata je oko 45 mlrd. eura. Uz summit održan je i poslovni forum, na čijim je marginama potpisan sporazum o mreži gospodarskih komora, kao i pismo namjere o utemeljenju fonda inicijative. Fond bi trebao služiti za financiranje manjega dijela projekata koji ne zadovoljavaju uvjete za financiranje iz sredstava EU-a.²¹

Rumunjski predsjednik Klaus Iohannis istaknuo je da je treći summit pokazao da je Inicijativa triju mora „proeuropska“ i „protransatlantska“, što je dokazala prisutnost predsjednika Europske komisije Jean-Claudea Junckera i američkoga ministra energetike Ricka Perry-

²⁰ Davor Božinović, *Globalna sigurnost. Sigurnosni izazovi u 21. stoljeću*, Narodne novine (2016), 34–35.

²¹ „Inicijativa ‘Tri mora’ jača; predstavljeni projekti vrijedni 45 milijardi eura“, *HRT vijesti* (2018), <https://vijesti.hrt.hr/462163/junker-na-sastanku-inicijative-tri-mora>, pristupljeno 5. rujna 2019.

ja. Za veze s SAD-om posebno se zauzeo i poljski premijer Mateusz Morawiecki, a hrvatska predsjednica Grabar Kitarović transatlantske je veze istaknula i kao jedan od triju stupa inicijative, uz ekonomsku konvergenciju i koheziju. Trećem summitu prisustvovao je i ministar vanjskih poslova Republike Njemačke, Heiko Maas. Juncker je rekao da Europska komisija daje punu potporu Inicijativi i želi ohrabriti sudionike u stvaranju novih koridora, ne samo između sjevera i juga nego i istoka i zapada. Predsjednik Europske komisije dodao je da je uvijek mislio da Europa treba disati dvama plućnim krilima, istokom i zapadom.²²

Na poslovnom forumu koji se održao uz summit bili su i predstavnici zemalja tzv. zapadnoga Balkana, SAD-a, Moldavije, Ukrajine, Gruzije te dužnosnici Europske komisije. Prisutni su bili i predstavnici važnih financijskih institucija, Svjetske banke, Europske banke za obnovu i razvoj i Europske investicijske banke.²³

Punopravne članice Inicijative triju mora mogu biti samo članice EU-a zbog jedinstvenoga zakonodavnoga okvira za provedbu projekata dok ostale države mogu sudjelovati kao zemlje partneri. Do sada nije precizirano hoće li nakon eventualnoga proširenja EU-a na države tzv. zapadnoga Balkana i te države moći postati punopravne članice Inicijative. Na summitu je, kako je rečeno, bila prisutna predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović, koja je u govoru istaknula da je skupom u Bukureštu prepoznata uloga poslovnoga sektora kao ključnoga partnera za uspjeh i dugoročnu održivost Inicijative i kao temelja svih gospodarstava na kojemu je potrebno graditi budućnost i razvoj. Izgradnju infrastrukture definirala je nezaobilaznim predujetom modernoga ekonomskoga razvoja koja u kontekstu Inicijative predstavlja i važno sredstvo osiguranja stabilnosti i otpornosti europske kohezije.²⁴

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ „Predsjednica Republike sudjelovala na plenarnoj sjednici Inicijativa triju mora u izazovnom međunarodnom kontekstu“, *Predsjednica Republike Kolinda Grabar Kitarović* (2018), <http://predsjednica.hr/objava/1/1/2591>, pristupljeno 5. rujna 2019.

6. ČETVRTI SUMMIT U LJUBLJANI – USPOSTAVA INVESTICIJSKOGA FONDA

Četvrti summit Inicijative triju mora održan je od 5. do 6. lipnja 2019. u Ljubljani. Summit je drugi put popraćen business forumom, na koji je stiglo više od 600 predstavnika poslovnoga svijeta iz 43 države. Prvi put nakon foruma predano je izvješće o napretku u ključnim projektima. Hrvatska predsjednica Kolinda Grabar Kitarović ocijenila je kako se Inicijativa „nevjerojatno“ razvila od 2015. kad je dočekan a s mnogo skepticizma. „Ono što je još iznimno je investicijski fond koji je pokrenut prošle godine potpisivanjem neobvezujućeg pisma namjere između banaka na našem prostoru. Danas to postaje pravi fond u kojem su zasad Poljska i Rumunjska, no pregovara se s europskim bankama za investicije i razvoj, kao i sa Svjetskom bankom pa se očekuje da će i one sudjelovati, a potom i druge zemlje“, rekla je Kolinda Grabar Kitarović (JL, 2019. (lipanj)).

U raspravi su sudjelovali i slovenski predsjednik Borut Pahor, estonska predsjednica Kersti Kaljulaid, bugarski predsjednik Rumen Radev, ministar vanjskih poslova Mađarske Peter Szijjarto, poljski predsjednik Andrzej Duda, američki ministar energetike Rick Perry te predsjednik Češke Miloš Zeman koji je prvi put došao na summit.²⁵

Grabar Kitarović je kao glavne hrvatske interese u sklopu inicijative navela prometnu infrastrukturu, digitalizaciju i LNG terminal na Krku koji, smatra, nije samo važan energetske nego i strateški. „Bitno je omogućiti da cijeli prostor srednje Europe nije ovisan o jednom izvoru energije i da diverzificiramo i povežemo cijeli prostor.“ Za digitalizaciju je kazala da je „rješenje mnogih problema u Hrvatskoj, uključujući iseljavanje.“ „Širokopojasni internet i njegovo uvođenje omogućili bi bolje i kvalitetnije školovanje, ali i to da možete živjeti u Hrvatskoj, a raditi negdje drugdje.“ To je posebice važno u udaljenijim i manjim mjestima poput otoka, ruralnih i planinskih područja, dodala je Predsjednica. Duda je podsjetio kako od Tallina do rumunjske Constante putovanje danas traje tri dana, dok od Barcelone do Gothenburga treba samo

²⁵ „Inicijativa triju mora dobila novu dimenziju: Pokrenut investicijski fond za izgradnju prometne, energetske i digitalne infrastrukture“, *Jutarnji list* (2019), <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/inicijativa-triju-mora-dobila-novu-dimenziju-pokrenut-investicijski-fond-za-izgradnju-prometne-energetske-i-digitalne-infrastrukture/8972333/>, pristupljeno 6. rujna 2019.

jedan, što pokazuje velike razlike u povezanosti zapad – istok u odnosu na sjever – jug.²⁶

Radev je istaknuo kako je dobar pokazatelj da je Inicijativa na pravom putu sve veći interes koji ona dobiva u Bruxellesu, dok je estonska predsjednica upozorila da se u budućim projektima treba osigurati ne samo da su kompetitivni nego i čisti, jer „planet treba spašavanje“. Kao čelnica države poznate kao digitalna predvodnica, poručila je da je Tallinn spreman predvoditi digitalno povezivanje regije. Češki predsjednik Zeman govorio je i o povezivanju triju rijeka – Odre, Dunava i Elbe, što je komplementarno inicijativi. Naglasio je kako to nije važno samo zbog vodenoga prometa nego i zbog opskrbe vodom, a Grabar Kitarović kasnije je pozdravila njegov prijedlog u kontekstu luke u Vukovaru. Szijarto je još jednom ponovio kako će srednja Europa biti motor rasta Europske unije. „Pokazali smo da manje dvoličnosti, dvostrukih standarda i političke korektnosti donose bolje rezultate.“ Američki ministar energetike dao je podršku osnaživanju energetske unije pa je poručio da SAD danas, kao vodeći proizvođač nafte i prirodnoga plina, uvodi ravnotežu u svijet energetike i to može biti na korist „prijatelja i saveznika.“ „Nećemo nikad koristiti energiju kao sredstvo političke prisile“, rekao je Perry referirajući se na Rusiju.²⁷

Sudionici su otkrili kako bi se iduće godine Inicijativa mogla priključiti i Ukrajina, a na summitu su sudjelovali i njemački predsjednik Frank-Walter Steinmeier (što se može ocijeniti kao njemačku sve veću zainteresiranost za Inicijativu) i predsjednik Europske komisije Jean Claude Juncker.

7. KONTROVERZE OKO GEOPOLITIČKIH CILJEVA INICIJATIVE TRIJU MORA

U uvodu je apostrofirano da je Inicijativa triju mora već na prvome summitu u Dubrovniku dobila jasnu i nedvosmislenu potporu SAD-a, a na drugome summitu u Varšavi bio je prisutan američki predsjednik Donald Trump.

---

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

Predsjedavajući Centra za međunarodnu sigurnost Atlantskoga vijeća (Atlantic Council's Brent Scowcroft Center on International Security), spomenuti general James I. Jones, naglasio je da je projekt Inicijative triju mora „transatlantski projekt koji ima geopolitičke, geostrateške i geoeekonomske implikacije“ čijim će ostvarenjem biti „ojačana čitava transatlantska zajednica“. Dodao je i da u „svjetlu upotrebe energije kao oružja od strane Rusije, Inicijativa triju mora treba poslužiti kao projekt koji bi objedinio europsku energetska infrastrukturu na području između Baltičkoga, Jadranskoga i Crnoga mora i zbog toga mora biti strateški prioritet za američku administraciju“.²⁸

S obzirom na to da Inicijativa triju mora – to već sada jasno možemo zaključiti iz do sada navedenih činjenica i podataka – nesumnjivo predstavlja suvremenu reaktualizaciju ideje Međumorja – i uživa američku potporu, odmah nakon pojave ove Inicijative uz nju su se počele vezivati različite kontroverze.

Pojedini kritičari i analitičari Inicijative tako kao njezine latentne ciljeve navode zaustavljanje utjecaja Rusije i izvlačenje prostora između NATO-a/EU i Rusije (Ukrajina, Bjelorusija, Moldavija) iz sfere ruskoga utjecaja, sa zadržavanjem uporišta na Kavkazu (Gruzija) i shodno tome pogodovanje interesima SAD-a.²⁹ Inicijativu se označava kao „geopolitički klin između Bruxellesa i Moskve, odnosno, geopolitički i povijesno gledano, između Njemačke i Rusije.“³⁰

Geopolitički i ekonomski analitičar William Engdahl u članku „Geopolitika poljske inicijative Triju mora“, Inicijativu triju mora ocjenjuje kao „slabo prikiveni geopolitički pokušaj kontriranja utjecaju Rusije na istoku i Njemačke na zapadu.“³¹ Nakon formiranja Inicijative triju mora njemački političari u tome su potezu vidjeli pokušaj podjele Eu-

²⁸ Rachel Ansley, „Making the Three Seas Initiative a Priority for Trump“, *Atlantic Council* (2017), <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/making-the-three-seas-initiative-a-priority-for-trump/>, pristupljeno, 5. rujna 2019.

²⁹ Petar Kurečić, „Inicijativa triju mora: geografske odrednice, geopolitička utemeljenja i budući izazovi“, *Hrvatski geografski glasnik*, br. 80, Hrvatsko geografsko društvo (2018), 99–124.

³⁰ Kurečić, „Inicijativa“, 102.

³¹ William Engdahl, „The Geopolitics of Poland's Three Seas Initiative“, *New Eastern Outlook* (2017), <https://journal-neo.org/2017/12/06/the-geopolitics-of-poland-s-three-seas-initiative/>, pristupljeno 6. rujna 2019.

rope i slabljenja Njemačke,³² dok je Moskva taj projekt okvalificirala kao pokušaj SAD-a i NATO-a da potisne rusku energiju s europskoga tržišta.³³

Istaknuti američki geopolitičar dr. sc. George Friedman Inicijativu triju mora vidi ne samo kao „sanitarni kordon“ prema Rusiji nego i kao Inicijativu koja će blokirati i Tursku koja prerasta u regionalnu silu. Friedman podsjeća da kad je Turska u prošlosti bila snažna, njezin je utjecaj dozežao Balkan, a u ekstremnijim slučajevima i Budimpeštu i Beč.³⁴

Geopolitički motivi Inicijative triju mora iz redova njezinih kritičara objašnjavaju se na tragu geopolitičke misli britanskoga geopolitičara Halforda MacKindera kojega je posebno zabrinjavala mogućnost povezivanje Njemačke i Rusije. U suvremenim okolnostima ta bi Inicijativa, dosljedno navedenim kritičkim primjedbama, trebala spriječiti povezivanje njemačkoga kapitala i tehnologije i ruskih resursa, a pokušaji opstrukcije izgradnje Sjevernoga toka 2 upravo su dio pokušaja da se spriječi snažnije povezivanje Berlina i Moskve. SAD se, naime, snažno protivi izgradnji Sjevernoga toka 2 (plinovod u Baltičkom moru koji povezuje Rusiju i Njemačku), a nedavno je upozorio da bi mogao uvesti sankcije njemačkim kompanijama koje će nastaviti suradnju s Rusijom na izgradnji ovoga plinovoda.³⁵

Prema Kurečiću, „suvremena Inicijativa ima slične ciljeve kao Intermarium – zaustavljanje ruskoga utjecaja i izvlačenje država koje se nalaze između EU-a/NATO-a i Rusije (Ukrajina, Bjelorusija i Moldavija) potpuno iz sfere ruskoga utjecaja, promičući tako interese SAD-a, kao velike sile koja sada igra sličnu ulogu koju je Francuska imala u razdoblju nakon Prvoga svjetskoga rata.“³⁶

³² Vasile Rotaru, „Dividing the EU? The intra-union regional cooperation on the Eastern flank“, Center for European Neighborhood Studies, Central European University (2018), 11–12.

³³ Zsafia Bajnai, „Three Seas leaders must overcome external influence and internal disunity to achieve prosperity“, *Atlantic Council* (2018), <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/three-seas-leaders-must-overcome-external-influence-and-internal-disunity-to-achieve-prosperity/>, pristupljeno 6. rujna 2019.

³⁴ George Friedman, „From the Intermarium to the Three Seas. Geopolitical futures“, *Geopolitical futures* (2017), <https://geopoliticalfutures.com/intermarium-three-seas/>, pristupljeno 6. rujna 2019.

³⁵ „SAD prijeti sankcijama njemačkim kompanijama“, *Energetika-net*, <http://www.energetika-net.com/vijesti/plin/sad-prijeti-sankcijama-njemackim-kompanijama-27920>, pristupljeno 7. rujna 2019.

³⁶ Kurečić, „Inicijativa“, 109.

Kritičke opaske o Inicijativi triju mora kao antiruskoj i antinjemačkoj inicijativi koja želi podijeliti EU³⁷ donekle su ublažene nakon posljednjega summita u Bukureštu. Naime, kao što smo spomenuli, na ovome je summitu bio predsjednik Europske komisije Juncker, kao i njemački ministar vanjskih poslova Maas koji su poduprli napore za povezivanjem država između Jadranskoga, Baltičkoga i Crnoga mora. Ovdje je ključno za napomenuti da države Višegradske skupine, koje čine osnovu Inicijative triju mora, imaju danas veću robnu razmjenu s Njemačkom nego što to ima Francuska. Poljska povijesno gledano nema dobre odnose s Njemačkom, dok je primjerice Češka bliže Njemačkoj i zapadnoj Europi nego istočnoj Europi. Graditi stoga Inicijativu triju mora kao antinjemački projekt nije odveć realna opcija.

K tome, unutar Inicijative triju mora postoje divergentni stavovi o odnosu prema Rusiji. Dok bi se Poljsku, Estoniju, Latviju, Litvu i Rumunjsku moglo označiti kao države s proturuskom retorikom, to se nikako ne bi moglo reći za Austriju, Bugarsku, Mađarsku, Slovačku i Sloveniju koje – u prvom redu zbog gospodarskih i energetske interese – vode vrlo pragmatičnu politiku prema Moskvi. Koliko će različiti interesi prema Moskvi u budućnosti uzrokovati eventualna neslaganja unutar Inicijative pokazat će budućnost, pri čemu treba imati na umu kako su sve ove države, ako tu izuzmemo neutralnu Austriju, zemlje članice NATO saveza, što podrazumijeva određene vanjskopolitičke pretpostavke. Kako bilo, u klimi neohladnoratovske retorike između SAD-a i Rusije, a tu je sada i treći globalni „igrač“ Kina,³⁸ bit će zanimljivo pratiti vanjskopolitičko pozicioniranje država članica Inicijative triju mora.

8. INICIJATIVA TRIJU MORA I REPUBLIKA HRVATSKA

S obzirom na dosadašnju proaktivnu ulogu predsjednice Republike Kolinde Grabar Kitarović u Inicijativi triju mora,³⁹ koja je pored sud-

³⁷ Neovisno o tome smatramo li Inicijativu triju mora projektom koji dijeli EU ili projektom koji povezuje svoje članice, svakako se može govoriti o Inicijativi triju mora kao o svojevrsnom preventivnom potezu za slučaj da dođe do formiranja tzv. Europe više brzina koju ponajviše podupiru Berlin i Pariz.

³⁸ Davor Dijanović, „Novi hladni rat Sjedinjenih Američkih Država i Ruske Federacije“, *Obnova*, br. 11, Udruga Obnova (2019), 141 – 175.

³⁹ Za razliku od Predsjednice Republike, dosadašnje Vlade nisu iskazale veliku potporu Inicijativi.

jelovanja u organizaciji dosadašnjih triju summita Inicijative održala niz bilateralnih susreta s čelnicima država Inicijative triju mora, jasno je da Hrvatska u ovoj Inicijativi ima jedno od istaknutijih mjesta, o čemu jasnije od ičega svjedoči činjenica da je prvi summit održan u Dubrovniku. Nameće se, međutim, pitanje konkretnih hrvatskih interesa, odnosno pozicije u savezu država između Jadranskoga, Baltičkoga i Crnoga mora.

U razmatranju hrvatske pozicije u ovom kontekstu, treba krenuti od činjenice da je Hrvatskoj, u situaciji tektonskih lomova svjetske geopolitičke scene, u kojoj je „rekonstrukcija međunarodnoga sustava najveći izazov (...) za današnje državničke“⁴⁰ zasigurno potrebna aktivnija vanjska politika. Hrvatska nesumnjivo ima svoje interese na području tzv. zapadnoga Balkana (ekonomski interesi, ali i Hrvati koji žive u susjednim državama bivše Jugoslavije), no Hrvatska je povijesno i geografski dominantno srednjoeuropska i mediteranska država.

„Hrvati su uključivanjem u jugoslavensku državu 1918. bili uvučeni u kretanja na balkanskom prostoru, premda je Hrvatska zemljopisno, povijesno i kulturno dio sredozemne i srednjoeuropske panonske regije.“⁴¹ Hrvatska bi se upravo uz Inicijativu triju mora mogla reafirmirati kao srednjoeuropska država, što bi joj omogućilo nova partnerstva i strateška savezništva.

Inicijativa triju mora Hrvatskoj bi mogla donijeti i geopolitičke dobrobiti. Izgradnjom LNG terminala na Krku – a to je, ponovit ćemo, jedini projekt koji je na summitu u Varšavi *expressis verbis* spomenuo Donald Trump – Hrvatska bi se mogla snažnije afirmirati kao strateški partner Sjedinjenih Američkih Država, i dalje najmoćnije države svijeta. Hrvatska bi izgradnjom LNG terminala dobila priliku postati tranzitna zemlja za srednju Europu jer bi moglo doći do gradnje plinovoda do drugih zemalja, a Hrvatska bi zarađivala na tranzitu.

Hrvatska će izgradnjom LNG terminala biti manje ovisna o ruskom plinu, čime će smanjiti energetske rizik. U slučaju postojanja LNG infrastrukture, brodovi iz raznih krajeva svijeta mogu do Hrvatske transportirati ukapljeni plin, bilo da je riječ o SAD-u, Kataru, Egiptu itd. Kad je Litva izgradila LNG terminal, ruski je Gazprom praktički istoga trenutka

⁴⁰ Henry Kissinger, *Svjetski poredak*, Školska knjiga (2015), 320.

⁴¹ Felipe Fernandez-Armesto, *Narodi Europe*, Naklada Zadro (1997), 197.

snizio cijenu plina za Litvu za čak 20 posto.⁴² Diverzifikacija nabave i konkurencija, jasno, donose niže cijene.

U okviru Inicijative triju mora Hrvatska ima interes izgradnje nizinke pruge Zagreb – Rijeka – mađarska granica, kao i interes za druge infrastrukturne projekte koje bi mogla donijeti veća suradnja država između Jadrana, Baltika i Crnoga mora. Inicijativa donosi i veću važnost Luke Rijeka, koju je EU još 2010. proglasila strateškim prometnim koridorom za operativno povezivanje sa zemljama Bliskoga, Srednjega i Dalekoga istoka kao najvažnijim tržištima svijeta. Tu je i veća važnost Koridora VC kao regionalne poveznice na pravcu Baltik – Srednja Europa – Jadran. Poboljšanje željezničke, lučke i cestovne prometne infrastrukture i povećanje prometne važnosti Hrvatske po logici stvari pozitivno bi utjecalo na jačanje hrvatskoga gospodarstva.

U okviru Inicijative triju mora Republika Hrvatska, dakle, nedvojbeno ima svoje interese. Od predviđenih 40 projekata i 45 mlrd. eura predviđa se da je u Hrvatskoj 11 projekata vrijednih gotovo dvije milijarde eura.⁴³

9. PERSPEKTIVE INICIJATIVE TRIJU MORA

U okviru realizacije Inicijative triju mora do sada su održana četiri summita. Na prošlogodišnjem summitu predstavljeno je 40 projekata vrijednih 45 mlrd. eura. U veljači 2017. Europska komisija odobrila je 102 milijuna eura bespovratnih sredstava za izgradnju LNG terminala na Krku.⁴⁴

Do sada čini se da je glavni sadržaj, tj. glavno kohezivno tkivo koje je okupljalo članice Inicijative triju mora bila energetska sigurnost, tj. proklamirani cilj energetske diverzifikacije i smanjivanja ovisnosti o ruskom plinu.

⁴² Marinko Glavan, „Posjetili smo plutajući LNG terminal u Litvi, sličan onom kakav je planiran u Omišlju. Evo što smo sve vidjeli“, *Novi list* (2018), <http://www.novolist.hr/Vijesti/Svijet/Posjetili-smo-plutajuci-LNG-terminal-u-Litvi-slican-onom-kakav-je-planiran-u-Omislju-Evo-sto-smo-sve-vidjeli>, pristupljeno 7. rujna 2019.

⁴³ „Inicijativa ‘Tri mora’ jača; predstavljeni projekti vrijedni 45 milijardi eura“.

⁴⁴ „Hrvatskoj odobreno 102 milijuna eura za LNG terminal“, *Poslovni dnevnik* (2017), <http://www.poslovni.hr/hrvatska/hrvatskoj-odobreno-102-milijuna-eura-za-lng-terminal-324385>, pristupljeno 8. rujna 2019.

Kao glavna članica Inicijative i svojevrsni predvodnik do sada se nametnula Poljska kao najveća postkomunistička država članica EU-a i NATO-a, koja spaja središnji i sjeverni dio Inicijative. To je prirodno s obzirom na činjenicu da ima gotovo dvostruko veći broj stanovnika od Rumunjske, druge najveće članice Inicijative.

Inicijativa nesumnjivo izgleda kao oživiljenje geopolitičkih ideja i inicijativa iz prve polovice 20. stoljeća, posebice iz međuratnoga razdoblja, od kojih je najvažnija ideja Međumorja. „Ako bi Inicijativa u budućnosti uključivala Ukrajinu i možda Moldaviju ili bi one bile potpuno prihvaćene kao pridružene članice, mogla bi se smatrati kao obnovljena i uvećana Austro-Ugarska Monarhija (proširena na sjever i istok).“⁴⁵

Između nekih država članica Inicijative postoji dugačka povijest sukobljavanja i neriješenih problema, a kako smo već spomenuli, i različit odnos prema Rusiji. Ono što, osim komplementarnih infrastrukturnih projekata, povezuje većinu država članica Inicijative zajedničko je povijesno nasljeđe i kulturološke sličnosti. Većina država članica su u različitim razdobljima bile unutar istoga državno-pravnoga okvira, odnosno iste krune, a sve ih, ako isključimo Austriju, povezuje i komunistička prošlost.

Inicijativa Jadran – Baltik – Crno more predstavlja 28 % teritorija EU i 22 % njezina stanovništva, no samo 10 % BDP-a. Cilj Inicijative je putem suradnje svoj gospodarski uspon pospješiti izgradnjom energetske mreže, prometnih koridora i prometnom infrastrukturom.

Uz spomenuti projekt izgradnje LNG-a na Krku, Baltičke željeznice te cestu Via Carpatia predviđeni su i drugi energetske i infrastrukturni projekti. Kad su u pitanju energetske projekti, riječ je o Plinskoj Interkonekciji Poljska – Litva (GIPL) koja bi integrirala izolirana tržišta plina u baltičkim državama u plinsku mrežu EU. Tu je i Plinski koridor sjever – jug (BRUA), kao sustav dvosmjernih plinovoda. Na jugu bi se povezao s podmorskim poljima u Crnom i Kaspijskom moru (putem plinovoda TANAP u Turskoj). Na svojem zapadnom kraju integrirao bi Balkan u plinsku mrežu Europske unije, preko Baumgartena u Austriji. Naftovod Eastrijung povezao bi pak postojeće plinovode u Bugarskoj, Rumunjskoj, Mađarskoj i Slovačkoj.⁴⁶

⁴⁵ Kurečić, „Inicijativa“, 108.

⁴⁶ Vondra, „Regional“.

Od prometnih infrastrukturnih projekata, uz spomenutu cestu Via Carpatia, predviđena je i modernizacija autoceste Sjever – Jug uz rutu E65 koja bi povezala Baltik (od Szczecina, Poljska) s Jadranskim morem (Rijeka, Hrvatska), Rail Baltica koja bi povezala Varšavu, Kaunas, Rigu, Tallin i Helsinki te Rail 2 Sea koja bi povezala Gdanjsk u Poljskoj i najveću rumunjsku luku Constanta.⁴⁷

Inicijativa triju mora, dakle, zasigurno ima potencijala za daljnji razvoj, no njezine perspektive ovisit će o umješnosti državnika i diplomata da prevladaju međusobne, ponegdje i dispartatne interese i usmjere se na zajedničke ciljeve i projekte. Svoje interese u zemljama srednje i istočne Europe ima i Kina u okviru inicijative „Pojas i put“ i „17+1“, tako da će uspješnost projekata u okviru Inicijative triju mora ovisiti o usklađivanju s navedenim kineskim inicijativama koje također podrazumijevaju gradnju prometne infrastrukture.

Na kraju, ali ne i manje važno, budućnost Inicijative triju mora ovisit će i o rezultatima neohladnoratovskih nadmetanja Washingtona i Moskve, odnosno Washingtona i Pekinga. Inicijativa će imati budućnost ako se ne će definirati negativistički, tj. „anti nečega“ i ako će konstruktivno u bitnome graditi svoj identitet neovisno o geopolitičkim, geostrateškim i geoekonomskim igrama velikih sila. Ako bi se Inicijativa dala presudno uvući u geopolitičke igre velikih sila i postati bilo čija „moneta za potkusurivanje“, onda će to bitno potkopati njezine izgleda za uspjeh. Negativni identitet, naime, nije jamac uspjeha i napretka. S druge strane, određena potpora Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije projektu povezivanja zemalja između Triju mora – s obzirom na činjenicu da je geopolitički kontekst Srednje i Istočne Europe isprepleten i kompatibilan s anglosaksonskom sigurnosnom arhitekturom u Europi – nesumnjivo može predstavljati konstruktivni oslonac državama članicama Inicijative u njihovim političko-diplomatskim naporima. Dakako, jedan od nužnih preduvjeta uspjeha Inicijative svakako je i potpora ili, in ultima limea, neprotivljenje Bruxellesa ovome projektu.

Govoreći o perspektivama Inicijative triju mora, zanimljivo je za spomenuti mišljenje istaknutoga ruskoga novinara i analitičara Andrewa Korybkoa. On smatra da bi ambiciozna strategija Poljske da integriira srednjoistočnu Europu mogla uspjeti jer Varšava primjenjuje neke od lekcija koje je naučila kad je posljednji put pokušala slično napraviti

⁴⁷ Isto.

u vidu geopolitičkoga projekta Međumorja. Korybko smatra da u Inicijativi triju mora ne postoji premeteizam⁴⁸ protiv Rusije ili protiv bivših sovjetskih susjeda Poljske, a Inicijativa triju mora nema namjeru integrirati se s Bjelorusijom i Ukrajinom, nego je u cijelosti usmjerena na Zapad (uključujući i Baltički pravac). To nije, ocjenjuje ruski analitičar, zbog iznenadnih rusofilnih osjećaja Poljske, nego se može pripisati trenutnim geostrateškim imperativima svojega položaja u Europi.⁴⁹

10. ZAKLJUČAK

U ovome radu istražili smo sličnosti ideje Međumorja i Inicijative triju mora te zaključili da između njih postoje velike sličnosti, do te mjere da određeni geopolitički analitičari i stručnjaci za međunarodne odnose u Inicijativi triju mora vide reaktualizaciju ideje Međumorja. U realizaciji Inicijative triju mora do sada su učinjeni značajni koraci, posebno u vidu održavanja triju summita na kojima su predstavljeni infrastrukturni projekti.

Inicijativa triju mora uživa nedvosmislenu potporu SAD-a, dok se, posebno ispočetka, na nju sa sumnjom gledalo u Bruxellesu, Berlinu, Moskvi i Parizu. Zagovornici Inicijative ističu njezine prednosti u povezivanju europskoga sjevera i juga. Kritičari na Inicijativu gledaju kao na klin između Njemačke i Rusije kojim se želi spriječiti snažnije povezivanje ovih država, što je posebno važno u situaciji neohladnoratovskoga nadmetanja SAD-a i Rusije, ali kritika koje ističu da je Njemačka pretvorila EU u instrument svoje političke i ekonomske moći, a da suradnjom s Rusijom želi od regionalne postati globalna sila.

U Inicijativi triju mora Republika Hrvatska nesumnjivo ima (geo) političke i geoekonomske interese. Za sada je najvažniji projekt koji se Hrvatskoj nudi izgradnja LNG terminala na Krku koji bi RH mogao pret-

⁴⁸ Riječ je o političkom konceptu Józefa Piłsudskog kojemu je cilj bio oslabiti SSSR podupiranjem nacionalističkih pokreta neovisnosti među glavnim ne-ruskim narodima koji su živjeli unutar Rusije, odnosno Sovjetskoga Saveza.

⁴⁹ Andrew Korybko, „Here’s Why Poland’s Intermarium Plans Might Actually Succeed This Time Around“, *Sputnik* (2017), <https://sputniknews.com/columnists/201708191056609393-poland-intermarium-plans-can-succeed/>, pristupljeno 8. rujna 2019.

voriti u plinsko tranzitno središte. U okviru Inicijative Hrvatska bi mogla obnoviti i svoju lučku, željezničku i cestovnu infrastrukturu, a snažnijim povezivanjem sa zemljama srednje Europe mogla bi ojačati i svoju vanjskopolitičku i stratešku poziciju.

Iako među članicama Inicijative triju mora postoje države s međusobno neraščišćenim problemima (primjerice: Poljska/Ukrajina ili Mađarska/Slovačka, Mađarska/Rumunjska), ali i države koje različito gledaju prema Rusiji, odnosno ruskom plinu, Inicijativa ima političke, ekonomske i demografske potencijale, a hoće li oni biti iskorišteni ovisit će o umješnosti državnika zemalja članica da prijeđu preko različitih interesa i postignu konsenzus oko bitnih strateških ciljeva. Do sada se glavni sadržaj Inicijative odnosio na energetske politike i sigurnosnu problematiku, no u budućnosti će za jačanje kohezije biti potrebni i drugi infrastrukturni projekti, kao i određena usklađenost politika, vrijednosti i strategija.

Države između Jadranskoga, Baltičkoga i Crnoga mora povezuje zajednička, ne uvijek idilična i bajkovita povijest, ali i određene kulturološke sličnosti. Imaju li države između triju mora i zajedničku budućnost vidjet ćemo u godinama koje dolaze. A te će godine, u to nemamo razloga sumnjati, biti vrlo „zanimljive“ u igrama i igricama na „velikoj šahovskoj ploči“ Euroazije, u situaciji formiranja novoga – čini se multipolarnoga – međunarodnoga poretka moći.

Three Seas Initiative: origins, conflicts and perspectives

Abstract: The paper discusses the origins, ideas and the perspectives of the Three Seas Initiative which was launched in the summer of 2016 through Croatian-Polish cooperation. The initiative is presented as a kind of continuation of the idea of Intermarium developed by Polish intelligence between the two world wars. The efforts invested so far in building the Initiative, ideas presented on the integration of the countries of Central and Eastern Europe, as well as geopolitical disputes regarding the integration of the countries between the three seas, are examined. Finally, the Croatian position in the Initiative and its perspectives in the future are discussed.

Keywords: *Three Seas Initiative, Intermarium, Central and Eastern Europe, Visegrad Group, geopolitics.*

Bibliografija

Davor Božinović, *Globalna sigurnost. Sigurnosni izazovi u 21. stoljeću*. Narodne novine (2016.)

Felipe Fernandez-Armesto, *Narodi Europe*, Naklada Zadro (1997.)

Henry Kissinger, *Svjetski poredak*. Školska knjiga (2015.)

Petar Kurečić, „Inicijativa triju mora: geografske odrednice, geopolitička utemeljenja i budući izazovi“, *Hrvatski geografski glasnik* (2018.)

Leo Marić, „Intermarium: geopolitička alternativa po mjeri nacionalnih interesa“, *Obnova, br. 3*, Udruga Obnova (2014.)

Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam: ideje i stvarnost. 1 sv. 1914-1943*. Prosveta (1987.)

Dušan Proroković, „Reaktualizacija koncepta Međumorja (Intermarijuma) i položaj Srbije“, u *Srbija i svet u 2017. godini*. Institut za međunarodnu privredu i politiku (2018.)

Vasile Rotaru, „Dividing the EU? The intra-union regional cooperation on the Eastern flank“, Center for European Neighborhood Studies, Central European University (2018.)

Natalia Tomaszewska, Adam Staryzik, „Conception of Intermarium in polish foreign policy in XXI century“, *Torun International studies, vol. 1, br. 10*, The Nicolaus Copernicus University Press (2017.)

KATOLIČKI TRADICIONALISTI U HRVATSKOJ 2008. – 2018.

Autor: Ivo Mišur¹

ATEIZAM, ANTITEIZAM, AGNOSTICIZAM

Sažetak: U radu je izložena kronologija obnove pretkoncilskoga obreda mise Katoličke Crkve u Hrvatskoj. U uvodu se objašnjava problematika primjena odredbi Drugoga vatikanskoga koncila, izmjene reda mise te okolnosti nastanka Bratstva sv. Pija X. Skupina zagrebačkih vjernika, potaknuta proglašenjem papina motuproprija *Summorum Pontificum* 2007. godine, u Hrvatskoj je pokrenula inicijativu za obnovom tradicionalne mise na latinskom jeziku. Zagrebačka nadbiskupija 2011. je godine imenovala svećenika koji se brinuo o vjernicima privrženim tradicionalnom obredu do svoje smrti 2014. godine, nakon čega zajednica ostaje bez pastoralne skrbi sve do 2018. godine. U međuvremenu je Bratstvo sv. Pija X. započelo redovni pastoral u Hrvatskoj i privuklo određen broj vjernika u svoje kapele. Analiziran je razvoj dvaju zajednica, kao i rezultati anketnoga istraživanja među vjernicima koji se okupljaju oko FSSPX-a, a kojim su utvrđene glavne karakteristike ove zajednice.

Ključne riječi: *Katolička Crkva, tradicionalna latinska misa, FSSPX, Summorum Pontificum*

1. UVOD

Nakon Drugoga vatikanskoga koncila Katolička se Crkva otvorila svijetu. Usvajanje ekumenizma, vjerske slobode i kolegijalnosti kao službenih crkvenih stavova najznačajnije su promjene koje su obilježile

¹ mag. ing. stroj., Ladišina 15, Zagreb, ivo.misur@gmail.com

koncilsko zasjedanje. Jedna od promjena koju su vjernici najprije osjetili bila je promjena reda mise 1969. godine, koja se očitovala u uvođenju narodnoga jezika u liturgiju te okretanje svećenika prema narodu umjesto prema oltaru. Nisu svi biskupi i svećenici bili oduševljeni novostima. Neslaganja i različite interpretacije ekumenskih koncila u Crkvi kroz povijest su pravilo.²

Jedan od vodećih protivnika promjena bio je nadbiskup Marcel Lefebvre koji je za vrijeme koncila, u kojem je sudjelovao, bio poglavar Družbe Duha Svetoga (Congregatio Sancti Spiritus – CSSp). Nakon neuspjelog pokušaja otpora promjenama umirovljen je. Ponovno se aktivirao na zahtjev skupine svećenika i bogoslova privrženih tradiciji. Na njihovu zamolbu osnovao je Svećeničko bratstvo sv. Pija X. (Fraternitas Sacerdotalis Sancti Pii X., FSSPX³ 1. studenog 1970. Dopuštenje za rad bratstva dao je mjesni biskup François Charrière u Lausanne-Genève-Fribourgu. Društvo je osnovano kao pia unio (ad experimentum na šest godina).⁴

Službene Crkvene vlasti pozorno su pratile rad novoosnovanoga bratstva te su u tu svrhu provođene redovne kanonske vizitacije. Nakon jedne vizitacije tijekom koje su se vodile žustre teološke rasprave, Lefebvre je 1974. izdao deklaraciju u kojoj se otvoreno suprotstavio koncilskim promjenama.⁵ Pismo nije prošlo nezapaženo jer je Lefebvre pozvan u Vatikan na očitovanje nakon čega je mjesni biskup Fribourga, Mgr. Pierre Mamie, FSSPX-u oduzeo pia unio status, praktično ukinući FSSPX 6. svibnja 1975. Lefebvre nije priznao ukinuće, tvrdio je da je kanonski nevaljano. Nastavio je zaređivati svećenike unatoč protivljenju službenih crkvenih vlasti te je u ljeto 1976. suspendiran najprije

² Thomas Bremer, „Najnovija događanja oko Svećeničkog bratstva Pija X.“, *Crkva u svijetu*, 44/2 (2009), 240.

³ Nekad se koristi naziv SSPX koji dolazi od engleske varijante (*Society of St. Pius X*), što je pogrešno. Ovaj je naziv ispravan samo u engleskom govornom područje te se drugdje ne koristi; pretkoncilski misa usvojena na Tridentskom koncilu zove se i misa sv. Pija V. Međutim, FSSPX. je nazvan prema sv. Piju X. Lefebvre je to pojasnio riječima da je svrha Bratstva „sva djela potrebna za formaciju svećenika i sve što se na to odnosi“. Primarna briga Pija X. bila je formacija svećenstva.

⁴ Bremer, „Najnovija“, 239. i „History of the SSPX“, <https://fsspx.org/en/history-of-the-SSPX>, pristupljeno 23. rujna 2018.

⁵ Bremer, „Najnovija“, 239.

collatione ordinum, i.e.,⁶ a već tjedan dana poslije a divinis.⁷ Lefebvre nije osporio suspenzije, ali je nastavio služiti mise i podjeljivati sakramente, tvrdeći da zabrana vrijedi samo za Novus ordo, dok za sakramente prema pretkoncilskom misalu ne vrijedi.

Ovakvo je stanje potrajalo sve do 1988. godine kada je Lefebvre u već poodmakloj dobi odlučio FSSPX-u osigurati budućnost ređenjem novih biskupa koji bi mogli rediti svećenike nakon njegove smrti. Ređenje biskupa nazvao je „operacija preživljavanje“. Uz izričito protivljenje pape Ivana Pavla II. u Econi je 30. lipnja 1988. Lefebvre posvetio četvoricu svećenika iz reda FSSPX-a za nove biskupe.⁸ Ovaj čin papa je u svojem motupropriju Ecclesi Dei nazvao „raskolničkim činom“ te je potvrdio ekskomunikaciju Lefebvrea i četvorice zaređenika.

Lefebvre je postupak suprotno papinom odobrenju pravdao djelovanjem u nuždi koje je predviđeno kanonskim pravom (kan. 1323). FSPX se od 1988. poziva na izvanrednu vlast upravljanja providenu općim uredbama Zakonika kanonskoga prava.⁹

Dio FSSPX-ovih svećenika osnovao je nakon ekskomunikacija Svećeničko bratstvo sv. Petra (FSSP) koje je pod Papinim nadzorom. Poslije su se formirale slične svećeničke družbe koje su njegovale tradicionalnu latinsku misu (TLM u daljnjem tekstu), kao primjerice Institut Dobrog Pastira. Pontifikalno povjerenstvo Ecclesia Dei osnovano je 1988. godine te se brine o odnosima Svete stolice s Bratstvom sv. Pija X. te o drugim tradicionalnim katoličkim zajednicama.

Lefebvre je umro 1991., a FSSPX je nastavio svoj rad i rast. Poglavar FSSPX-a, biskup Fellay, 2006. je godine papi Benediktu XVI. predstavio program s prijedlozima za normalizaciju odnosa i reguliranje statusa Bratstva. Papa Benedikt XVI. 7. je srpnja 2007. godine izdao motuproprij Summorum Pontificum kojim je omogućeno i olakšano slavljenje tradicionalne mise prema pretkoncilskom redu mise.

⁶ Zabranjeno mu je zaređivanje svećenika.

⁷ Zabranjena mu je podjela sakramenata.

⁸ Ređenje novih biskupa moguće je jedino uz dopuštenje Rima. Zaređeni su Bernard Tissier de Mallerais, Richard Williamson, Alphons de Galarret i Bernard Fellay.

⁹ „Analiza pisma papinskog povjerenstva“.
<http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2017/04/analiza-pisma-papinskog-povjerenstva.html>, pristupljeno 23. srpnja 2018.

Distrikt se sastoji od priorata (potrebna su tri svećenika) za uspostavu. Hrvatska se nalazi u Austrijskom distriktu kojem je trenutno na čelu Stefan Frey.¹⁶

2. OBNOVA KATOLIČKE TRADICIJE U DUHU SUMMORUM PONTIFICIUM U HRVATSKOJ

Hrvatski biskupi i svećenici proveli su koncilske promjene liturgije tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća. Do 2007. godine i papina motuproprija u Hrvatskoj nisu postojale organizirane skupine koje bi trajno njegovale ili zahtijevale služenje TLM. Postojale su pak skupine vjernika koje su sa svojim svećenicima organizirale povremena slavljenja tradicionalnih misa. Donošenjem motuproprija situacija se brzo mijenja. U travnju 2007. godine pokrenuta je internetska stranica naziva „Latinska misa“.¹⁷ Stranicu je pokrenuo pater Tin Šipoš s bratom u svrhu što boljšega upoznavanja tradicionalnoga obreda, sa željom da mu se omogući slobodna primjena. Na forumu stranice prvi se put okupljaju pobornici TLM-a u Hrvatskoj te razmjenjuju mišljenja. Prva tradicionalna latinska misa služena u Hrvatskoj nakon motuproprija bila je u varaždinskoj katedrali 7. srpnja 2007. Služio ju je spomenuti Šipuš, a vijest je objavljena u medijima.¹⁸ Iste godine Šipoš je pristupio kartuzijanskom redu¹⁹ u Njemačkoj te je internetska stranica o latinskoj misi ugašena.²⁰

Neovisno o Šipušu, 2008. godine Zagrebačkoj se nadbiskupiji obraća laik Tomislav Pejković s upitom o mogućnosti slušanja mise po izvanrednom rimskom obredu. Nadbiskupija je odgovorila da je motuproprij već uveden jer je riječ o izvanrednom obliku obreda koji se izvodi samo ako postoji skupina zainteresiranih župljana, a s obzirom na to da trenutno nije bilo dokaza o interesu župljana, TLM se ne služi.²¹

¹⁶ „The districts of the SSPX worldwide“, <https://fsspx.org/en/content/5925>, pristupljeno 2. srpnja 2018.

¹⁷ „Prethodna povijest“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2011. godinu*, (2011), 5.

¹⁸ „Prethodna“, 5.

¹⁹ Zajednička bogoslužja kartuzijanaca su na latinskom jeziku.

²⁰ Šipoš je poslije povremeno služio tradicionalnu latinsku misu u hrvatskoj misiji u Švicarskoj.

²¹ „Prethodna“, 6.

Pejković je pokrenuo internetsku peticiju, nastojeći potpisima dokazati Nadbiskupskom stolu da postoji skupina zainteresiranih vjernika. Peticiju je potpisalo trideset vjernika iz Zagrebačke nadbiskupije te još nekolicina izvan granica nadbiskupije. S prikupljenim potpisima ponovno se obratio Nadbiskupiji.²² U odgovoru koji je primio utvrđeno je da nije uspio dokazati veću zainteresiranost vjernika unutar jedne župe, što je prema motupropriju bitan preduvjet za slavljenje.²³ Pejković se vrlo brzo u prosincu obratio povjerenstvu ED kojem je poslao svu prepisku s nadbiskupijom. Povjerenstvo je kontaktiralo kardinala Bozanića od kojega je dobilo potvrdu da će se TLM slaviti u jednoj crkvi u Zagrebu.²⁴

Vrlo brzo osnovano je Društvo za promicanje tradicionalne Mise „Benedictus“. Osnivačka skupština održala se 11. siječnja 2011. u dvorani pokraj dominikanske crkve bl. Augustina Kažotića u Zagrebu. Osnivanju je prisustvovalo osamnaest osoba.²⁵ O daljnjoj brojnosti članstva svjedoči podatak da je u 2011. godini članarinu platilo jedanaest osoba, dok je u 2017. godini to učinilo samo šest.

Nakon osnivačke skupštine, zagrebački nadbiskup Josip Bozanić imenovao je prebendara dr. Stanislava Vitkovića da bude na raspolaganju tradicionalnoj zajednici. Odluka je stupila na snagu 20. veljače 2011., a za misno slavlje bila je određena crkva sv. Martina u Vlaškoj ulici. Određeno je da se mise u spomenutoj crkvi prema izvanrednom rimskom obredu slave nedjeljom i zapovjednim blagdanom u 11:30.²⁶ Društvo je nastavilo s aktivnostima te je 11. listopada 2013. primljeno u međunarodno udruženje za promicanje katoličke tradicije i TLM Foederatio Internationalis Una Voce (FIUV).²⁷

Osim u Zagrebu, TLM se povremeno slavi i u drugim župama u Hrvatskoj. Na inicijativu studenata koji su se prvi put s tradicionalnom misom susreli u Zagrebu, 17. je srpnja 2011. u Dubrovniku služena tradi-

²² „Prethodna“, 6.

²³ Na popisu je bilo trideset osoba iz dvadesetak različitih župa, s tim da je najveći broj potpisnika iz jedne župe iznosio troje vjernika.

²⁴ „Osnivanje Društva Benedictus“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2011. godinu*, (2011), 7.

²⁵ „Osnivanje“, 7.

²⁶ *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2011. godinu*, (2011), 9.

²⁷ „Međunarodne aktivnosti“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2013. godinu*, (2013), 6.

cionalna tiha misa po dominikanskom obredu (*iuxta ritum Ordinis Praedicatorum*). Služio ju je tadašnji župnik u Gružu, fra Mihael Mario Tolj, u crkvi sv. Nikole od Škara na predjelu zvanom Kantafiga. Fra Mihael mladu je misu služio na starom obredu u rodnom Orebiću 2007. godine.²⁸ Misa je slavljena iste godine 31. srpnja i 7. kolovoza u istoj crkvi.²⁹ U Osijeku i jednoj drugoj slavonskoj župi između 2012. i 2016. jedan je svećenik-redovnik u samostanskoj crkvi služio javno tradicionalnu misu. Jedan je isusovac također planirao služiti misu, ali nije dobio potrebna dopuštenja.³⁰

U Hrvatskoj su osim preč. Vitkovića TLM slavili svećenici iz inozemstva. Prvi je to učinio australski svećenik, član Bratstva svećenika sv. Petra, porijeklom iz Hrvatske, Anthony Sumich. Prilikom posjeta Hrvatskoj 26. travnja 2009. služio je misu u kapeli franjevačkoga samostana na Kaptolu.³¹ Sumich je misu služio i u bazilici Srca Isusova u Palmotićevoj dvije godine kasnije. Don Mate Bartulica u splitskoj je crkvi sv. Filipa Nerija tijekom posjeta Hrvatskoj služio TLM 21., 24. i 25. svibnja 2014. Tijekom 2014. godine održavali su se susreti ljubitelja TLM.³² U rujnu je u Zadarskoj nadbiskupiji kršteno dijete prema tradicionalnom obredu.³³

Tijekom puta u Beč, Viktorović je iznenada preminuo 17. listopada 2014.³⁴ Nakon njegove smrti, TLM su u Hrvatskoj većinom služili strani svećenici. U crkvi sv. Martina od 19. travnja 2015. do 7. siječnja 2018. mise su služili sljedeći svećenici: Leszek Krolikowski i Mareusz Markiewicz (ukupno 15 misa³⁵), Johannes Kindler iz reda regularnih kanon-

²⁸ S tradicionalnom misom susreo se tijekom studija na Sveučilišta u Fribourgu u Švicarskoj.

²⁹ „Tradicionalna misa u ostalim dijelovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2012. godinu* (2012), 20.

³⁰ „Apostolat Bratstva sv. Pija X. u istočnoj Hrvatskoj“

<http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2016/11/apostolat-bratstva-sv-pija-x-u-istocnoj.html>, pristupljeno 1. srpnja 2018.

³¹ „Tradicionalna misa u ostalim dijelovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2014. godinu*, (2014), 7.

³² Isto, 8.

³³ „Kraći izvještaji“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2013. godinu* (2013), 6.

³⁴ „Smrt preč. g. dr. Stanislava Vitkovića“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2014. godinu* (2014), 4.

³⁵ Broji se i misa koju je Mareusz Markiewicz 1. rujna 2016. služio prema staroslavenskom Vajsovom misalu iz 1927. godine.

ika sv. Augustina (jedna misa), Mato Bartulica iz biskupije Kansas City (šest misa), Tomislav Roškarić iz Mariborske nadbiskupije (jedna misa), Anthony Sumic, Jérôme Bücker i Jakub Zetner iz FSSP (ukupno 23 mise).³⁶

Kardinal Burke trebao je slaviti tradicionalnu tihu misu u crkvi sv. Martina 24. listopada 2016., no nije dobio potrebno odobrenje.³⁷ Zagreb je 4. ožujka 2018. posjetio generalni poglavar Svećeničkoga bratstva svetoga Petra (FSSP), preč. John Berg, te je održao dvije mise i predavanje.

U crkvi Krista Kralja na Mirogoju od 6. svibnja 2018. ponovno su se počele održavati TLM, a vlč. Zvonimir Kurečić imenovan je za brigu o vjernicima koji su privrženi tradicionalnom obredu.³⁸

3. OBNOVA KATOLIČKE TRADICIJE U DUHU FSSPX-A U HRVATSKOJ

Osim svećenika koji su TLM slavili s biskupskim dopuštenjem, u Hrvatskoj nakon motuproprija počinje svoje djelovanje FSSPX. Prvi posjet FSSPX-a Hrvatskoj zbilo se 13. travnja 2012. Misu su služili svećenici iz Austrije, Göttler i Trutt, uz pomoć jednoga tadašnjega bogoslova.³⁹ Poslije mise održano je predavanje pod nazivom „Vjera, Tradicija, Crkva, Koncil, Bratstvo sv. Pija X.“ Misa i predavanje održani su u dvorani Zrinski u hotelu Dubrovnik.

FSSPX je povremeno održavao mise u iznajmljenim prostorima u Zagrebu (Hotel Dubrovnik, Hotel Panorama, Hotel Fama, Hotel I, Chromosov toranj, Češki narodni dom), Splitu (Hotel Dujam⁴⁰), Rijeci (Centar Zamet i Hrvatska čitaonica na Trsatu) i Slavonskom Brodu (Falcon electronic).⁴¹

³⁶ „Izvještaj o radu Društva i povezanim događanjima“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2015. – 2016. – 2017. godine* (2017), 2.

³⁷ „Kardinal Burke će slaviti tradicionalnu misu u Zagrebu“

<https://tradicionalnamisa.com/kardinal-burke-ce-slavit-tradicionalnu-misu-zagrebu/>, pristupljeno 23. srpnja 2018.

³⁸ „U crkvi Krista Kralja započelo redovito slavljenje svete mise po izvanrednom rimskom obredu“, <http://www.zg-nadbiskupija.hr/u-crkvi-krista-kralja-zapocelo-redovito-slavljenje-svete-mise-po-izvanrednom-obliku-rimskog-obreda>, pristupljeno 23. srpnja 2018.

³⁹ Marko Tilošanec, „Prva javna kapela Svećeničkog bratstva sv. Pija X. u Hrvatskoj“, *Christus Rex – Službeni glasnik Svećeničkog bratstva sv. Pija X. za Hrvatsku* 10, (2016), 36.

⁴⁰ Prva FSSPX-ova misa u Splitu služena je 28. prosinca 2014. u hotelu Katarina u Dugopolju.

⁴¹ „Raspored sv. Misa“, *Christus Rex – Službeni glasnik Svećeničkog bratstva sv. Pija X. za Hrvatsku*,

U Hrvatskoj je FSSPX osnovan kao Udruga sv. Josipa sa sjedištem u Dugom Selu. Blog Christus Rex pokrenut je u svibnju 2013. godine kao neslužbeni blog koji je promicao stavove FSSPX-a. U 200. objavi u veljači 2014. pisalo je da blog postaje „poluslužbeni informacijski izvor Svećeničkog bratstva sv. Pija X. za promicanje stavova i apostolata FSSPX-a u Hrvatskoj; a poluslužbeni u tom smislu da Bratstvo ne stoji službeno iza njega, već mu daje svoju podršku, nadzire njegov rad.“⁴²

Vrlo brzo pokrenut je časopis „Christus Rex – Glasnik Svećeničkog bratstva sv. Pija X. za Hrvatsku“, a izlazi od rujna 2014. godine. Od veljače 2015. izlazi kao „Službeni glasnik Tajništva FSSPX-a u Hrvatskoj“.

Preokret u FSSPX-ovom apostolatu u Hrvatskoj dogodio se pristupanjem Marka Tilošanca bratstvu. Tilošanec je na prvoj TLM pristupovao 14. siječnja 2010. u Varaždinskoj nadbiskupiji. Za tradiciju se zainteresirao još u bogosloviji. Planirao je nakon ređenja djelovati isključivo kao tradicionalni svećenik. S tom je namjerom ljeta prije đakonskoga ređenja posjetio priorat Bratstva sv. Petra (FSSP) u Readingu u Engleskoj. Tamo su mu objasnili da ne mogu osigurati da će trajni apostolat njihova bratstva zaživjeti u Hrvatskoj. Tilošanec je mladu tradicionalnu misu služio 30. lipnja 2013. u crkvi sv. Martina u Vlaškoj kao zamjena Vitkoviću. U ožujku 2013. godine prvi je put u tajnosti posjetio FSSPX-ovu bogosloviju u Zaitzkofenu. Nakon što je 25. listopada 2013. odslužio svoju posljednju misu, po redovnom obliku rimskoga obreda, Tilošanec je otputovao u Zaitzkofen. U FSSPX-ove se prostore preseleo 15. studenoga 2013.⁴³ Dana 8. prosinca 2014. postao je prvi Hrvat u FSSPX-u.⁴⁴

Krajem 2014. misa se počela redovito služiti u prvoj kapeli FSSPX-a u Hrvatskoj u Dugom Selu. Mise su se tamo povremeno služile sve do veljače 2017. godine.⁴⁵ Rektor FSSPX sjemeništa u Švicarskoj, p. Schmidberger, posjetio je Hrvatsku tri puta – u travnju 2014., srpnju

(2017), 4.

⁴² „200. članak“, <http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2014/02/200-clanak.html>, pristupljeno 23. srpnja 2018.

⁴³ „Svećeniče, gdje je tvoja misa“, <http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2017/06/svecenice-gdje-je-tvoja-misa-x.html#more>, pristupljeno 25. rujna 2018.).

⁴⁴ „Tradicionalna misa u ostalim dijelovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine“, *Godišnji izvještaj društva Benedictus za 2014. godine* (2014), 8.

⁴⁵ „Svećeničko bratstvo sv. Pija, Mise u Božićnom vremenu“, <http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2014/12/svecenicko-bratstvo-sv-pija-x-mise-u.html>, pristupljeno 14. studenoga 2018.

2014. i 2015. Poglavari Austrijskoga distrikta u kojem se nalazi Hrvatska, p. Frey, i p. Pfluger, nekoliko su puta posjetili Hrvatsku te održali mise i predavanja. Članovi Bogoslovije (iz Zaitzkofena) također su posjetili Zagreb. Zsigurno najveći događaj bio je posjet biskupa Fellaya 2. listopada 2016. te sv. potvrda 13. svibnja 2018. godine.⁴⁶

Vjernici zainteresirani za tradicionalni obred javili su im se iz Splita, Rijeke, a poslije i Slavonskoga Broda.⁴⁷ Franz Schmidberger služio je privatnu svetu misu u Slavanskom Brodu 8. srpnja 2015. godine, na kojoj se okupila manja skupina vjernika. U ljeto 2016. godine Tilošanec je na poziv jedne obitelji u manjem mjestu u Baranji služio privatnu misu s manjim brojem vjernika.⁴⁸ Prvi je put misa u organizaciji FSSPX-a u Rijeci služena u petak, 8. travnja 2016., u hotelu Bonavia.

Biskup Fellay posjetio je Hrvatsku početkom listopada 2015. kako bi nakon trogodišnjeg djelovanja procijenio stanje za moguće uspostavljanje stalnoga pastorala. Na dotadašnje susrete koje su organizirali u Splitu i Zagrebu dolazilo je stotinjak ljudi.⁴⁹ Redovni FSSPX-ov apostolat počeo je u rujnu 2016. godine. Uz patera Marka Tilošanca za Hrvatsku je zadužen mađarski svećenik Papp, za kojega je predviđeno da povremeno djeluje u Hrvatskoj.⁵⁰ Krajem 2016. poglavar austrijskoga distrikta Stefan Frey posjetio je Hrvatsku te u Zagrebu, Rijeci i Splitu održao mise i predavanja na kojima se okupilo oko stotinu i pedeset ljudi. U Hrvatskoj je već na početku apostolata bilo nekoliko zainteresiranih za svećeničko i redovničko zvanje.⁵¹ Prva javna FSSPX-ova kapela posvećena svetom Jeronimu otvorena je u Splitu 2. listopada 2016.⁵² Kapelu sv. Josipa u zagrebačkim Dugavama posvetio je 16. srpnja 2017. p. Franz Schmidberger, rektor bogoslovije. Trenutno FSSPX-ov svećenik mise održava redovito u kapelama u Zagrebu, Splitu, u pros-

⁴⁶ Tilošanec, „Prva“, 36.

⁴⁷ Tilošanec, „Prva“, 36.

⁴⁸ „Apostolat Bratstva sv. Pija X. u istočnoj Hrvatskoj“, , <http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2016/11/apostolat-bratstva-sv-pija-x-u-istocnoj.html>, pristupljeno 23. listopada 2018.

⁴⁹ „Biskup Fellay posjetio Hrvatsku“, <http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2015/11/biskup-fellay-posjetio-hrvatsku.html>, pristupljeno 11. srpnja 2018.

⁵⁰ Tilošanec, „Prva“, 37.

⁵¹ Tilošanec, „Prva“, 37.

⁵² Tilošanec, „Prva“, 33.

torijama hrvatske čitaonice u Rijeci na Trsatu te povremeno u Slavonskom Brodu. Brojnost aktivnih vjernika koji pohađaju mise koje služe FSSPX-ovi svećenici je oko sto pedeset.⁵³

Apostolat FSSPX-a razvio se vrlo brzo te su u prvih godinu i pol dana održane prve pričesti (Rijeka i Split), vazmeno bdijenje (Split), dva krštenja, duhovna obnova u Austriji, procesije na Tijelovo i Gospu Fatimsku (Split). Dio je vjernika u ožujku pristupio Vojsci Bezgrješne, obnovljenoj prema tradicionalnim zasadama, a pokrenuta je i Križarska vojna svete krunice koja je trajala tijekom 2015. i 2016. godine.⁵⁴

FSSPX-ov biskup Bernard Tissier de Mallerais u Zagrebu je podijelio sakrament sv. potvrde 13. svibnja 2018.⁵⁵ Vijest o ovom događaju objavljena je u mnogim medijima radi pisma od 11. svibnja 2018. koje je objavio zagrebački nadbiskup, kardinal Josip Bozanić. Kardinal je obavijestio vjernike da „dotični biskup nema dozvolu za podjeljivanje sakramenta na području Zagrebačke nadbiskupije te da se svi koji bi u njemu sudjelovali izlažu opasnosti da se i sami isključe iz potpunog zajedništva Katoličke Crkve.“⁵⁶

⁵³ Bartosz Tokarski, „Dojmovi o posjetu Bogoslovije iz Zaitzkofena Zagrebu“, *Christus Rex - Službeni glasnik Svećeničkog bratstva sv. Pija X. za Hrvatsku* 9, (2016) 18.

⁵⁴ „Prva pričest u Splitu“,

<http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2018/04/prva-pricest-split-8-4-2018.html>, pristupljeno 8. studenoga 2018.

„Militia Immaculatae, „Vojska Bezgrješne“,

<http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2017/03/militia-immaculatae-mi-vojska-bezgrjesne.html>, pristupljeno 3. studenoga 2017.

„Obred primanja u Vojsku Bezgrješne“, <http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2017/03/obred-primanja-u-mi.html>, pristupljeno 16. rujna 2017.

„Procesija u Splitu na čast Gospe“, <http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2017/05/procesija-u-splitu-na-cast-gospe.html>, pristupljeno 21. studenoga 2017.

„Tijelovska procesija u Splitu“,

<http://christusrexhrvatska.blogspot.com/2017/06/tijelovska-procesija-u-splitu.html>, pristupljeno 30. srpnja 2018.

Marko Tilošanec, „Obred prve pričesti (Rijeka, 29. travnja 2017.)“, *Christus Rex – Službeni glasnik Svećeničkog bratstva sv. Pija X. za Hrvatsku*, 13, (2017), 37.

⁵⁵ Bernard Tissier de Mallerais, „Propovijed prigodom podjele sv. Potvrde“, *Christus Rex – Službeni glasnik Svećeničkog bratstva sv. Pija X. za Hrvatsku*, 16 (2018), 31.

⁵⁶ Josip Bozanić, „Mons. Bernard Tissier de Mallerais nema dozvolu za podjeljivanje sakramenta svete potvrde na području Zagrebačke nadbiskupije“, <http://www.zg-nadbiskupija.hr/mobile.aspx?id=25960>, pristupljeno 20. srpnja 2018.

4. ANKETNO ISTRAŽIVANJE

Kako bi se utvrdile osnovne karakteristike zajednice, autor ovoga rada proveo je istraživanje među vjernicima koji se okupljaju na misama koje služe FSSPX-ovi svećenici. Istraživanje je provedeno u kapelama u Zagrebu, Splitu i Rijeci putem isprantanoga anketnoga upitnika te putem Googleova obrasca. Anketa je provedena među pedeset sedam ispitanika od 27. kolovoza do 30. rujna 2018. putem interneta, odnosno nakon dvije nedjeljne mise u Zagrebu, Splitu te Rijeci (2. rujna i 9. rujna 2018.).

Odgovori ispitanika koji ne spadaju u ciljnu skupinu (vjernici privrženi tradiciji koji se okupljaju oko FSSPX-a) eliminirani su iz analize (jedan se ispitanik u odgovorima izjasnio da pohađa samo misu novoga obreda, petero je označilo da pohodi crkvu Krista Kralja na Mirogoju (uz kapelu sv. Josipa u Dugavama) u kojoj ne služi FSSPX-ov svećenik, dvoje ih je označilo da TLM pohode u drugim crkvama te nije moguće utvrditi jesu li te crkve u Hrvatskoj i te služi li tradicionalnu latinsku misu FSSPX-ov svećenik). Ukupno je bilo četrdeset devet ispitanika koji su odgovarali ciljnoj skupini te čiji su odgovori obrađeni.

Najviše ispitanika pohađalo je mise u Zagrebu (55,1 %) i Splitu (36,7 %). Po jedan je bio iz Slavenskoga Broda i troje iz Rijeke. Čak 67,3 % ispitanika bili su muškarci, što pokazuje da oni čine većinu među aktivnim tradicionalnim katolicima za razliku od prosječnih hrvatskih župa gdje su žene aktivnije.

Najviše ispitanika bilo je u dobi od 46 do 60 godina, gotovo jedna trećina (30,6 %). Mladi od 18 do 30 godine čine četvrtinu ispitanih (26,5 %). Nešto manje bilo je onih od 30 do 45 godina (22,4 %), dok je devetoro anketiranih (18,4 %) imalo više od 61 godine. Samo jedan ispitanik bio je mlađi od 18 godina. Čak 81,6 % anketiranih tradicionalnih vjernika za sebe kaže da ima konzervativne svjetonazore. Umjerene stavove ima 18,4 %, dok liberalni pogled na svijet nema nijedan ispitanik.

Gotovo polovica ispitanih s TLM-om se upoznala zahvaljujući prijateljima, čak 45,8 %. Prve informacije o katoličkoj tradiciji putem interneta dobilo je 27,1 % ispitanika. U obiteljskom je krugu s TLM-om upoznato 14,6 % ispitanika. Nekim drugim načinima s TLM-om se up-

oznalo 12,5 % ispitanika. Na pitanje o trajanju pohađanja TLM-a najviše ispitanika (38,8 %) odgovorilo je da je riječ o tri do četiri godine (što se poklapa s dolaskom FSSPX-a u Hrvatsku). Od jedne do dvije godine pohađa 24,5 %, a od pet do sedam godina 10,2 % ispitanih vjernika. Manje od godinu dana FSSPX-ovim misama prisustvuje 10,2 % ispitanih. Zanimljivo je da 16,3 % ispitanika tvrde da su prvi put prisustvovali TLM-u prije više od osam godina, što bi bilo prije nego što je počelo redovito slavljenje u Hrvatskoj⁵⁷.

Od ukupnoga broja ispitanika njih 72,9 % prisustvuje TLM-u jednom tjedno. Jednom mjesečno u kapelama FSSPX dolazi 20,8 % ispitanika. Njih 6,3 % dođe nekoliko puta godišnje.

Većina ispitanih (61,7 %) od 2011. do 2014. godine nije pohađala TLM u crkvi sv. Martina u Vlaškoj ulici (ED). Gotovo petina (19,1 %) pohodila je navedenu crkvu nekoliko puta godišnje. Jednom mjesečno tamo je odlazilo 6,3 % ispitanih, a redovito 12,8 %.

Kad se pogledaju podatci za vjernike samo iz Zagreba, dolazi se do sljedećega: sedam vjernika pohađalo je crkvu sv. Martina nekoliko puta godišnje (25,92 %), jednom mjesečno tamo je odlazilo tek dvoje ispitanih (7,4 %), a redovito čak 22,2 % ukupnoga broja zagrebačkih ispitanika (šestero). Ostali vjernici nisu pohađali misu u spomenutoj crkvi.

TLM u inozemstvu pohodilo je 36,7 % vjernika, od kojih 24,5 % više puta. Ovo je pitanje ponajprije bilo usmjereno na spremnost vjernika na putovanja dok u Hrvatskoj nije bilo mogućnosti pohađanja TLM-a. Više od tri četvrtine ispitanika (77,5 %) prisustvuje TLM-u iz doktrinarnih razloga (ispravnost nauka i vjere koji nije prisutan u novoj misi). Ostali su odabrali TLM radi ljepote obreda (7,25 %), tradicije (7,25 %), latinskoga jezika (2,5 %) i načina pričešćivanja (2,5 %), a druge razloge odabralo je 2,5 % ispitanika.

Misu po novom obredniku uopće ne pohađa više od polovice ispitanika (61,2 %). Na „novu misu“ jednom godišnje ode 10,2 % ispitanih. Nekoliko puta u godini netradicionalnoj misi prisustvuje samo jedan ispitanik tradicionalni vjernik. Zanimljiv je podatak da čak 26,5 % vjernika sklonih tradicionalnoj misi redovito (jednom tjedno) pohađa misu po

⁵⁷ Dio starije populacije je u vrijeme pohađanja tradicionalne latinske mise ubrojio i godine iz svoje mladosti prije 2. vatikanskog koncila.

novom obredu. Samo troje ispitanika (6,4 %) smatra da Katolička Crkva ide u dobrom smjeru, dok su ostali na ovo pitanje odgovorili negativno. Zaključke Drugoga vatikanskoga koncila potpuno ne prihvaća niti jedan ispitanik. Dvije trećine (67,3 %) posljednji održani koncil i njegove odluke uopće ne priznaje, a 32,7 % prihvaća samo neke odluke.

Većina je ispitanika kao papu koji je najbolje vodio Crkvu odabrala Benedikta XVI. Kao odgovori bili su ponuđeni i Ivan Pavao II. kojega je odabrao jedan ispitanik, a sadašnjega papu nije odabrao nitko. Štoviše, svi su ispitanici na pitanje „Je li trenutni papa Franjo odstupio od nauka crkve?“ odgovorili potvrdno. Ekumenizam podržava tek troje ispitanika (6,5 %). Svi su ispitanici upoznati s radom i misijom FSSPX-a.

5. ANALIZA ZAJEDNICA PRIVRŽENIH TRADICIONALNOM OBREDU U HRVATSKOJ

U zemljama komunističkoga bloka pokret za tradicionalnu misu nije se razvio sve do demokratskih promjena zbog zatvorenosti tadašnjega društvenoga uređenja. U Hrvatskoj se za razliku od drugih zemalja ni tada nije razvio. Inicijativa za tradicionalnu misu u Hrvatskoj pokrenuta je „odozdo“, iz redova vjernika na čije je opetovane zahtjeve nadbiskupija imenovala svećenika i osigurala crkvu za bogoslužje. Ovo je primjer uspješne laičke inicijative i crkvene demokracije koja iako otežano ipak djeluje.

Sam nastanak zajednice i inicijative dogodio se okupljanjem u virtualnom svijetu (oko foruma na stranici „Latinska misa“, poslije oko virtualne inicijative okupljene oko Tomislava Pejkovića). Iskorak iz virtualnoga svijeta u stvarnost bilo je osnivanje udruge „Benedictus“ te dolazak FSSPX-a. Zajednica se i danas nastavlja razvijati upravo oko blogova.⁵⁸

Zajednica laika koja se okuplja oko FSSPX, kao i ona oko ED nisu zasebna vjerska manjina ili sekta. Obje zajednice pripadaju Katoličkoj Crkvi te latinskom, tj. rimskom obredu. Katkad se sami pripadnici identificiraju kao „tradicionalni katolici“. Međutim, oni nemaju poseban sta-

⁵⁸ FSSPX u Hrvatskoj nema službene stranice već blog.

tus u Crkvi niti im je priznata različitost obreda kao grkokatolicima.⁵⁹

Kratke povijesti obiju zajednica u Hrvatskoj međusobno su isprepletene. Zajednica koja se okuplja oko svećenika koji služe misu prema ED postavkama nemaju problema s kanonskim tumačenjem niti valjanošću sakramenata koje im svećenici na TLM-u podjeljuju. Ova je zajednica ipak svjesna da bez Lefebvreova neposluha i FSSPX-ove ustrajnosti, motuproprija iz 2007. godine uopće ne bi ni bilo, a tradicionalna latinska misa održala bi se samo u zatvorenim redovničkim zajednicama.

Vjernici koji pohode mise koje služe svećenici iz FSSPX-a svjesni su neriješenoga kanonskoga statusa Bratstva. Posebnost zajednice koja se okuplja oko FSSPX-a u Hrvatskoj jest ta što za razliku od FSSPX-ovih zajednica u svijetu ne postoji vremenski kontinuitet od spornoga koncila ili ređenja 1988. godine. Kontinuitet ne postoji ni u ED zajednici koja se počela okupljati u crkvi sv. Martina tek 2011. godine. Dakle, katolička se tradicija obnavlja gotovo četrdeset godina nakon prestanka služenja TLM-a u Hrvatskoj. Zajednica oko FSSPX-a u Hrvatskoj je paradoksalno proizašla iz zajednice koja služi TLM prema ED postavkama. Dio vjernika koji pohađaju mise koje drži FSSPX-ov svećenik najprije su pohađali mise pod ED postavkama u crkvi sv. Martina u Vlačkoj ulici. Čak je i svećenik Tilošanec koji vodi brigu o zajednici mladu misu služio u crkvi sv. Martina.

Vjernici koji pohađaju TLM pripadaju svim dobnim skupinama. Većina njih nije se rodila kada su se one služile u Hrvatskoj prije koncila. Riječ je, dakle, o obnovama tradicije u obje zajednice, s tim da prva ima osnove u FSSPX-ovu dugogodišnjem djelovanju u inozemstvu, a druga u papinu motupropriju 2007. godine. Bratstvo FSSPX-a nije djelovalo u Hrvatskoj prije motuproprija. Inicijativa za dolazak FSSPX-a također je došla „odozdo“, tj. od vjernika. Pristupanjem svećenika Hrvata dobiva priliku za trajnu prisutnost. Uslijed nedostatka dijecezanskih svećenika spremnih služiti mise po tradicionalnom obredu, FSSPX se širi u Splitu, Rijeci i Slavanskom Brodu. FSSPX ima preduvjete za brži razvoj radi bolje geografske rasprostranjenosti u Hrvatskoj. Razvoj apostolata bit će brži nego prethodnih godina zbog vidljivih znakova prisutnosti (kapela).

---

⁵⁹ Za prelazak s rimskoga na bizantski obred potrebno je papino odobrenje.

Tradicionalni katolicizam u Hrvatskoj nema povijesno-društvenih temelja, stoga bi vjernici koji pohode TLM trebali biti kompaktniji te imati neka obilježja vjerskih konvertita, o čemu bi se valjalo provesti daljnje istraživanje.

Vjernici u Hrvatskoj koji pohađaju TLM u organizaciji FSSPX-a konzervativnih su nazora. Na TLM-u sudjeluje više muškaraca nego žena. Dobna je raspodjela tradicionalnih katolika ravnomjerna, osim kod maloljetnika koji su slabo zastupljeni.

Vjernici TLM kod FSSPX-a pohađaju ponajviše iz doktrinarnih razloga jer smatraju da na misama prema novom obredniku nije zastupljen izvorni nauk Crkve. Dva takozvana kontrolna pitanja potvrđuju odstupanje od stajališta službene Crkve. Ogromnoj većini tradicionalnih katolika u Hrvatskoj ekumenizam nije prihvatljiv. Zaključke Drugoga vatikanskoga koncila koji je prema FSSPX-u uveo pogubne modernističke ideje u Crkvu ne prihvaća dvije trećine ispitanika. Jedna trećina ovaj koncil djelomično smatra prihvatljivim. Omiljeni je papa Benedikt XVI., a smatraju da je trenutni papa Franjo odstupio od nauka crkvenoga učiteljstva.

Malo manje od polovice vjernika (44,5 %) koji pohađaju misu u kapeli sv. Josipa u Dugavama u Zagrebu nije pohađala TLM u crkvi sv. Martina od 2011. do 2014. godine. Ovo pokazuje da u kapelu u Dugavama ne dolaze samo vjernici koji nemaju gdje prisustvovati TLM-u (radi izostanka imenovanja svećenika Zagrebačke nadbiskupije nakon smrti preč. Vitkovića), već je rast broja zagrebačkih vjernika sklonih tradiciji posljedica FSSPX-ova apostolata. Ovo neizravno potvrđuju odgovori iz pitanja o dužini pohađanja TLM-a. Većina FSSPX-ovih vjernika TLM pohađa tri do četiri godine, što znači da su tradicionalnu misu počeli pohađati kada je počeo aktivniji FSSPX-ov angažman, a potpuno zamro apostolat pod ED pretpostavkama. Osim udvostručenja broja vjernika u Zagrebu, FSSPX-ov apostolat omogućio je redovito nedjeljno slavljenje TLM-a u Splitu te povremeno u Rijeci i Slavonskom Brodu pa su tako i u ovim gradovima nastale zajednice vjernika trajno privržene tradicionalnom obredu.

Većina vjernika koja se okuplja oko FSSPX-ovih kapela pohađa isključivo tradicionalni obred. Dio vjernika ipak istodobno pohađa i novi ob-

lik rimskoga obreda. Moguće je da će se dio ovih ispitanika u budućnosti opredijeliti isključivo ili za izvanredni ili redovni oblik rimskoga obreda.

6. ZAKLJUČAK

Za razliku od nekih drugih zemalja, tradicionalne su se mise na latinskom jeziku nakon Drugoga vatikanskoga koncila prestale služiti u Hrvatskoj. Nakon proglašavanja papina motuproprija 2007. godine na zahtjev skupine vjernika 2011. godine obnavlja se redovito slavljenje tradicionalne latinske mise u Zagrebu. Svećenik zadužen za vjernike privržene tradicionalnom obredu u Zagrebačkoj nadbiskupiji, preč. Vitković, umro je krajem 2014. godine, što je bio kraj početne etape razvoja katoličke tradicije u Hrvatskoj. Nakon toga svećenici FSSPX-a sve češće posjećuju Hrvatsku te održavaju mise i predavanja nastavljajući pastoralnu brigu o vjernicima za koje se prije brinuo Vitković. Stalni apostolat FSSPX-a uspostavljaju u rujnu 2016. godine te se gotovo dvije godine jedino u njihovoj organizaciji redovito održava TLM. Dolazak FSSPX-ova biskupa te podjeljivanje sv. potvrde potaknuo je nadbiskupa Bozanića da imenuje novoga svećenika te osigura crkvu Krista Kralja na Mirogoju za redovito slavljenje tradicionalne mise. Tako je od svibnja 2018. godine prvi put u Zagrebačkoj nadbiskupiji prisutan usporedni pastoral za vjernike privržene tradicionalnom obredu, FSSPX-ov i onaj koji je odobrio nadbiskup (prema ED postavkama). Razvoj dvaju tradicionalističkih zajednica u Hrvatskoj isprepleten je. Obje zajednice na početku su se okupljale putem internetskih stranica, foruma i blogova. Inicijalne skupine vjernika same su pozvale nadbiskupijske, odnosno FSSPX-ove svećenike na pastoralnu brigu za zajednicu.

Vjernici u Hrvatskoj koji pohađaju FSSPX-ove mise konzervativnoga su svjetonazora. Među njima ima više muškaraca, a dobna je raspodjela ravnomjerna te su zastupljene sve dobne skupine osim maloljetnika. Tradicionalni vjernici koji se okupljaju oko FSSPX-a smatraju da Katolička Crkva ne ide u dobrom smjeru te da je papa Franjo odstupio od nauka. Simpatiziraju papu Benedikta XVI. Ekumenizam ne podržavaju, a odluke Drugoga vatikanskoga koncila većinom su im neprihvatljive. Tradicionalnu latinsku misu pohađaju iz doktrinarnih razloga te ju smatraju superiornijom u odnosu na novus ordo misu. Istraživanje pokazuje

da je zajednica koja se okuplja oko FSSPX-a uvelike nastala zahvaljujući njihovu apostolatu. Za daljnje istraživanje bilo bi zanimljivo istražiti stavove tradicionalnih vjernika okupljenih oko nadbiskupijskoga svećenika te napraviti komparativnu analizu s dobivenim podacima iz ovoga rada.

Catholic Traditionalists in Croatia 2008. – 2018.

Abstract: Application of the embroidery *Summorum Pontificum* in Croatia came to power 2011. Group of laymen was persistent in their requests for regular celebration of the Traditional Latin Mass. After three years their request was approved. Rev. Vitković was in charge of the community that gathered in church of St. Martin in Zagreb. When Vitković died in 2014 there wasn't appointed another priest in charge until 2018. In meantime Brotherhood of St. Pius X. has occasionally organized lectures and masses in Croatia since 2012. Since 2016. FSSPX has a regular apostolate and a Croatian priest who cares about the community that is regularly gathered in Zagreb and Split, and occasionally in Rijeka and Slavonski Brod. Results of survey done among traditional catholics who gather around FSSPX show that this community is mostly conservative, male. They don't accept ecumenism and think Catholic Church is going in wrong direction. Traditional FSSPX catholics don't accept Second Vatican Council. Community has grown last years due to FSSPX work.

Keywords: *Catholic Church, traditional latin mass, FSSPX, Summorum Pontificum*

THE ELDER SCROLLS III MORROWIND: WEMERI I ANTITEIZAM

Autor: Borna Kuri¹

ATEIZAM, ANTITEIZAM, AGNOSTICIZAM

Sažetak: Analizom određenih aspekata The Elder Scrolls fiktivnoga svijeta ovaj rad istražuje tematiku antiteizma te se dotiče problematike vjere i spasenja. Usprkos činjenici da se radi o serijalu igara, o teologiji dotičnoga svijeta moguće je napisati vrlo mnogo. Ovaj se rad stoga svojim fokusom ograničuje na kulturu i vjerovanja dwemer civilizacije te odluka koje su dovele do njezinoga konačnoga nestanka sa svjetske pozornice unutar zadanoga okvira svijeta videoigre.

Ključne riječi: *The Elder Scrolls, Morrowind, videoigre, ateizam, antiteizam, religija, nadčovjek*

1. UVOD

Počevši 1994. godine, The Elder Scrolls serijal igara s vremenom je postao jedna od najuspješnijih franšiza RPG žanra.² Kako se dotične

¹ mag. inf., Siget, 22 d, Zagreb, bornakuri@gmail.com

² „The Elder Scrolls: A Promise Unfulfilled | Complete Elder Scrolls Documentary, History and Analysis“, Indigo Gaming, 2018., <https://www.youtube.com/watch?v=46gaz6veVNQ>, pristupljeno 23. veljače 2019).

igre često odvijaju na raznim dijelovima fiktivnoga kontinenta Tamriel, kroz godine su se iskristalizirali mnogi detalji toga svijeta, iscrtavajući sve složeniju i zanimljiviju sliku. Jezgra tima zaduženoga za igre uključivala je tijekom godina širok spektar ljudi, od profesora engleskoga jezika³ do studenata komparativne religije.⁴ Oni su pomalo transformirali *The Elder Scrolls* iz još jednoga nezanimljivoga svijeta fantazije u svijet poznat po specifičnoj mješavini hinduističkih⁵, kršćanskih⁶ i poganskih ideja⁷ sa snažnim fokusom na eshatologiju⁸.

To duboko vrelo ideja i znanja unesenih u *The Elder Scrolls* svijet razne igre u serijalu koriste više ili manje ovisno o fokusu specifične igre, no uvijek iz njega crpe nadahnuće. Od igara, tematski je za ovaj rad najvažnija igra *The Elder Scrolls III: Morrowind*, te na dalekom drugom i trećem mjestu slijede njezini nastavci *Oblivion* i *Skyrim*. I dok se tri spomenute igre razlikuju u mnogim pogledima, dijele i određene sličnosti.

Sve tri igre dopuštaju igraču veliku razinu slobode. Igrač se može na vlastitu inicijativu odšetati u bilo kojem smjeru unutar svijeta igre, pridružiti se jednom od više cehova, kupiti (ili izgraditi) kuću itd. Time se igraču daje mogućnost stvoriti život kakav on zamišlja svojem liku. Kako bi igrač dublje uronio u svijet igre, za *The Elder Scrolls* serijal napisane su stotine tekstova koji se mogu pronaći u obliku knjige kao objekti u igrama. Mogu se naći na policama po kućama, za prodaju u knjižarama unutar igre ili negdje drugdje.⁹ Te „knjige“ mogu biti kratke,

³ „Interview With Ted Peterson“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/interviews-ted-peterson>, pristupljeno 23. ožujka 2019.).

⁴ Michael Kirkbride, „I am Michael Kirkbride. Ask Me Anything“, Reddit https://www.reddit.com/r/teslore/comments/1ptr0o/i_am_michael_kirkbride_ask_me_anything/cd5yrh5/, pristupljeno 23. ožujka 2019.

⁵ Michael Kirkbride, „I am Michael Kirkbride. Ask Me Anything“, Reddit https://www.reddit.com/r/teslore/comments/1ptr0o/i_am_michael_kirkbride_ask_me_anything/cd5y4b2/, pristupljeno 23. ožujka 2019.

⁶ Vjera Skaal ljudi sadržava borbu između monoteističkoga božanstva i vraga koji kuša ljude: tekst „The Story of Aevan Stone-Singer“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁷ Sovngarde je očito inspiriran Valhalom: tekst „Sovngarde, a Reexamination“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁸ Jacob Torbeck, „Death and the Life: Eschatology in *The Elder Scrolls V: Skyrim*“, u: *Past the Sky's Rim – The Elder Scrolls and Theology*, ur. Joshua Wise, Gray Matter Books, (2014), 64–85.

⁹ Potpuna lista tekstova prisutnih u *The Elder Scrolls* serijalu se može naći na: „The books from all Elder Scrolls games“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/books/all/by-author>,

duge tek stranica, no mogu dosegnuti i punih šezdeset stranica.¹⁰ Što se tiče žanra, one se rastežu od priča i poezije do fiktivnih povijesnih dokumenata i teoloških rasprava.¹¹

Tu se otkriva jedna od mnogih posebnosti koje The Elder Scrolls svijet čine jedinstvenim – naime, izvori koji nam govore o svijetu unutar igara često proturječe jedni drugima. Igre nerijetko koriste tehniku nepouzdanoga pripovjedača¹² kako bi obojile mišljenja i činjenice koje nam likovi i pisci knjiga u igrama daju. Tako se unutar igre mogu naći mnogi međusobno kontradiktorni podatci koji istinu katkad ostavljaju nejasnom.¹³ Takvim je pristupom serijal uspio stvoriti snažnu skupinu ljubitelja koji provode godine debatirajući o raznim aspektima svijeta te je do danas izdano više stvarnih knjiga vezanih uz serijal, uključujući i skupinu teoloških eseja.¹⁴

Ovaj rad opisuje kontekst u kojem se igrač upoznaje s davno iščezlom civilizacijom¹⁵ dwemer i navodi izvore iz kojih dolazimo do podataka o njima. Slijedi slaganje općega mozaika njihove povijesti i kulture, koristeći izvore prisutne u igrama. Zatim se navode najvažnija neriješena pitanja vezana uz dwemere koja se potom analiziraju uz pomoć intervjua i izjava raznih članova tima koji je razvijao igre te se izvlače određeni zaključci.

---

pristupljeno 23. veljače 2019.).

¹⁰ Primjer dugačkoga teksta je King Edward. Internetska je verzija prisutna na sljedećoj adresi: „King Edward“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/king-edward>, pristupljeno 23. veljače 2019.).

¹¹ Tekstovi The Elder Scrolls serijala razvrstani po kategorijama mogu se pronaći na: „The books from Morrowind – By category“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/books/morrowind/by-category>, pristupljeno 23. veljače 2019.).

¹² Nepouzdan pripovjedač (ili narator) tehnika je kojom pripovjedač (u slučaju videoigre lik ili tekst unutar igre) zbog svoje pristranosti ili neznanja daje netočne ili nepotpune informacije.

¹³ Intervju za The Imperial Library (<https://www.imperial-library.info>) u kojem Goodall objašnjava pristup Morrowind tima prema nepouzdanom pripovjedaču uklonjen je s internetske stranice, no kopija intervjua postoji: „The Douglas Goodall interview“, RPG Codex, <https://rpgcodex.net/forums/index.php?threads/why-morrowind-sucked-the-douglas-goodall-interview.10408/>, pristupljeno 23. veljače 2019.

¹⁴ Joshua Wise, *Past the Sky's Rim*, 11.

¹⁵ Tekst „Dwemer Inquiries 2“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

2. SIVA TMINA: IZVORI O DWEMERIMA

Putujući kroz svijet Morrowinda, igrači tijekom svoje avanture mogu naići na enigmatične ruševine koje svojom pojavom iskaču iz ruralnoga pejzaža. Svijet *The Elder Scrolls* igara općenito se može opisati kao srednjovjekovna fantazija, zbog čega se visoki metalni tornjevi čiji se interijeri spuštaju duboko u zemlju ne uklapaju. Cijelim putem obasjani električnim svjetlima nalik na fluorescentne cijevi i nekoć očito korišteni za život, ovi su podzemni kompleksi lišeni živih bića, no puni funkcionalnih strojeva i robotskih naprava koje ih još štite od neželjenih gostiju.

Ta očita estetska i tematska nekompatibilnost nije slučajna te ako pronalazak dotičnih ruševina u igrača stvori daljnje zanimanje, igra nudi izvore iz kojih igrač može više naučiti o drevnoj civilizaciji dwemera koja je te ruševine ostavila. Kroz razne knjige, zadatke, misije i razgovore igra tematski uklapa posljedice koje je dotična civilizacija ostavila za sobom u mnoge aspekte igre.

Što se tiče književnih izvora, kroz *The Elder Scrolls III: Morrowind* igrač može pronaći više od dvadeset tekstova napisanih o civilizaciji dwemera te istoimene etničke skupine koja je činila njezino kulturno i političko središte.¹⁶ Problem koji nas koči u razumijevanju dwemera jest razlučivanje istine od fikcije. Naime, više tekstova napisanih o tematici koji se predstavljaju kao izvorne dwemerske legende i folklor zapravo su falsifikati unutar narativa same igre¹⁷, napisani dvije tisuće godina nakon pada njihove civilizacije. Također nas koči činjenica da su postojeći primarni izvori o dwemerima većim dijelom nečitljivi zbog gubitka znanja dwemerskoga jezika i pisma.¹⁸ Ipak, većina ostalih tekstova međusobno se slaže te u kombinaciji s knjigama iz drugih *The Elder Scrolls* igara ocrtava jasnu sliku.

¹⁶ Tekstovi u pitanju su: „Antecedants of Dwemer Law“, „Kagrenac’s Tools“, „Nchunak’s Fire and Faith“, „Nerevar at Red Mountain“, „Plan to Defeat Dagoth Ur“, „Progress of Truth“, „Ruins of Kemele Ze“, „Senilius’ Report“, „The Battle of Red Mountain“, „The Lost Prophecy“, „The War of the First Council“ te bibliografija Maobar Sula i 36 Lessons of Vivec.

¹⁷ Većina tekstova u *The Elder Scrolls* igrama koji nose ime Maobar Sula nisu vjerodostojni. Dvije su iznimke tekstovi Chimarvamidium (koji sadržava istinite elemente) i Azura and the Box (koji je većim dijelom vjerodostojan).

¹⁸ Nečitljivi dwemerski tekstovi pisani njihovim jezikom u Morrowindu su „Divine Metaphysics“, „Hanging Gardens“ i „The Egg of Time“.

Igra sadržava i više likova koji se razumiju u pitanja vezana uz civilizaciju dwemera te u svrhu istraživanja dwemera vrijedi istaknuti tri lika. To su učenjak Baladas Demnevanni¹⁹, samoprozvani „pjesnik i ratnik“ Vivec²⁰ te Yagrurn Bagarn – zadnji živući dwemer²¹. Yagrurn Bagarn najvjerojatnije zna najviše među njima, no nerijetko odbija dati punije odgovore, tvrdeći da određene istine trebaju biti zaboravljene.²²

Što se tiče daljnjih nastavaka u serijalu, igra The Elder Scrolls IV: Oblivion zbog svog smještaja na drugom dijelu kontinenta nije imala direktne veze sa dwemerima. Ipak, igra je sadržavala tri nova teksta koji su relevantni za ovaj rad.²³ Također je važna igra The Elder Scrolls V: Skyrim koja je dodala devet novih relevantnih tekstova²⁴ (sekundarni izvori, kao i u slučaju Obliviona) te je sadržavala jedan zadatak za igrača vezan uz dwemere.²⁵

Zbog dosad očite fragmentacije znanja o dwemerima kroz više igara te upitnosti određenih izvora predstavljenih u njima, radi potpunosti ćemo također referencirati intervjue, internetske poruke i projekte koje su u službenom i neslužbenom kapacitetu za sobom ostavili članovi tima koji su dizajnirali dotične igre. Nadalje, zbog složenosti The Elder Scrolls svijeta pozvat ćemo se i na druge izvore unutar igara kako bismo bolje objasnili kontekst u kojem su se dwemeri nalazili.

¹⁹ Nalazi se u gradu „Gnisis“. The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

²⁰ Nalazi se u istoimenom gradu „Vivec“. The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

²¹ Nalazi se u kompleksu „Corpusarium“. The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

²² Dijalog u pitanju: „Kagrenac je mrtav te vjerujem da njegove teorije moraju umrijeti s njim“. Prevedeno s engleskoga jezika za potrebe ovoga rada.

²³ Tekstovi iz Obliviona u pitanju su „Before the Ages of Man“, „Dwemer History and Culture“ i „The Doors of Oblivion“.

²⁴ Skyrim tekstovi u pitanju su „Dwarves“ i „Dwemer Inquiries“ serijali, te „Aicantar’s Lab Journal“, „Five Songs of King Wulfharth“, „The Aetherium Wars“, „The Falmer: A Study“, „The Nirnot Mis-sive“, „The Red Year“ i „The Tale of Dro’Zira“.

²⁵ Zadatak „Arniel’s Endeavor“. The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

3. ŠUMA ZNANJA: POVIJEST I KULTURA DWEMERSKOGA DRUŠTVA

Pojavljajući se na povijesnoj karti svijeta još u vrijeme takozvane meretične ere²⁶, dwemeri su od samoga početka bili jedinstveni naspram svih drugih civilizacija. Živjeli su gotovo potpuno odvojeno od drugih društava, gradeći svoje gradove - države pod zemljom.²⁷ Nisu štovali bogove²⁸ te su razvijali i koristili tehnologije kakvima se niti jedno drugo društvo na Tamrielu nije tehnološki približilo u sljedećih 3700 godina nakon njihova nestanka²⁹. Već je i samo njihovo ime kontroverzno. Dwemeri, nerijetko zvani i patuljcima, zapravo su bili klan vilenjaka nimalo niži od drugih tipova vilenjaka u univerzumu igre. Sama riječ „dwemer“ znači „duboki ljudi“ ili „ljudi dubine“, ovisno o interpretaciji.³⁰ Kolokvijalni naslov patuljci koji se za njih nerijetko koristi u ljudskim je krugovima došao do ljudi (koji nisu imali mnogo izravnoga kontakta s dwemerima) preko divova³¹ kojima su se dwemeri činili niskima.

Meretička era u kojoj se dwemeri prvo spominju je dugo, ali kronološko slabo zabilježeno razdoblje, zbog čega je teško reći kada su se točno dwemeri odvojili od drugih populacija vilenjaka i odselili iz zemalja koje su tradicionalno nastanjivali.³² Iako se u svijetu često nazivaju zasebnom rasom, određene priče impliciraju kako su dwemeri možda bili pleme chimer vilenjaka koje se politički, a kasnije i kulturalno odvojilo od svojega (prijašnjega) naroda.³³ Tu su hipotezu na internetskim forumima samostalno potvrdili Gary Noonan³⁴ i Michael Kirkbride³⁵, članovi tima koji je dizajnirao Morrowind. Razvivši vlastiti politički sus-

²⁶ Meretična je era razdoblje koje je prethodilo ljudskom usvajanju pisma. Izvor je tekst prisutan u tekstu „Before the Ages of Man“. The Elder Scrolls IV: Oblivion, Bethesda game studios.

²⁷ „Dwemer Inquiries“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

²⁸ „The Battle of Red Mountain“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

²⁹ „Dwarves“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

³⁰ „Dwarves“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

³¹ Stranica The Imperial Library arhivira objave vezane uz serijal koje članovi The Elder Scrolls tima objave na internetu. „GT Noonan's Posts“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/forum-archive-gt-noonan>, pristupljeno 23. veljače 2019.

³² „Before the Ages of Man“, The Elder Scrolls IV: Oblivion, Bethesda game studios.

³³ „The War of the First Council“ i „The Lost Prophecy“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

³⁴ „GT Noonan's Posts“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/forum-archive-gt-noonan>, pristupljeno 23. veljače 2019.

³⁵ „Redguard Forum Madness“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/red-guard-forum-madness>, pristupljeno 23. veljače 2019.

tav kroz meretičku eru, dwemeri su dočekali prvu eru kao zasebna civilizacija te su opstali do sudbonosnoga Rata prvoga vijeća sedamstote godine prve ere, kako se kronološki navodi u igri.³⁶

Dwemersko je društvo bilo ustrojeno prema principu zasebnih podzemnih gradova-država kojima su nerijetko vladali kraljevi³⁷ te visoko cijenjeni znanstvenici koji su se smatrali elitom (titula „oblikovatelj zemlje³⁸“). Ti su gradovi imali prisne veze jedni s drugima, s obzirom na to da su dwemeri posjedovali način komunikacije na velike udaljenosti. Neki izvori u The Elder Scrolls igrama nagađaju da se radilo o rasnoj moći telepatije, no iz istih se izvora s našim znanjem izvan igre može zaključiti da je u pitanju najvjerojatnije neka vrsta telefona.³⁹ Dwemeri raznih gradova nerijetko su surađivali. Radeći zajedno na velikim znanstvenim projektima, za sobom su ostavili razne polemike.⁴⁰ Tako, primjerice, možemo naći rasprave o projektima Kagrenaca – jednoga od najvećih dwemerskih znanstvenika.⁴¹ Ipak, dwemerski su gradovi nerijetko ratovali. Gradnja gradova pod zemljom nije bila slučajna odabir, već proračunati potez koji im je osim izolacije od drugih društava i političkih poredaka davao pristup rijetkim metalima i ostalim blagima podzemlja oko čijega su se vlasništva sukobljavali.⁴²

Dwemeri su bili vrsni kovači metala, no umjetnički ograničeni jer su dopuštena arhitektonska rješenja i ornamenti u njihovom društvu bili strogo propisani zakonom.⁴³ Ako u dwemera tražimo znakove umjetnosti, ostatke umjetnosti radi same sebe ne ćemo naći.⁴⁴ Ipak, lako je steći dojam da su dizajniranje strojeva i nova matematička rješenja smatrali najvišim oblikom osobne ekspresije. Kada bi se netko iskazao u tim područjima, za to bi bio nagrađen raznim priznanjima i potencijalnim višim društvenim statusom.⁴⁵

³⁶ „Dwemer Inquiries“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios

³⁷ „Nerevar at Red Mountain“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

³⁸ „Dwemer Inquiries“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

³⁹ „The Doors of Oblivion“, The Elder Scrolls IV: Oblivion, Bethesda game studios i „Chimaravidium“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁴⁰ „The Egg of Time“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁴¹ Yagram Bagran (zadnji živući dwemer) opisuje igraču nečtljivu dwemer knjigu. The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁴² „The Aetherium Wars“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

⁴³ „Dwarves 1“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

⁴⁴ „Dwarves 2“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

⁴⁵ „Dwemer Inquiries 2“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

The Elder Scrolls svijet je, ovisno o definiciji boga (što je u kontekstu ovoga svijeta vrlo složena tema), pun raznih božanstava.^{45,57} Dwemersko društvo, iako je priznavalo postojanje mnogih bogova, nije štvalo niti jednog od bogova The Elder Scrolls svijeta. Kako u *Morrowindu* piše Vivec⁴⁶: „...dwemeri su prezirali [naša božanstva] te radije štvali svoje bogove razuma i logike.“⁴⁷ Usporedba religijskoga i znanstvenoga u dotičnoj izjavi nije slučajna s obzirom na to da su znanstvenici u dwemerskom društvu zaista dobivali posebne društvene uloge. Iako je točna društvena struktura dwemerskoga društva nejasna, postoji implikacija kako su znanstvenici bili aristokracija.⁴⁸ Riječ „meritokracija“ u The Elder Scrolls serijalu nikad nije upotrijebljena, no možemo zaključiti kako bi se taj termin mogao iskoristiti da barem donekle opiše dwemersko društvo.

Nakon što su nestali s povijesne pozornice, velik je broj dwemerskih gradova i strojeva (pogotovo autonomnih robota) ostao očuvan. Suprotno svim očekivanjima, u mnogim se slučajevima ne vide nikakvi znakovi propadanja ni nakon tri tisuće godina. Zbog toga je ljudsko Carstvo⁴⁹ u svojim granicama proglasilo sve dwemerske predmete državnim vlasništvom te uspostavilo strogu kontrolu nad istraživanjem i izvlačenjem dwemerskih predmeta iz njihovih nekadašnjih gradova.⁵⁰ Dwemer roboti ipak se ne mogu naširoko koristiti jer se isključivo nakon što se udalje iz svojega „doma“.⁵¹

4. SRCE SVIJETA: USPON I PAD DWEMERA

U The Elder Scrolls svijetu mogu se naći konkretne indikacije o postojanju jednoga Boga, no on se (još) nije izravno objavio smrtnicima.⁵²

⁴⁵ „The Monomyth“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁴⁶ „The Battle of Red Mountain“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁴⁷ Neslužbeni prijevod s engleskoga jezika za potrebe ovoga rada.

⁴⁸ „Ruins of Kemel Ze“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁴⁹ U razdoblju u kojem se igre odvijaju, područja koja su nekoć nastanjivali dwemeri pod upravom su Carstva kojim vlada ljudski monarh.

⁵⁰ Zadatak u igri „Free New-Shoes Bragor“. The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁵¹ „Senilius' Report“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁵² „Black Book: Waking Dreams“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

Zbog toga The Elder Scrolls svijet možemo opisati kao svijet u kojem mudraci još tragaju za višim istinama i konačnim spasenjem na razini višoj od iluzija koje im mnogobrojna manja božanstva nude: „[biti bog i heroj] nije niti približno dovoljno... [moj projekt] služi plemenitom cilju. Iskupljenju cijeloga svijeta.“⁵³ dok neki spasenje traže u znanosti, a drugi u magiji i mistici⁵⁴, postoje duboke implikacije kako je pravi (zasad neotkriveni) put čista ljubav i žrtva.^{55 - 56}

Iako se kroz serijal igara proteže metapriča o finalnom otkrivenju i iskupljenju, za dwemere je najvažnija činjenica da bogovi koji se mogu prizvati i čiji se utjecaj na svijet može fizički osjetiti nisu svemoguć. Jedan od najboljih primjera je autentična dwemerska legenda „Azura and the Box“ u kojoj star i mudar dwemer Nychibal u intelektualnoj igri prevari božicu Azuru, dokazujući da ona nije sveznajuća. U priči ga razjarena Azura ubije te prokune njegovo pleme, no pobijedivši on umire sretan, a njegovo se djelo naširoko slavi. Od svega u dotičnoj priči možda o dwemerima najviše otkriva detalj gdje u svojim posljednjim trenucima prije smrti Nychibal naziva ono čime je uspio nadmudriti božicu „vještina koja me napokon naučila finalnu istinu“.⁵⁷ Umirući, Nychibal je okarakteriziran kao „portret mira koji izvire iz zadovoljene žeđi za znanjem“.⁵⁸ Kao što je vidljivo iz priče, no i iz drugih već navedenih izvora, dwemersko je društvo bilo usredotočeno na učenje i inovativnost u svrhu nadilaženja raznih aspekata svijeta. Smatrali su kako je trijumf nad (ne)rješivim problemima pobjeda nad iluzijom prirodno-ga prava (hijerarhije).

Razgovarajući s učenjakom Baladasom Demnevannijem, u Morrowindu dobivamo ne samo potvrdu da su dwemeri mrzili ograničenost života i smrt, već i hijerarhiju božanstava. Dwemeri su vjerovali da su svijet i njegov poredak samo iluzija. Nijekajući fenomen (stvari kako nam se čine) kao varku, zaključili su kako je i noumen (stvar sama

⁵³ Iako je igru The Elder Scrolls: Online napravio drugi proizvođač te je Todd Howard iz glavnoga The Elder Scrolls tima kanonsko stanje dotične igre doveo u pitanje, taj razgovor s likom Sothe Sila služi kao vrlo dobar izravan primjer.

⁵⁴ „Progress of Truth“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁵⁵ „Spirit of Nirn, God of Mortals“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁵⁶ „36 Lessons of Vivec, Sermon 35“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁵⁷ Neslužbeni prijevod s engleskoga jezika za potrebe ovoga rada.

⁵⁸ Neslužbeni prijevod s engleskoga jezika za potrebe ovoga rada.

po sebi) također iluzija, samo pametnija. Do određene su mjere bili u pravu jer su mnogi zakoni fizike u *The Elder Scrolls* svijetu uvjetovani bogovima koji su žrtvovali svoje moći⁵⁹ kako bi uspostavili red u univerzumu⁶⁰. Tražeći nešto najstvarnije što mogu naći, dwemeri su se usredotočili na logiku i znanost kao oruđa kroz koja se mogu uzvisiti i pobjeći od realnosti bitka.

San dwemera o uzvišenju ostao bi samo to – san – da nisu kopajući duboko pod zemljom pronašli najnevjerojatniji mogući predmet – Srce svijeta.⁶¹ Smrtni, tj. ljudski svijet je u *The Elder Scrolls* serijalu stvoren kroz ritualnu žrtvu jednoga od bogova. Ta je žrtva u svojoj svetosti rezonirala s neotkrivenim jednim Bogom, dajući joj snagu stvaranja i čineći srce žrtvovanoga boga jednom od fokalnih točaka postojanja.⁶² Dwemeri su pronašavši srce svijeta duboko u vulkanskim spiljama ispod Crvene planine te razotkrili nova polja istraživanja. Manipulirajući srce raznim oruđem, takozvani su „tonalni arhitekti“ izazivanjem određenih vibracija na srcu naučili kako mijenjati svojstva ciljanih predmeta.⁶³

U posljednjim godinama prije nestanka civilizacije dwemera uzdigao se cijenjeni tonalni arhitekt Kagrenac kao pionir polja mitopoetičnih sila pri radu sa srcem. Tražeći načine kako bi dwemeri postali besmrtni, Kagrenac je istraživao prirodu božanstva bogova. U *Morrowindu* igrač može naići na nekoliko knjiga napisanih na nečitljivom dwemerskom jeziku. Šturi opisi tih knjiga koje zadnji živući dwemer pristaje dati iscrtavaju zanimljivu sliku. Posljednjih godina prije njihovoga nestanka, dwemeri su međusobno debatirali treba li slijediti Kagrenacove opasne planove.⁶⁴ Na kraju je Kagrenacova frakcija pobijedila te su dwemeri krenuli u jedan od najambicioznijih projekata. Odlučili su stvoriti tristo

⁵⁹ „The Annotated Anuad“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁶⁰ Moguća anticipacija logosa.

⁶¹ „Kagrenac’s Tools“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁶² Fanovi serijala zamijetili su kako su u *The Elder Scrolls* mitologiji bogovi više puta stvarali nove aspekte svijeta (tj. razine postojanja) uz određenu žrtvu iz ljubavi. Taj bi žrtveni ritual zazivao svetost s najviše razine postojanja, tj. jednoga Boga. U ovom specifičnom slučaju, dajući svoj život za stvaranje svijeta smrtnika, specifična žrtva boga Lorkhana rezonirala je s najvišom razinom postojanja (jedan Bog). Time je njegovo srce posvećeno i postalo jednom od točaka kroz koje se vječno stvara svijet smrtnika.

⁶³ „Kagrenac’s Tools“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁶⁴ „Divine Metaphysics“ i „The Egg of Time“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

metara visokoga golema napajanog iz samoga srca svijeta. Taj će golem, mislili su, postati novi bog.⁶⁵ Nazvan Numidium te također poznat kao Prvi geštalt i Mjedeni toranj, dwemeri su Numidium smatrali medijem kroz koji će njihov narod dostići apoteozu u nadčovjeka.⁶⁶

Dwemeri i chimeri tijekom povijesti su redovito ratovali. Živeći na istom području, jedni iznad, a drugi ispod zemlje, često su nastajali sukobi zbog ideoloških razlika. Trajni mir uspostavljen je u petom stoljeću prve ere, no nakon što su chimeri otkrili Kagrenacove planove za gradnju Numidiuma, taj mir više nije bio moguć. Došlo je do ideološko-religijskoga sukoba između izrazito antiteistički nastrojenih dwemera i duboko religioznih chimera.⁶⁷ Chimeri nikako nisu mogli dopustiti stvaranje novoga profanoga boga. Situacija je eskalirala u intenzivni dvogodišnji rat u kojem su se sile ljudi, chimera i drugih obrušile protiv dwemera.⁶⁸ Rat je kulminirao opsadom Crvene planine pod kojom je u sve stresnijim uvjetima Kagrenac radio. Tijekom finalne borbe sedamstote godine prve ere, u jednom su trenutku svi dwemeri jednostavno nestali. I dok neki izvori i povjesničari u *The Elder Scrolls* svijetu tvrde da je to samo puka legenda te da su dwemeri postupno nestajali kroz stoljeća, imamo više vjerodostojnih izvora u *Morrowindu* i izvan igara koji potvrđuju nestanak dwemera u jednom trenutku.⁶⁹

Nestankom dwemera, smatrajući ih hereticima i bojeći se odmazde bogova koje su dwemeri naljutili, svi se klone njihovih ruševina. Crvena planina i okolica bivaju zatvoreni za širu javnost.⁷⁰ Numidium ostaje nedovršen sljedeća tri tisućljeća, sve dok ljudsko Carstvo uspješno ne pokorava *Morrowind* te uzima Numidium kao ratni plijen.⁷¹ Numidium biva završen i uključen kako bi opustošio neprijatelje ljudskoga Carstva.⁷²

⁶⁵ Dijalog posljednjega živućega dwemera Yagrama Bagrama. *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁶⁶ Iz službenoga intervjua koji je Bethesda tim napravio s fanom serijala: „Skeleton Man’s Interview with Denizens of Tamriel“, *The Imperial Library*, <https://www.imperial-library.info/content/interviews-skeleton-man>, pristupljeno 23. veljače 2019.

⁶⁷ „Nerevar at Red Mountain“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁶⁸ „The Tale of Dro’Zira“, *The Elder Scrolls V: Skyrim*, Bethesda game studios.

⁶⁹ Dijalog s Yagramom Bagramom u igri te tekstovi „Kagrenac’s Tools“, „Plan to Defeat Dagoth Ur“ i „The Battle of Red Mountain“. *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁷⁰ „A Short History of Morrowind“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁷¹ „On Morrowind“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

⁷² „The Arcturian Heresy“, *The Elder Scrolls III: Morrowind*, Bethesda game studios.

5. NOVI MEDIJ: PROKLETO POSTOJANJE

Nestankom dwemera postavlja se pitanje što im se zaista dogodilo. Kako bismo na to odgovorili, trebamo prvo riješiti pitanje Numidiuma. Za to je ključno razumijevanje snage Numidiuma. Nakon što biva završen i uključen, Numidium samim svojim postojanjem lomi linearno vrijeme na sljedećih tisuću i osam godina. Dotičan događaj dovodi do međusobno isključivih povijesti koje se istodobno zbivaju na raznim dijelovima kontinenta prije nego što se vrijeme opet stabilizira, te kronološke kontradikcije nestaju ostavljajući za sobom nebrojene kontradiktorne činjenice.⁷³

U igri Skyrim, jedna kriptična knjiga spominje Numidium kao jedan od „osam tornjeva svijeta“.⁷⁴⁻⁷⁵ Samo po sebi to ne znači mnogo, no ako se uvažavaju određeni neslužbeni radovi bivšega pisca za serijal, Michaela Kirkbridea, stvari postaju jasnije. On je u više svojih radova objavljenih na internetu pisao o takozvanim tornjevima koji, pojednostavljeno, služe kao točke koje nadilaze smrtni svijet ljudi.⁷⁶ Stoga možemo zaključiti po definicijama The Elder Scrolls svijeta kako Numidium uspješno nadilazi zakone smrtnoga svijeta.⁷⁷

Razgovarajući s Yagrumom, zadnjim živućim dwemerom, možemo čuti kriptičan dijalog: „Mislim da je Kagrenac možda uspio našem narodu dati vječni život, ali s neočekivanim posljedicama“.⁷⁸ To se može povezati s Baladasovim riječima: „Smatram da su tonalni arhitekti našli način da stvore sveto iz profanoga“.⁷⁹ Te dvije izjave možemo povezati s činjenicom da svi dwemer roboti u sebi sadržavaju kristal u kojem se nalazi duša zarobljene osobe koja te robote animira. Stoga možemo postaviti hipotezu kako je u trenutku gubitka rata Kagrenac na brzinu povezo, tj. učinio duše svojega naroda dijelom Numidiuma, nadajući

⁷³ „Where Were You when the Dragon Broke?“, The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios.

⁷⁴ „The Book of the Dragonborn“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

⁷⁵ Neslužbeni prijevod s engleskoga jezika za potrebe ovoga rada.

⁷⁶ Michael Kirkbride, „Nu-Mantia Intercept, Letter #5“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/nu-mantia-intercept>, pristupljeno 23. veljače 2019.

⁷⁷ „Mythic Dawn Commentaries 3“, The Elder Scrolls V: Oblivion, Bethesda game studios.

⁷⁸ Neslužbeni prijevod s engleskoga jezika za potrebe ovoga rada.

⁷⁹ Neslužbeni prijevod s engleskoga jezika za potrebe ovoga rada.

se da će ih to spasiti od istrebljenja te jednoga dana uzdići na višu razinu postojanja. Ovu teoriju podupire intervju koji je Bethesda dala nakon izdavanja igre.⁸⁰ Daljnja potvrda dolazi od posla koji igrač može odraditi za istraživača dwemera u igri Skyrim. Naime, ako mu igrač pomogne u eksperimentu kojim istražuje nestanak dwemera, dotični gospodin jednostavno nestane tijekom eksperimenta te igrač ubuduće može prizvati njegov duh. Time možemo zaključiti kako dwemeri nisu nestali, već su postali duhovni dio mjedenoga boga Numidiuma.

S obzirom na to da mjed nije posebno snažni metal, postavlja se pitanje kako Numidium može ići u borbu protiv cijelih vojski te kakvo to oružje može rascjepkati linearno vrijeme. Iako službenoga odgovora nema, možemo pretpostaviti kako Numidium ne posjeduje konvencionalno oružje, već koristi tonalnu arhitekturu kako bi poništio bilo kakve sile s kojima dolazi u kontakt.⁸¹ Kirkbride, već ranije spomenuti član Morrowind tima, na internetu je potvrdio da je to točno te tvrdi da je Numidium trenutačno izvan linearnoga vremena i prostora i da će se jednom vratiti s apokaliptičnim posljedicama.⁸²

6. IMPERIJSKA KNJIŽNICA: ZADNJE BILJEŠKE

Svedemo li povijest dwemerske civilizacije na najosnovniju razinu, radi se o priči ideološki nabijenoga društva koje razotkriva moći nenamijenjene smrtnicima te koristeći ih samo sebe osuđuje na propast. Ova se priča može nazvati tragedijom ili farsom ovisno o sentimentima koje gajimo prema dwemerima. Nakon igranja Morrowinda možemo zaključiti da igra igraču daje mjesta za interpretaciju situacije do određene mjere. Ipak, kao i u svakoj priči koja završi neuspjehom, treba pronaći krivca.

Aluzije prema stvaranju nadčovjeka posvuda su. Dwemeri su konzistentno prikazani kao skeptici najvišega reda. U dwemera se sve moglo preispitivati te ništa nije bilo sveto (osim same dwemerske civ-

⁸⁰ Iz službenoga intervjua koji je Bethesda tim održao s obožavateljem serijala: „Skeleton Man’s Interview with Denizens of Tamriel“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/interviews-skeleton-man>, pristupljeno 23. veljače 2019.

⁸¹ „Michael Kirkbride’s Posts“, The Imperial Library, <https://www.imperial-library.info/content/forum-archives-michael-kirkbride>, pristupljeno 23. veljače 2019.

⁸² Michael Kirkbride, „c0da“, <https://www.c0da.es/t/c0da>, pristupljeno 23. veljače 2019.

ilizacije koja je bila strogo segregirana i uređena). Ne vjerujući da ih tradicija može ičemu naučiti, doslovno su se izolirali od svijeta i zatvorili u svoje podzemne gradove. Kako bi stvorili jačega, novoga čovjeka, tražili su kroz tehnologiju i znanje načine da dominiraju prirodom. Među ostalim, eksperimentirali su i na drugim etničkim skupinama. Tu treba navesti primjer falmera, robova koje su dwemeri oslijepili najvjerojatnije u pokušaju otkrivanja veze između „iluzije stvarnosti“ i vida.⁸³ Ipak, najveća aluzija prema nadčovjeku je mjedeni bog Numidium.

Numidium je bio stvoren kako bi odbio, tj. neutralizirao sve istine ovoga svijeta. Time je trebao osloboditi dwemere od ograničenja ovoga života te učiniti njihove duše besmrtnima. Mislili su da će tako moći stvoriti novi, bolji bitak. Dwemeri su svojim znanstvenim umijećem uspjeli stvoriti oružje kojim su stvarnost srušili na koljena, no do apoteoze nad samu stvarnost i stvaranja novoga svijeta nije došlo. Pokrenut tuđom žrtvom (čije je srce postalo srcem svijeta) bez razumijevanja ljubavi potrebne za čin žrtve, Numidium nije znao stvarati.

Tu se skriva jedna važna kritika ideje nadčovjeka; snaga nije dovoljna sama po sebi, a fantazija o nadčovjeku dolazi iz odbijanja svijeta te završava u rušilačkoj mržnji. Ponašanje dwemera možemo na kraju krajeva nazvati djetinjastim putem vječnoga buntovnika koji odbija odrasti. I dok se o najboljem načinu djelovanja u svijetu može debatirati, početna točka mora biti prihvaćanje svijeta s ljubavlju i nastavljanje s proaktivnim stavom, a ne pakosno zatvaranje u samoga sebe jer će nam ta pećina, kao i Numidium dwemerima, postati vječni vlastoručno sagrađeni pakao.

7. ZAKLJUČAK

U ovom smo radu povezali raštrkane činjenice i filtrirali varljive izvore kako bismo stvorili sliku o dwemerima. Mozaik koji smo dobili jedan je o civilizaciji antiteista u svijetu u kojem bogovi postoje. Potpunim odbijanjem svijeta i objektivne stvarnosti dwemeri su htjeli kroz vlastitu kreaciju uzdići sami sebe i stvoriti novi savršeni svijet. Ipak, nakon što su se povezali s Numidiumom, jedino što je taj nezaustavivi mjedeni bog mogao bilo je uništavati. Za koga ili za što – nije bilo važ-

⁸³ „The Falmer: A Study“, The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios.

no. Usko povezujući antiteizam i žudnju za stvaranjem nadčovjeka, *The Elder Scrolls* serijal duboko kritizira oboje. Dok se igrač šeće kroz napuštene hodnike dwemerskih gradova, sudbina dwemera služi kao znak upozorenja kuda vodi njihov put. Misleći da su sami sebi dostatni, sirovom su moći jedino postigli svoje uništenje.

The Elder Scrolls III Morrowind: The Dwemer and antitheism

Abstract: Through the prism of *The Elder Scrolls* fictional universe, this work explores the theme of antitheism. Even though *The Elder Scrolls* is a series of video games, the complexity of the world presented therein is daunting. Thus, this work chooses to focus on the culture and the belief system of the dwemer civilization and the situation which lead to their downfall from the world stage within the context of the video game world.

Keywords: *The Elder Scrolls, Morrowind, video games, atheism, antitheism, religion, overman*

Bibliografija

Joshua Wise, „Past the Sky’s Rim – *The Elder Scrolls* and Theology“, Gray Matter Books (2014)

The Elder Scrolls: A Promise Unfulfilled – Complete Elder Scrolls Documentary, History and Analysis, Indigo Gaming, 2018.

The Elder Scrolls III: Morrowind, Bethesda game studios

The Elder Scrolls IV: Oblivion, Bethesda game studios

The Elder Scrolls V: Skyrim, Bethesda game studios

The Elder Scrolls Online, Zenimax online studios

UMJETNOST

RAZGOVORI SVETACA

Matko Antolčić¹

Životopis

Matko Antolčić rođen je 8. listopada 1988. u Bjelovaru. Osnovnoškolsko obrazovanje stekao je u Čazmi, a srednjoškolsko u Školi primijenjene umjetnosti i dizajna u Zagrebu na grafičkom odsjeku. Završetkom srednje škole, 2007. upisao je Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, odsjek grafike. Diplomirao je 2013. godine u klasi prof. art. Mirjane Vodopije i stekao naslov magistra grafike. Od 2016. godine član je Hrvatskog društva likovnih umjetnika u Zagrebu, a iza njega je desetak samostalnih i skupnih izložbi. Živi i radi u Čazmi.

Popis značajnijih samostalnih i skupnih izložbi

Samostalne:

2018. „Razgovori u vremenu“, Mala galerija, Gradski muzej Bjelovar

2016. „XIV“, Gradski muzej Koprivnica

2015. „Kolaži i grafike“, Galerija Nasta Rojc, Bjelovar

2014. „XIV“, Centar za kulturu, Gradski muzej Čazma

2014. „Hrvatski sveci i blaženici u našem narodu“, Muzej grada Trogira, Likovna galerija Križevci, Galerija „Vinko Draganja OP“ Dominikanskog samostana u Splitu

2013. „XIV“, Galerija Laudato, Zagreb

2012. „Kolaži i grafike“, Kulturni centar, Heviz, Mađarska

---

¹mag. art., Trg Čazmanskog kaptola 3, matko.antolcic@gmail.com

Skupne:

2019. „5. Likovni trijenale Moslavine“, Galerija Muzeja Moslavine, Kutina
2019. „2 Salon suvremene sakralne likovnosti“, Palača Milesi, Split
2018. „5. hrvatski trijenale crteža“, Kabinet grafike HAZU, Zagreb
2017. „Susret u zavičaju 3“, Galerija Nasta Rojc, Bjelovar
2017. „1 Salon suvremene sakralne likovnosti“, Palača Milesi, Split
2017. „Godišnja izložba članova HDLU-a“, Galerija Prsten i Galerija PM, Zagreb
2016. „4. Likovni trijenale Moslavine“, Galerija Muzeja Moslavine, Kutina
2016. „Godišnja izložba članova HDLU-a“, Galerija Prsten i Galerija PM, Zagreb
2014. „8 profila“, Centar za kulturu, Gradski muzej Čazma
2013. „Grafičari“, Mali salon, Rijeka
2012. „Hrvatski sveci i blaženici u našem narodu“, Likovna galerija Križevci i Galerija Laudato, Zagreb
2012. „Pasijska baština“, Galerija Kristofor Stanković, Zagreb
2011. „Papa kao motiv u suvremenoj hrvatskoj umjetnosti“, Muzej Mimara, Zagreb

O likovnom opusu autora

U svojem likovnom radu tragam za ljepotom kršćanske duhovnosti inspiriran djelima starih majstora u području sakralne tematike. Potaknut otuđenjem suvremenoga svijeta u kojem se postupno izgubila ključna spona likovne umjetnosti i kršćanskoga nauka, svojim radom nastojim obuhvatiti duh vremena u kojem su stari majstori s velikom odgovornošću i strahopoštovanjem pristupali interpretaciji uzvišenih religijskih tema. Ne oponašam određeni stil ili povijesno razdoblje, već se rukovodim udivljenjem ostvarenim kada se duhovno u umjetnosti i duhovno u čovjeku ujedine pod okriljem crkve. Inspiraciju starim majstorima primarno podrazumijeva spoj umjetnosti i duhovnosti, divljenje i poštovanje koje se razvija između umjetnika, interpretiranoga motiva i promatrača. Povratak iskonskim vrijednostima nastojim

postići na suvremen način vlastitim izrazom kroz autentičan rukopis i realizaciju ideja u različitim medijima.

Temu svetoga razgovora i prikaz poznatih svetaca interpretiram spajajući ljudsko i sveto, obično i uzvišeno, povijesno i suvremeno. Likove oblikujem linearnim crtežom u tehnici tuša, dok olovkom i ugljenom stvaram dojam prostora i volumena. Naglasak stavljam na atribute, odnosno simbole pojedinoga sveca kojem karakter često posuđuje model prema kojem stvaram lik. Uzimajući obične ljude koji karakterom odgovaraju osobama koje su radi svojega načina života posvećenoga Kristu proglašene svetima, u svojem radu spajam ljudsko i božansko. Inspiriran klasičnim prikazima *sacra conversazione*, koristim i video kao medij koji mi omogućuje dodatne efekte i bolji doživljaj scene. Iako su scenografija, lokacija i scena precizno definirane, sudionicima pružam potpunu slobodu kretanja i interakcije. Klasična tema smještena je u današnje vrijeme, pri čemu društveno-sociološki eksperiment, uz minimalne intervencije, omogućuje praćenje spontanoga razvoja interakcije među akterima. Jedan od mojih zadnjih radova u tehnici olovke inspiriran je i životom blaženoga Alojzija Stepinca kojega smještam u jednu meditativnu scenu s Bogorodicom i Djetetom Isusom, također po uzoru na obiteljski ugođaj *sacra conversazione*.

Osim povezivanja prošlosti i sadašnjosti, svetosti i ljudskosti kroz medij umjetnosti stvaram radove kojima dopuštam promatraču ulazak u svoj svijet. Radim fotografiju, a kasnije i crtež u olovci prema gravuri Albrechta Dürera, „Sveti Jeronim pri učenju“, čime otvaram vrata svojega ateljea i dopuštam ulazak u vlastiti radni prostor. U kombiniranoj tehnici kolaža i asamblaža interpretiram i djela Hieronymusa Boscha iz ciklusa „Iskušenje svetog Antuna“. Šaranjem, drapanjem, lijepljenjem i kolažiranjem osobnih fotografija, reprodukcija starih majstora i građenjem crteža koji ispunjava praznine na papiru, objedinjujem elemente u jedinstvenu kompoziciju.

Svojim velikim uzorima među starim majstorima renesanse i baroka stvaram svojevrstni hommage interpretirajući njihova djela i stvarajući jednu novu cjelinu. U crtežu olovkom međusobno ispreplićem portrete vrhunskih portretista kao što su Tizian, Antonello da Messina, Rembrandt, Velázquez, Michiel van Mierevelt i Jan van Eyck. Crtačkom modelacijom istaknute su oči portretiranih kao ogledala duše koja iz prošlosti promatraju sadašnjost.

Slika 1. Iskušnje 1,
kombinirana tehnika, 150 x 98 cm,
2015.

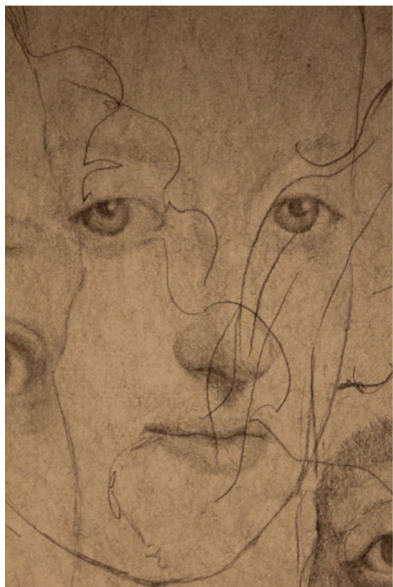
Slika 2. Iskušnje,
kombinirana tehnika, 150 x 98 cm,
2015.

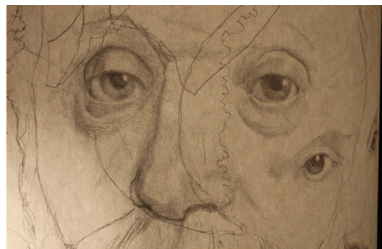
Slika 3. Pod zvonikom sv. Stjepana

Slika 4. Prema autoportretu Diega
Velázquez, ulje na platnu, 50 x 70 cm
2015.

Slika 5. Promatranje promatrača,
detalj

Slika 6. Promatranje promatrača,
detalji

ATEIZAM, ANTIATEIZAM, AGNOSTICIZAM

Slika 7. Promatranje promatrača, olovka na papiru, 150 x 191 cm,
2018.

Slika 8. Stepinac u molitvi,
olovka na papiru, 60 x 48 cm,
2019.

Slika 9. Svetački identitet,
tuš na papiru, 200 x 225 cm,
2016.

Slika 10. Svetački identitet,
tuš na papiru, 200 x 225 cm,
2016.

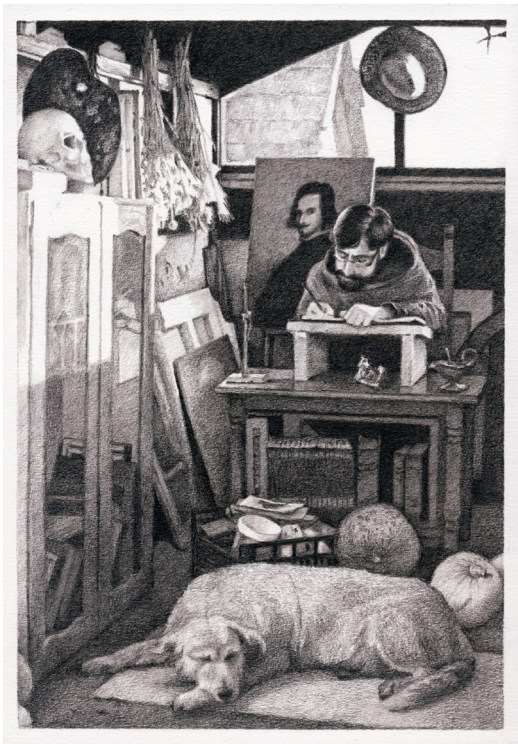

Slika 11. Svetački identitet,
ugljen, olovka i akrilik na platnu,
200 x 70 cm, 2013.

ATEIZAM, ANTEIZAM, AGNOSTICIZAM

Slika 12. Svetački identitet,
ugljen, olovka i akrilik n platnu,
200 x 70 cm, 2013.

Slika 13. U ateljeu, olovka na papiru, 25 x 17 cm, 2018.

Slika 14. Sacra conversazione, video rad, 19 min i 47s, 2016.

Slika 15. Radovi sa izložbe „Likovni susret“ u ateljeu Matka Antolčića

ELEGIJE ZA IZGUBLJENIM RAJEM – JONIJA U MODERNOJ GRČKOJ PJESMI

Autor: Edin Muftić¹

τὸ δὲ Πανιώνιον ἐστὶ τῆς Μυκάλης χῶρος ἱρὸς πρὸς ἄρκτον τετραμμένος, κοινῇ ἐξαραιρημένος ὑπὸ Ἴώνων Ποσειδέωνι Ἑλικωνίῳ. ἡ δὲ Μυκάλη ἐστὶ τῆς ἠπειροῦ ἄκρη πρὸς ζέφυρον ἄνεμον κατήκουσα Σάμῳ καταντίον, ἐς τὴν συλλεγόμενοι ἀπὸ τῶν πολιῶν Ἴωνες ἄγεσκον ὄρτην τῇ ἔθεντο οὖνομα Πανιώνια.

Panjonij je sveti prostor Mikale koji se pruža prema sjeveru, a Jonjani su ga o zajedničkom trošku posvetili Posejdonu Helikonskom. Mikala je izbočina kopna na zapadnoj obali što leži nasuprot Samu, gdje se okupljaju Jonjani iz gradova i održavaju svečanosti koje su nazvane svejnskima.

Herodot I, 148, 1

Posvećeno čuvarima helenstva Male Azije,

U povodu stogodišnjice početka maloazijske katastrofe

Sažetak: Maloazijska katastrofa, tj. događaji u zapadnoj Maloj Aziji 1919. – 1922. za grčki narod predstavljaju jednu od najvećih tragedija njihove duge povijesti, ako ne i najveću. Označili su nasilan kraj grčke prisutnosti u Maloj Aziji nakon više od tri tisuće godina. Posebno je ovo vidljivo u književnosti gdje se često čitava grčka književnost XX. stoljeća naziva „književnošću maloazijske katastrofe“. Od dvojice grčkih

¹ mag. hist./arch., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Frankopanska ulica 26, eddin.muftic@gmail.com

književnih nobelovaca (Jorgos Seferis, 1963. i Odisseas Elitis, 1979.), Seferis je rođen u Vurli kod Smirne, a Elitis je jednu od najljepših pjesama „Malo zeleno more“ (*Μικρή πράσινη θάλασσα*, 1971.) posvetio Joniji. Rad donosi izbor pjesama o Joniji koje tematiziraju predratni grčko-turški suživot, ratne tragedije, izbjeglištvo i otuđenost u novoj domovini.

Ključne riječi: *Mala Azija, Jonija, grčko-turski odnosi, maloazijska katastrofa, moderna grčka poezija, rebetiko*

1. JONIJA – VJEKOVNO ŽARIŠTE MALOAZIJSKOGA HELENSTVA

Mala Azija, a posebno njezin najsajjniji dragulj – Jonija – kolijevka je grčke kulture. Ovdje su formirana tri nosiva stupa antičkoga helenstva – epska poezija (Homer – Hij ili Smirna), filozofija (Tales, Anaksimn, Anaksimandar – Milet; Heraklit – Efez; Anaksagora – Klazomena) i historiografija (Herodot – Halikarnas).

Grčko naseljavanje egejske obale Male Azije počelo je oko godine 1000. pr. Kr. kao posljedica općeg civilizacijskog pada nakon propasti mikenske civilizacije. Pioniri prvog vala bili su atički Jonjani, pa su tako Atenjani na ušću Meandra osnovali Milet. Ovo nije bila obična kolonizacija nego masovno naseljavanje koje je trajalo naraštajima, a čije odbljeske pronalazimo u mitologiji. Izbjegllice iz razorenog Pila (Neleidi, potomci Neleja, oca Nestorova) su utočište pronašli u Ateni, da bi se kasnije uputili prema azijskim obalama. Nešto kasnije Eoljani će naseliti prostore sjeverno od Herma, gdje će im centar biti Kima, dok nasuprotna Mitilena na Lezbu još i danas odzvanja zvucima lire Alkeja i Sapfe. Izvorno eolska Smirna prijeći će oko 650. pr. Kr. na stranu Jonjana i ući u Jonsku ligu, savez dvanaest jonskih gradova (Milet, Mijunt, Prijena, Efez, Kolofon, Lebed, Teos, Klazomena, Fokeja, Eritra te otoci Hij i Sam) osnovan nakon Melijskog rata početkom VII. st. pr. koji je konačno uredio odnose između Jonjana i Karijaca. Naposlijetku, oko 900. pr. Kr. stižu i Dorani, najprije na Rod i Kos, kasnije i obale Karije gdje osnivaju Halikarnas.

Upravo će Jonjani u narednim stoljećima biti most grčkog svijeta

prema Istoku. Asirski tekstovi VIII. st. pr. Kr. spominju ih kao *la-u-na-a-a* koji napadaju sirijske obale, dok su jonski trgovci osnovali kolonije (samo Milet navodno devedeset) u Egiptu, južnoj Italiji, Propontidi i Crnom Moru (Abid, Kizik, Olbija i Dioskurija). Posljedica ove ekspanzije je širenje jonskog imena koje će među istočnim narodima postati oznaka za sve Grke (staroperz. yauna-, srednjoperz. yūnān > arap. yūnān). U Miletu, najbogatijem gradu grčkog svijeta VI. st. pr. Kr., je Aristagora 499. prije Krista zapalio iskru ustanka protiv perzijske vlasti, a šest godina kasnije Frinih Atenjanin od vlastitih je sugrađana oglobljen *ὡς ὑπομνήσας οἰκεῖα κακά*. Tuga Atenjana ubrzo je pretvorena u želju za osvetom Perzijancima. Nakon pobjede kod Salamine, i navodno istoga dana kad je Pauzanija pobijedio kod Plateje, Ksantip i Leotihida su 27. kolovoza 479. pr. Kr. kod Mikale ostvarili odlučnu pobjedu nad perzijskom silom.

Stoljeća su prolazila, ulogu Mileta preuzeli su Efez, Pergam i Smirna, ali Mala je Azija u mislima Helena ostala *η καθ' ημάς Ανατολή* (naš Istok). Kroz stoljeća osmanske vlasti ideja obnove grčkoga carstva bila je živa, kako među prosvjetiteljima poput Rige od Fere tako i među običnim narodom, izražena sloganom: *Πάλι με χρόνια, με καιρούς, πάλι δικά μας θα 'ναι* („Ponovno, kad prođu godine, naše će [ove zemlje] biti“).

Moderna Grčka, priznata od velikih sila Londonskim ugovorom 1830. bila je mala zemlja, zaostale ekonomije i problematičnoga političkoga života, čije su granice na sjeveru sezale do Lamijskoga i Arskoga zaljeva. Pod osmanskom vlašću ostalo je helenstvo Epira, Tesalije, Makeдонije, Trakije, Krete, Cipra, Konstantinopola te Male Azije. Probudeni grčki iredentizam našao je svoj izraz u ideologiji „Velike ideje“ (*Μεγάλη Ιδέα*) koja je kao cilj postavila stvaranje grčke nacionalne države u granicama Bizanta prije 1071., ali bez bizantskoga univerzalizma.² Trebala je obuhvatiti „neotkupljene domovine helenstva“ na dva kontinenta (Europa i Azija) i pet mora (Jonsko, Egejsko, Mramorno, Crno i Libijsko),

² U ovom kontekstu treba spomenuti i da je titula prvoga grčkoga kralja Otona (1832. – 1862.) bila „kralj Grčke“ (*Βασιλεύς της Ελλάδος*), da bi Georgije I. (1863. – 1913.) titulu promijenio u „Kralj Grka“ (*Βασιλεύς των Ελλήνων*). Velike sile dotad nisu dopustile ovu promjenu jer bi upućivala na to da je grčki monarh vladar svih Grka, kojih je većina živjela u Osmanskom Carstvu. Georgije I. se pak, posebno nakon diplomatske pobjede u ratu 1897., smatrao dovoljno jakim da učini ovaj korak.

s Konstantinopolom kao „vječnom prijestolnicom“. Vjerojatno najotvoreniji izraz „Velike ideje“ dao je premijer Joannis Kolettis u glasovitom govoru pred Ustavotvornom skupštinom 1844: „Kraljevstvo Grčke nije samo Grčka. Ona je samo dio, i to najmanji i najsiromašniji dio. Grk nije samo stanovnik Kraljevstva nego i stanovnik Janine ili Soluna ili Sera ili Hadrijanopola ili Konstantinopola ili Trapezunta ili Krete ili Sama ili bilo koje druge regije koja pripada grčkoj povijesti ili grčkoj rasi... Dva su centra helenstva. Atena je prijestolnica Kraljevstva. Konstantinopol je velika prijestolnica, Grad, san i nada svih Helena.“³

2. „ŽIVJELI SMO BLIZU BOGU“

„Krvlju natopljena tla“, roman grčke književnice Dido Sotiriu,⁴ pisan je u prvom licu. Njegov glavni junak, Grk Manolis Aksiotis, rodom je iz Kirkidze (tur. Çirkince), etnički grčkoga sela nedaleko od Efeza. Iako je i sam pristaša „Velike ideje“ i obnove grčkoga Konstantinopola i staroga

carstva,⁵ od najranijega djetinjstva Manolisov najbolji prijatelj i pobratim bio je Turčin Ševket, pastir iz obližnjega sela (okolna sela Kireçli, Havuzlu i Balacık su turska). Život je bio lijep i bezbrižan na egejskoj obali Male Azije tijekom tih posljednjih godina mira.⁶

³ Više o Kolettisu i njegovoj ulozi u formiranju „Velike ideje“ vidi Έλλη Σκοπετέα, *Το „Πρότυπο βασίλειο“ και η Μεγάλη Ιδέα - Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830. – 1880.* (1988), 257–271.

⁴ Dido Sotiriu (Ajdin, 18. veljače 1909. – Atena, 23. rujna 2004.) rođena je u Ajdinu, gdje joj je otac bio vlasnik tvornice sapuna. Potkraj Prvoga svjetskoga rata obitelj se preselila u Smirnu. U trenutcima kad je 9. rujna 1922. turska nacionalistička vojska ulazila u Smirnu, ukrcali su se na brod i otplovili prema Grčkoj. Izgubivši sav imetak, otac se zaposlio kao običan lučki radnik u Pireju, dok se Dido, kao i većina izbjeglica iz Male Azije, pridružila Komunističkoj partiji. Najveću slavu stekla je romanom „Krvlju natopljena tla“ (*Ματωμένα Χώματα*). Roman, objavljen 1962. na 40. godišnjicu Maloazijske katastrofe, u međuvremenu je preveden na više jezika, među kojima posebno treba spomenuti turski prijevod (*Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, 1. izdanje, 1970.) koji je hvaljen kao važan korak u građenju mostova između dvaju naroda. Roman je doživio i televizijsku ekranizaciju kroz raskošnu produkciju Alpha TV-a (2008./9., u režiji Kostasa Kucumitisa).

⁵ Ne treba zanemariti činjenicu da su maloazijski Grci duhovno bliži Bizantu nego antičkom helenstvu te su poput Manolisa sebe vidjeli kao Romeje, a ne Helene.

⁶ Jednom je seoski učitelj, Samljanin Pitagoras Larios, odveo Manolisa i Ševketa do ruševina antičkoga Efeza i ondje im počeo recitirati Homera. Kako dječaci nisu znali o kojem je jeziku uopće riječ, učitelj im je počeo pripovijedati o „našem susjedu Homeru“. (Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 22–23).

„Ako ima raja, Kirkidza, naše selo, je njegov malen djelić. Živjeli smo blizu Bogu, gore visoko na brežuljku između pošumljenih vrhova odakle se pružao pogled na prostranu dolinu Efeza s morem u pozadini ispod nas. I sve ovo je naše. Polja zasađena nasadima smokava i maslina te duhana, pamuka, pšenice, kukuruza i sezama...⁷

Čitavog dana i sve do noći obronci planina su odzvanjali zvucima violine, uda, saza i bubnja. Ispod drveća su plesali karsilamu,⁸ hasapik⁹ i zejbekik.¹⁰ Oslobođeni od dnevne tlake, naša su tijela skakala prema nebu poput plamena, ljubljena od vjetra i milovana od Mjeseca. Zora bi nas tako pronašla. Jedva da bismo imali vremena uskočiti u radnu odjeću i uzeti u ruke motike.“¹¹

Među pjesmama koje su pjevali i Grci i Turci prevladavaju teme kавanskoga života, muževnosti, obilne konzumacije alkohola i hašiša te ljubavi, uzvraćene i neuzvraćene, čežnje i patnje. Najčešće u formi četiri kupleta s redovito stereotipnim pripjevom, pjesme su bogate turcizmima (bazar, čaršija, mahala, mejdan, sokak), kolokvijalizmima („jala, jala“) i specifičnim maloazijskim dijalektizmima (*γιαγκίν* < tur. *yangın*: vatra). Jedna od najpopularnijih je „Idi i reci svojoj majci“ (*Σύρε να πεις στη μάνα σου*).¹²

⁷ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 18.

⁸ karsilama (grč. *καρσιλαμάς* < tur. *karşılama*), narodni ples uglavnom rasprostranjen diljem sjeverozapadne Male Azije. Iako može varirati od regije do regije, ples uglavnom plešu dvije osobe (najčešće momak i djevojka) okrenute jedna drugoj, dok glazba ritmički kontrolira njihove sljedeće poteze. Pleše se u devetosminskom taktu. (Η ιστορία του χορού Καρσιλαμά, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-karsilama-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

⁹ hasapik (grč. *χασάπικο*: mesarski ples < tur. *kasap*: mesar), narodni ples koji potječe iz Konstantinopola. Ples se razvio iz igrokaza koji su mesari izvodili s noževima. Isključivo je muški ples i pleše se u dvočetvrtinskom (težak) ili četveročetvrtinskom taktu (brz). (Η ιστορία του Χασάπικου χορού, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-hasapikos-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

¹⁰ zejbekik (grč. *ζεϊμπέκικο*), narodni ples uglavnom rasprostranjen diljem jugozapadne Male Azije. Ime duguje Zejbecima, neregularnim osmanskim jedinicama čiji specifični ples spominje već Evlija Čelebi. Isključivo je muški ples, koji su izvorno plesala dvojica boraca, zbog čega je često nazivan „orlovski ples“, a kasnije samo jedan. Pleše se u devetosminskom ili devetočetvrtinskom taktu, katkad pod oružjem. (Η ιστορία του Ζεϊμπέκικου χορού, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-zeimbekiko-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

¹¹ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 20–21.

Idi i reci svojoj majci
 da rodi još jednu poput tebe,
 da zapali srca drugih
 kao što je zapalila moje!
 Jala,¹³ jala, binta¹⁴ jala,
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!¹⁵
 Vidiš li ono brdo što se zapalilo i gori?
 Nije dim, nije vatra, moja draga je što plače.
 Jala, jala, binta jala,
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!
 Kako to pa je vatra zahvatila tvoju mahalalu?
 Svi da trče u vatru, a ja u tvoj zagrljaj.
 Jala, jala, binta jala
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!
 Crna djevojko s maslinama i crnim očima,
 moje srce si razbila u četrdeset dva komada!
 Jala, jala, binta jala
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!

Težaci Grci i Turci družili su se u seoskim kavanama, momci i djevojke često u otvorenoj interakciji. I Manolis je bio u ljubavnoj vezi s Turkinjom Advijom, ali se zbog vjerskih razlika nije htio njome oženiti.

¹² Pjesma u izvedbi Pantelisa Anastasopulosa nalazi se na albumu „Ako si lijepa...“ (*Av Eίσαι Ωραία ...*, 2006). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=17637, pristupljeno 16. ožujka 2019.

¹³ arap. *yallā* (< *yā Allāh*): hajmo!

¹⁴ arap. *bint*: kći.

¹⁵ Izraz φωτιά και λάβρα označava nešto iznimno vruće. U starogrčkom jeziku pridjev λάβρος znači bijesan, bučan, naprasit dok je u novogrčkom dobio i značenje vrelne. U tom kontekstu najčešće se odnosi na lijepu ženu koja svojom ljepotom uzrokuje erotsko uzbuđenje.

U pjesmi „Kordeljo¹⁶ je u plamenu“ (*Πήρε φωτιά το Κορδελιό*)¹⁷ grčki se mladić udvara turskoj djevojci.

*Kordeljo je u plamenu,
gori i Mortakja!¹⁸
Slave u Kafe-Aman!¹⁹
Romeji i turske djevojke.
Cifteteli,²⁰ cifteteli,
zapalila si me kao baklju, čežnja moja!
Borit ću se s kim god bude tražio
za tebe, Fatma!
Daj mi draga veo
da ga imam kao ubrus
jer mu zavidim što dotiče
tvoje crvene usne.
Cifteteli, cifteteli,
zapalila si me kao baklju, čežnja moja!
Borit ću se s kim god bude tražio
za tebe, Fatma!*

¹⁶ Kordeljo (grč. Κορδελιό, tur. *Karşıyaka*), naselje u sjevernom dijelu Smirne. Neposredno prije Maloazijske katastrofe brojalo je oko 15 000 stanovnika. Nakon 1922. izbjeglice iz Kordelja osnovala su Novi Kordeljo na periferiji Soluna.

¹⁷ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa i Harule Aleksiu nalazi se na albumu „Mala Azija“ (*Μικρά Ασία*, 1972). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=2202, pristupljeno 16. ožujka 2019.

¹⁸ Mortakja (grč. Μορτάκια) je naziv za zgrade podignute u Smirni 1838. za hospitalizaciju oboljelih od kuge (*μόρτες* ili *μόρτηδες*, od tal. *morti*, mrtvi, tj. „živi mrtvaci“). Nakon kraja epidemije, u ovim su zgradama živjele uglavnom siromašne radničke obitelji, posebno nakon požara koji je poharao Smirnu u ljeto 1845. godine. Krajem XIX. stoljeća okrug Mortakja imao je više od 2500 stanovnika. Bila je najsiromašnija gradska četvrt, okružena močvarama, koju su uglavnom naseljavali ribari, lučki radnici i nadničari. (Ποιοι ήταν οι αληθινοί μόρτηδες και τι ήταν τα μορτάκια. Τι σχέση είχαν με την Σμύρνη και τις επιδημίες πανώλης, <https://www.mixanitouxronou.gr/ποιοι-itan-oi-alithinoi-mortides-kai-ti-itan-ta-mortakia-ti-xsisi-eixan-me-tin-smyrni-kai-tis-epidimies-panolis/>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

¹⁹ Kafe-Aman (grč. Καφέ-Αμάν) je vrsta popularne kavane u Maloj Aziji i Grčkoj prije Drugoga svjetskoga rata, u kojem su dvojica ili trojica pjevača, takozvani amanedžije (αμανετζήδες) improvizirali tekstove, često u obliku šaljiva dijaloga te uvijek u slobodnom ritmu i melodiji. Ime su dobili po karakterističnom uzviku „aman, aman“ (tur. *milost*) kojim su pjevači pokušavali dobiti na vremenu kako bi osmislili što bolje tekstove. Prisutan u Grčkoj već u sedamdesetim godinama XIX. st., kad su prve putujuće družine amanedžija stigle iz Male Azije, diktatorski Metaksasov režim je 1937. zabranio Kafe-Aman diljem zemlje, smatrajući ga neželjenom ostavštinom osmanske tradicije.

²⁰ cifteteli (grč. τσιφτετέλι < tur. *çiftetelli*), narodni ples uglavnom rasprostranjen diljem sjeverozapadne Male Azije. Pleše se u dvočetvrtinskom ili četveročetvrtinskom taktu, najčešće uz pratnju violine. Zbog sličnosti često povezan s antičkim kordakom, lascivnim plesom pod maskama poznatim iz Aristofanovih komedija. (Η ιστορία του χορού Τσιφτετέλι, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-chifteteli-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

Kao i u romanu Dido Sotiriu, Grci i Turci Jonije, pogotovo oni nižega društvenoga staleža, druže se i na seoskim proslavama blagdana, gdje se redovito međusobno natječu u jahanju. Ipak, ni Manolis ni Ševket, obojica vrsni jahači, nisu mogli znati da će ovom raju uskoro doći krvav kraj. Gorjet će Mortakja i Kordeljo, ali ovaj put to ne će biti plamen čežnje.

3. TEŠKE GODINE

Nakon što je Osmansko Carstvo, koje je mirom u Bukureštu 1913. priznalo gubitak gotovo svih europskih posjeda, ušlo 1914. u Prvi svjetski rat na strani Njemačke, Grci s egejske obale preventivno su preseljeni u središnju Malu Aziju. Ovo nasilno preseljenje, navodno ideja generala Limana von Sandersa, najteže je pogodilo Grke Ajvalija, odakle su gotovo svi muškarci preseljeni u unutrašnjost.

Proročki o slutnjama grčko-turskoga rata na obzoru progovara pjesma „Milijun valova“ (*Χίλια μύρια κύματα*).²¹

*Milijun²² valova Ajvali²³ je daleko
milijun valova Ajvali je daleko.
Slani dani i sunce što uvijek je ondje, uvijek je ondje,
s makedonskim pticama i onima armenskima,
koje su se zbudile na putu i promašile put do berberskih obala.
Ponekad, čekajući morskog psa,
crna riba dolazi, odlazi,
sve su manji njegovi krugovi!
Milijun valova Ajvali je daleko*

²¹ Autor pjesme je Kostas Georgusopoulos, a uglazbio ju je Jannis Markopoulos. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa i Glikerije nalazi se na albumu „Hommage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=856, pristupljeno 16. ožujka 2019.

²² *Χίλια μύρια* je doslovno tisuću desetstisućica: *χίλιοι* – tisuću te *μύρια* – deset tisuća. Riječ *μύρια* uz deset tisuća znači i „nepregledno mnoštvo“, a u novogrčkom više nema brojnu vrijednost (deset tisuća je *δέκα χιλιάδες* iako je milijun i dalje *εκατομμύριο*, tj. sto desetstisućica). Stoga sam se odlučio na prijevod „milijun“ koji najbolje dočarava nepregledni obzor valova.

²³ Ajvali (grč. Αϊβαλί < tur. *Ayvalık*), grad na maloazijskoj obali nasuprot Lezbu i nedaleko od Pergama. Na početku Prvoga svjetskoga rata muškarci su bili poslani u radne logore u središnjoj Maloj Aziji. Jedan od njih bio je Ilijas Venezis (Ajvali, 1904. – Atena, 1973.) koji je svoje iskustvo prikazao u potresnom romanu *Broj 31328* (*To Nούμερο 31328*, najprije serijski objavljen u listu Kampana 1924, a kao knjiga 1931). Od 3000 muškaraca iz Ajvalija, Venezis je bio jedan od samo 23 koji su preživjeli.

*milijun valova Ajvali je daleko.
 Narasle su naše brade, promijenila se naša duša.
 Razljućen, pas laje iz sveg glasa:
 Pomozi, dobri moj, ne dopusti da se međusobno proždremo!
 Milijun valova Ajvali je daleko
 milijun valova Ajvali je daleko.
 Ponekad, smirimo se uz zvuke lire.
 Privezan s rukama iza leđa za srednji jarbol²⁴
 slijepi hijski pjesnik,²⁵ prorok dubokog glasa,
 žvače mastiku i veliča Helenu,
 a nekad vodi Dzavelenu²⁶ da plešu.
 Milijun valova Ajvali je daleko
 milijun valova Ajvali je daleko.*

U grčkoj mitološkoj tradiciji pas može osjetiti približavanje opasnosti bolje nego čovjek, zbog čega slika psa koji laje iz svega glasa ističe sav patos scene. Zapravo, moglo bi se reći da kruni čitavu pjesmu jer psa čini paradigmom zloslutne vizije rata. Dramski naboj dodatno pojačava usporednost dviju oluja, jedne u psu i druge u prirodi, čiji zakoni više ne vrijede (ptice gube moć orijentacije, a ljudi razdvajanja dobra od zla).

Agonija polupraznih gradova Jonije tema je pjesme „U Smirni i Ajvaliju“ (*Στη Σμύρνη και στο Αϊβαλί*).²⁷

²⁴ Odisej koji je po mitu naredio svojim suborcima da ga privežu za jarbol kako ga pjesma Sirena ne bi natjerala da skoči u more i pridruži im se, što bi značilo sigurnu smrt.

²⁵ U skladu s uvjerljivom legendom Homer je s otoka Hija, jonskoga otoka nasuprot obali Male Azije. Homerska himna Apolonu (172–173) kaže *τυφλός ἀνὴρ, οἰκεῖ δὲ Χίω ἔνι παιπαλοέσση / τοῦ πάσαι μετόπισθεν ἀριστεύουσιν αἰοδαί* („Slijep čovjek, na Hiju živi, krševitoj zemlji, sve njegove pjesme su najbolje, sad i zauvijek“). Navodno je najveći pjesnik veći dio života proveo u Bolisu, ako je vjerovati Pseudo-Herodotu (Vita Homeri 1332–1335) koji kaže *καὶ τοὺς Κέρκωπας καὶ Βατραχομομαχίαν καὶ Ψαρομαχίην καὶ Ἑπταπακτικὴν καὶ Ἐπικηλίδας καὶ τᾶλλα πάντα ὅσα παίρνιά ἐστίν Ὀμήρου ἐνταῦθα ἐποίησε παρὰ τῷ Χίω ἐν Βολισῶν* – („i on [Homer] je ondje, u kući čovjeka s Hija, u Bolisu ispjevaio Kekrope i Boj žaba i miševa i Psaromahiju i Heptapaktiku i Epikihlide i brojne druge razigrane stihove“.)

²⁶ Žena iz sulijotskoga klana Dzavela, koji je dao velikane otpora Ali-paši Janjinskom poput Lambrosa (1745. – 1792.) i Fotosa (1770. – 1811.) te kasnije grčkoga rata za neovisnost poput Kicosa (1800. – 1855.). Istaknuto mjesto među njima zauzima Mosha (1760. – 1803.), Lambrosova supruga i Fotosova majka, koja je, po romansiranoj priči, zapovijedala odredom od 400 žena-pobunjenika u bitci kod Kijafe 20. srpnja 1792. protiv vojske Ali-paše Janjinskog, pri čemu je navodno stradalo između dvije i tri tisuće Ali-pašinih vojnika te samo 74 grčka pobunjenika.

²⁷ Autor pjesme je Manos Elefteriu, a uglazbio ju je Dimos Mucis. Pjesma u izvedbi Dimitrisa Mitropanosa nalazi se na albumu „Moj život je jedan izlet 3“ (*Μια Εκδρομή είναι η Ζωή Μου* 3, 2013).

*U Smirni i Ajvaliju
 i diljem Istoka
 nikad nitko nije čuo za takvo zlo
 niti je takvo zlo igdje zapisano!
 Vidio sam nož i vatru
 i palače i bijedu
 ma i gradove i sela
 kako umiru u agoniji, po prvi put.
 Vidio sam ljubavi i sramote
 kako se gase poput munja.
 Vidio sam ljude lišene uma, a i neke kako plaču
 i neke kako plaču i boluju.
 U Smirni i Ajvaliju
 i diljem Istoka.*

U pjesmi „Smirnejske pjesme“ (*Τα σμυρνέικα τραγούδια*) mutno staklo staroga ogledalca metafora je sudbine jednoga grada i jednoga svijeta čija ljepota začuđuje i samoga Boga, a pred Njegovim očima biva uništen.²⁸

*Tvoje staro ogledalce,
 a iza mutnog stakla
 Smirna i Kordeljo
 i Grčka starih vremena.
 Zamrljano staklo,
 a iza njegovog dima
 Bog baca pogled na Ajvali*

Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=9212, pristupljeno 16. ožujka 2019.

²⁸ Autor pjesme je Ilijas Kaculis, a uglazbio ju je Pantelis Talassinós. Pjesma u izvedbi Pantelisa Talassinosa nalazi se na albumu „Od Tela do Trakije“ (*Απὸ τὴν Τήλο Ὡς τὴ Θράκη*, 1999). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=560, pristupljeno 16. ožujka 2019.

*i zastaje mu dah!
 Smirnejske pjesme,
 tko te njima podučio?
 Da ti suze krenu kad ih zapjevaš,
 cvijete mog srca!
 Tvoje staro ogledalce
 i razum što je pomućen.
 U kojoj taverni si pila
 da si izašla tako pijana?
 Zamrljano staklo,
 a iza njegovog dima
 Bog baca pogled na Ajvali
 i zastaje mu dah!
 Smirnejske pjesme,
 tko te njima podučio?
 Da ti suze krenu kad ih zapjevaš,
 cvijete mog srca!*

I Manolis, glavni lik romana „Krvlju natopljena tla“, s ostalim je muškarcima iz Kirkidze odveden kao ratni zarobljenik u radni logor u središnjoj Maloj Aziji. O Ševketu, kojeg više ne će vidjeti, često razmišlja. On će se pak uskoro pridružiti nacionalističkom pokretu koji oko sebe okuplja Mustafa Kemal. Rat je razdvojio nerazdvojne.

4. GRČKE ZASTAVE U SMIRNI

Nakon poraza Osmanskoga Carstva, na Pariškoj mirovnoj konferenciji saveznici su raspravljali kako podijeliti njegove ostatke. Grčka, koja je u rat ušla tek 1917. nakon traumatične „nacionalne shizme“, zatražila je Smirnu i unutrašnjost zapadne Male Azije, od Ajvalskog zaljeva do ušća Meandra. Grci Ponta pokušali su uspostaviti neovisnu Republiku, ali zbog udaljenosti grčki premijer Elefterios Venizelos, koji

je svoju političku karijeru gradio na „Velikoj ideji“,²⁹ odbio je pružiti pomoć. Umjesto pomoći, pozvao je Grke Ponta da se priključe institucijama predložene armenske države. Kako ni grčka ni armenska država ne će biti uspostavljene, rezultat je bio velik gubitak života i kraj grčke prisutnosti u regiji u kojoj seže do mitskih vremena Argonauta u Kolhidi, Oresta u Toaniji, Odiseja u zemlji Kimerana i Herakla, osloboditelja Prometeja te gdje su Milećani već u VIII. st. pr. Kr. osnovali koloniju Sinopu, nešto kasnije i Amis (Sampsuda), dok su kolonisti iz Sinope osnovali Trapezunt.³⁰

Budući da su se Talijani 29. ožujka 1919. iskrcali u Altaliji, Lloyd George je odmah dopustio Venizelosu da se grčka vojska iskrcu u Smirni kako bi preduhitrila Talijane. „Velika trojica“ pozvala su talijansko-ga premijera Orlanda i podijelili Malu Aziju u tri interesne zone. Grci će uzeti egejsku zonu od Ajvalija do delte Meandra, Talijani sredozemnu obalu Pamfilije oko Antalije, a Francuzi sredozemnu obalu Kilikije i jugoistočnu Malu Aziju koja se naslanja na Siriju i Libanon pod francuskim mandatom. Vizija „Grčke na dva kontinenta i pet mora“ odjednom je postala dohvatljiva. Već 14. svibnja 1919. armada grčkih, britanskih i francuskih brodova usidrila se pred Smirnom, a mitropolit Hrizostom (1867. – 1922.) blagoslivljao je grčke vojnike koji su se iskrcavali, praćeni razdraganim mnoštvom.³¹

Dok su marširali kroz trg Konak, mladi je Turčin upucao zastavonosca grčkih evzona.³² Grčki su vojnici odmah otvorili paljbu na turski vojni garnizon na trgu. Iako su se turski vojnici nakon pola sata predali, do kraja dana 300 do 400 Turaka i oko 100 Grka pobijeno je u osvetničkom pohodu grčkih vojnika po gradu. Zarobljeni turski vojnici paradirani su gradom, tjerani da uzvikuju „Živio Venizelos“ i „Živjela Grčka“.³³ Ovime

²⁹ Poznata Venizelosa propaganda karta iz 1920. (nakon Sporazuma iz Sèvres) prikazivala je grčke stečevine 1911., 1913. i 1920. (s istočnom Trakijom, Konstantinopolom, Bitinijom, Troadom, Eolidom i Jonijom) uz Grčku personificiranu kao djevojku koja u lijevoj ruci drži zastavu, a u desnoj citat grčkoga premijera Harilaosa Trikupisa *Ἡ Ελλάδα προώρισται να ζήση και θα ζήση* („Grčka je predodređena da živi i živjet će“).

³⁰ Dan kad je Mustafa Kemal pristao u Samsun, 19. svibnja 1919. u Grčkoj se obilježava kao Dan sjećanja na Pontski genocid, dok je 14. rujna (Smirnejski požar) Dan sjećanja na Maloazijski genocid.

³¹ Χρήστος Ε. Αγγελολάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας - Το έπος της Μικράς Ασίας* (1963), 63.

³² O identitetu atentatora vidi Michael Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922* (1998), 89-90.

³³ Isto, 90.

je počela spirala osvete koja će krvlju i Grka i Turaka natopiti Malu Aziju kroz naredne tri godine.

Početakom 1921. turski nacionalisti, koje je okupio Mustafa Kemal i koji su se u međuvremenu pretvorili u ozbiljnu vojnu silu od 70 000 vojnika, postupno su iz igre izbacili najprije Italiju, a onda i Francusku. Ostala je još Grčka. Do prosinca 1920. grčka je vojska napredovala do Eskişehir, gdje ih je žestoki otpor nacionalista natjerao da se vrate na prvotne položaje. Novu grčku ofenzivu odbili su nacionalisti pod zapovjedništvom Ismet-paše 11. siječnja 1921. u Prvoj bitci na rijeci İnönü sjeverno od Kütahye, ostvarivši time prvu veliku pobjedu. Pobjeda po kojoj će kasnije drugi predsjednik Republike uzeti prezime podigla je moral vojske koja se dotad povlačila.

Promjena ravnoteže osjetila se i na međunarodnom planu gdje je dovela do prijedloga saveznika da na Londonskoj konferenciji izmijene Sporazum iz Sèvres, čime su prvi put uz sultansku priznali i ankar-sku vladu. Na prvoj sjednici konferencije, 21. veljače, novi grčki premijer Dimitrios Gunaris izložio je argumente za nastavak savezničke potpore njihovim operacijama u Maloj Aziji.³⁴ Stajalište Grčke podržao je Lloyd George pa je grčka vojska obnovila ofenzivu 23. ožujka. Već 27. ožujka Grci su zauzeli Afyon, ali je sjeverni krak grčkoga udara zaustavio Ismet-paša u epskoj četverodnevnoj Drugoj bitci na rijeci İnönü 30. ožujka, nakon čega su bili prisiljeni povući se u Bursu. Ondje su se pregrupirali i pripremili za ljetnu ofenzivu. Kralj Konstantin, koji se proglasio vrhovnim zapovjednikom grčke vojske u Maloj Aziji, 11. se lipnja 1921. uputio u Izmir s Gunarisom i načelnikom Glavnoga stožera Viktorom Dusmanisom. Kralj i Dousmanis premjestili su zapovjedništvo iz Atene u Smirnu, dok je general Anastasios Papulas otišao na front kako bi vodio ofenzivu koja je započela 10. srpnja.³⁵

Ofenziva je zamišljena kao napad u tri smjera čiji je cilj bio presjeći željezničku prugu koja je od Afyona preko Kütahye vodila do Eskişehir. Napad je krenuo uspješno i Grci su zauzeli Kütahy 17. srpnja te nastavili dalje prema Eskişehiru, nadajući se da će zaokružiti naciona-

³⁴ Ξενοφώντας Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: ιστορική επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα* (1994), 176–179.

³⁵ Χρήστος Ε. Αγγελολάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας - Το έπος της Μικράς Ασίας* (1963), 111–115.

lističke snage pod zapovjedništvom Ismet-paše. Među Turcima je zavladala panika pa je Mustafa Kemal nakon procjene situacije na frontu naredio opće povlačenje. Put im je bio otvoren i Grci su 19. srpnja zauzeli Eskişehir. Više niti jedan veći grad nije stajao na putu grčkoj vojsci da zauzme Ankaru. Velika narodna skupština izglasala je imenovanje Mustafe Kemala vrhovnim zapovjednikom vojske s punim ovlastima kako bi zaustavio očekivani grčki napad na glavni grad pokreta.

Kralj Konstantin susreo se sa svojim generalima kako bi razmotrio sljedeći potez. Odlučio je nastaviti ofenzivu i grčka je vojska 23. kolovoza stigla do rijeke Sakarye. Nakon zatišja koje im je omogućilo da se pripreme, Turci su 8. rujna pokrenuli protunapad. Kad više nisu mogli držati liniju, general Papulas je 11. rujna naredio opće povlačenje prema Eskişehiru. Turci nisu nastavili protunapad i obje su se vojske vratile na linije od 10. srpnja, koje se do kolovoza naredne godine ne će značajnije pomicati. U međuvremenu je predložen niz mirovnih rješenja koje je turska strana, koja se sad osjećala dovoljno snažnom, redovito odbijala. Među Grcima Jonije jačala je bojazan da će ih grčka država napustiti kad joj ograničeni resursi više ne će dopuštati nastavak vojne okupacije. Dogovoreno je formiranje širokoga pokreta, pod imenom Maloazijska obrana (*Μικρασιατική Άμυνα*), koji je kao (barem privremeno) rješenje vidio uspostavu neovisne grčke države u Joniji sa Smirnom kao glavnim gradom, koju će braniti općenarodna vojska.³⁶ Mustafa Kemal nastavio je snažiti nacionalističku vojsku, a početkom ljeta 1922. počeo je koncentrirati svoje trupe duž grčkih linija.

5. VELIKA OFENZIVA

Napokon, 26. kolovoza nacionalistička je vojska pod zapovjedništvom Mustafe Kemala pokrenula Büyük Taarruz („Veliku ofenzivu“) na potezu od Izmita do Afyona. Već prvoga dana ofenzive zauzet je Izmit, a četiri dana kasnije Turci su nanijeli težak poraz grčkoj vojsci kod Dumlupınara. Polovina grčke vojske bila je pobijena ili zarobljena, među njima i general Nikolaos Trikupis, koji je nakon predaje primio telegram o vlastitom imenovanju vrhovnim zapovjednikom grčke vojske u Maloj

³⁶ O *Maloazijskoj obrani* vidi Χρήστος Ε. Αγγελομάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας – Το έπος της Μικράς Ασίας* (1963), 123–152.

Aziji.³⁷ Već 2. rujna nacionalistička vojska ušla je u Eskişehir.

Smirnom je zavladao panika. Vlada u Ateni hitno je poslala telegram u London zatraživši primirje kojim bi se Grčka odrekla svih teritorija u Maloj Aziji s izuzetkom Smirne i njezine neposredne okolice. Mustafa Kemal ovo je glatko odbio. Balıkesir je zauzet 6. rujna, već sljedećega dana Ajdın i Manisa, koju je grčka vojska u povlačenju spalila do temelja.³⁸

Suočeni s neizbježnim, grčki su se vojnici u dva pravca povlačili prema obali. Jedan se dio vojske povukao prema jugu i poluotoku Çesme, odakle su ih brodovi prevezli na Hij, dok su drugi stigli do Mudanje (koja je pala 11. rujna) odakle su prevezeni u Trakiju. Za vojnicima su se povlačili i civili te je do 5. rujna u Smirnu svakodnevno pristizalo 30 000 civila.³⁹ U ranim jutarnjim satima 9. rujna tursko je konjaništvo ušlo u Smirnu. Sam Mustafa Kemal narednoga je dana stigao u grad u kojem su već počeli neredi. Visoki povjerenik grada, Krećanin Aristidis Stergiadis, pobjegao je britanskim brodom.⁴⁰ Već predvečer 9. rujna počeli su prvi napadi na grčke i armenske civile, razumljivi nakon tri godine grčkoga zlostavljanja i diskriminacije. Mitropolit Hrizostom, kojem Turci nisu oprostili raniju vatrenu nacionalističku retoriku, 10. je rujna javno linčovan i ubijen.⁴¹

6. „SMIRNA GORI, MAJKO“

Poslijepodne 13. rujna izbio je požar u armenskoj četvrti koji se ubrzo proširio i na grčku. Grci su u panici skakali u more pokušavajući se domoći lađa koje će ih prevesti do savezničkih brodova usidrenih u luci. George Horton, američki konzul u Smirni i autor kontroverzno memoarskoga djela *The blight of Asia: an account of the systematic extermination of Christian populations by Mohammedans and of the*

³⁷ Ξενοφώντας Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: ιστορική επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα* (1994), 403–408.

³⁸ Tolga Köker (u suradnji s Leylom Keskiner), *Lessons in Refugeehood: The Experience of Forced Migrants in Turkey* (u *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*) (2003), 200.

³⁹ Μιχαήλ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία* (1950), 336–350.

⁴⁰ Isto, 350–352.

⁴¹ George Horton, *The Blight of Asia* (1926), 136.

culpability of certain great powers; with a true story of the burning of Smyrna, spekulira da se broj žrtava požara koji je zauvijek uništio staru Smirnu penje do 100 000.⁴² Brojka od 10 000 do 15 000 čini se realnijom.⁴³ Međusobna optuživanja o uzroku i naravi požara traju do danas. San „Velike ideje“ završio je u pepelu Smirne.

Svakako najpotresnija pjesma o Smirni i plamenu jest „Smirna gori, majko“ (*Η Σμύρνη*).⁴⁴

Smirna gori, majko,
gori i naš imetak,⁴⁵
naša bol je neizreciva,
a naša čežnja neopisiva.
Romiosini,⁴⁶ romiosini,
kad ćeš se odmoriti?
Živiš u miru jednu godinu,

⁴² Isto, 173.

⁴³ O nerazmjeru broja žrtava vidi Norman M. Naimark, *Fires of Hatred* (2001), 52.

⁴⁴ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=239, pristupljeno 16. ožujka 2019.

⁴⁵ Pjesnik ovdje koristi riječ *το βίος*. Iako potječe od riječi *o bios* (život, način života čovjeka), riječ *βίος* (ili *βίος*) označava imetak, posjed (sinonim riječi *περιουσία*), tj. sve materijalne stvari koje život čovjeka čine životom.

⁴⁶ Romiosini (grč. *Ρωμιός*) je teško prevodiva riječ koja sadržava esenciju antičkoga helenstva oblikovanoga kroz kalup tisućgodišnje romejsko-kršćanske civilizacije koja je i nakon pada Bizanta nastavila živjeti kao živa tradicija diljem grčkopravoslavne ekumene. Grci su stoljećima sebe nazivali Romejima, jer je etnonim Heleni upućivao na pogansku prošlost. Novostvorena grčka država promicala je uporabu etnonima Heleni kako bi naglasila kontinuitet s antičkim nasljeđem, ali u grčkim zemljama koje su ostale pod osmanskom vlašću poput Male Azije i Cipra, Grci su ostali Romeji. Upravo na Cipru, toj drugoj otvorenoj rani helenstva, arhiepiskop Kiprijan ostavio je najljepši pean romiosiniju. Kad je upravitelj otoka Küçük Mehmet saznao za ulogu arhiepiskopa u slanju dobrovoljaca u Grčku, zaprijetio je uništenjem romiosinija otoka. Arhiepiskopov odgovor, koji je ovjekovječio ciparski nacionalni pjesnik Vasilis Mihailidis u pjesmi „9. srpnja 1821. u ciparskoj Lefkoziji“ glasio je *Η Ρωμιός εν' φυλή συνόκαρη του κόσμου, / κανένας δεν εβρέθηκεν γαι να την ιξηλείψει, / κανένας, γιατί σκέπει την 'που τ' άψη ο Θεός μου. / Η Ρωμιός εν' να χαθει, όντας ο κόσμος λείπει!* („Romiosini je rođen kada i svijet, nitko ga nikada nije uspio iskorijeniti. Moj Bog ga čuva s visina. Kad nestane romiosinija, i svijet će s njime!“).

a trideset u vatri!
 Smirna gori, majko,
 odlaze i naši snovi,
 a onog koji se broda drži
 drugovi udaraju!
 Romiosini, romiosini,
 kad ćeš se odmoriti?
 Živiš u miru jednu godinu,
 a trideset u vatri!

Manolis uspijeva izaći iz turskoga zarobljeništva, ali je po grčkom iskrcavanju protiv volje unovačen u grčku vojsku. Nakon poraza uspijeva se probiti do Smirne u plamenu. Dok plovi prema Samu, gleda prema istoku, prema maloazijskoj obali i razmišlja o životu u Kirkidzi.

„S druge strane, svjetiljke su treptale, oči su treperile. Tamo, preko puta, ostavili smo domove, zaključene ostave, svadbene vijence na ikonostasima, pretke na grobljima. Ostavili smo djecu i roditelje i braću. Mrtvi stoje nepokopani. Živi su bez kuća. Tamo. Preko puta, gdje je do jučer bio naš dom...

Toliko patnje, toliko tragedije. Moj um sada nije htio ništa doli vratiti se u prošlost. Kad bi bar sve ovo bila samo laž, kad bismo se mogli vratiti u našu zemlju, u naše vrtove, u naše šume s pjevicama, vrapcima i sovicama, u naše voćnjake sa stablima mandarina i trešnjama u cvatu, našim prekrasnim proslavama s ljepoticama...“⁴⁷

Kad je primirje potpisano 11. listopada u Mudanji, nacionalistička vojska (koja je neposredno prije zauzela Dardanele) kontrolirala je teritorij do Marice. Napokon, 24. srpnja 1923. u Laussanei je potpisan mir, a 29. listopada proglašena je nova država – Republika Turska.

Prva posljedica Maloazijske katastrofe u Grčkoj bila je revolucija 11. rujna kojom je kralj Konstantin bio prisiljen odreći se vlasti u korist sina

⁴⁷ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 339–340.

Georgija II. Uspostavljeno je revolucionarno vijeće koje je trebalo odrediti odgovornost za nacionalnu tragediju. Šest grčkih zapovjednika, među njima i Gunaris, osuđeno je na smrt i smaknuto. Vijeće je Venizelos imenovalo predstavnikom Grčke na mirovnoj konferenciji. Poseban dokument koji su u Lausannei potpisali Venizelos i Ismet-paša 30. siječnja 1923. u prvom je članku dogovorio obveznu razmjenu turskih državljana pravoslavne vjere i grčkih državljana islamske vjere. Drugi je članak postavio dva slučaja izuzeća: muslimansko stanovništvo zapadne Trakije i pravoslavno stanovništvo Konstantinopola te Imbra i Teneda ne će biti obuhvaćene razmjenom.⁴⁸

Razmjer imigracije u Grčku postao je jasan tek na popisu stanovništva 1928. kad je konačan broj izbjeglica iznosio 1,221,849 (256 954 iz Trakije, 626 954 iz Male Azije bez Ponta, 182 169 iz Ponta te 38 458 iz Konstantinopola).⁴⁹ Broj stanovništva Grčke, sad jedne od etnički najhomogenijih država u Europi, uvećan je za trećinu (6,204,684 stanovnika 1928.), a ekonomske i socijalne posljedice ovu će malu zemlju moriti desetljećima.

Kaos izbjeglica koji se guraju na maloj lađi ovjekovječuje pjesma Izbjeglištvo (*Η προσφυγιά*).⁵⁰

Brodovi odlaze, dolaze,
nakrcani izbjeglicama.
Obojili su svoja jedra u crno,
a jarbole u ljubičasto.
U koju stijenu, u koje tlo
ćeš sada pustiti korijenje?

⁴⁸ Baskin Oran, *The Story of those who stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention (u Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey)* (2003), 97–111.

⁴⁹ Onur Yildirim, *Diplomacy and Displacement – Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934* (2006), 91.

⁵⁰ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=667, pristupljeno 16. ožujka 2019.

Čak i od smrti
 gorče ti si, izbjeglištvo!
 Gdje bi mogao biti otac?
 Majka traži svoju djecu.
 Vjetar nas je rasuo
 u drugu zemlju, na drugu obalu.
 U koju stijenu, u koje tlo
 ćeš sada pustiti korijenje?
 Čak i od smrti
 gorče ti si, izbjeglištvo!

Prema nekom egejskom otoku i životu izbjeglištva plovi i jedna Maloazijka, junakinja istoimene pjesme (*Μικρασιάτισσα*).⁵¹

Misao vodi korak i putuje
 natrag u majčinsku zemlju Jonije.
 Glasovi mora potapaju uspomene,
 vraća se i uzdiše uzdahom sjećanja.
 Crna marama skriva njenu žalost,
 majka Male Azije, Homerova unuka.
 I njen nijemi jecaj, tropar Bogu,
 simbol žrtve, kadionica boli.
 Vjetar Egeja miluje obraze,

⁵¹ Stihove je napisao i uglazbio Aleksandros Karavanis. Pjesma u izvedbi Kršćanskih učeničkih zborova nalazi se na albumu „Kršćanski učenički zborovi: Naše pjesme 2“ (*Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες «Τα Τραγούδια μας Β»*), 1992). Maloazijka je i ime ikone Djevice poznate kao Panagija Maloazijka (*Παναγία η Μικρασιάτισσα*) koja je jedan od simbola maloazijskoga helenstva. Ikona potječe iz Ferteka nedaleko od Ikonija, a izbjeglice su je 1924. prenijele u Grčku. Izbjeglica Maloazijka dijeli više atributa s Djevicom, posebno *Μαυροφόρα* („koja je u crnini“) i *Κυρά* (Gospa).

nesvjestica troši djevičanska srca.
 A ona se samo nada i sebi samoj govori,
 kći Male Azije, na svojoj zemlji da bude pokopana!
 U njenom pogledu je „Oprosti“, u držanju otmjenost,
 put progonstva, sirotišta, tama!
 Protjeranu iz svoje zemlje, u vrtu jasmína
 damu već lovor čeka.
 Izrezbarena vrata, gdje se djeca igraju,
 i sokak što ju je vidio u bijelom.
 I nijemi zvuk zvona crkve,
 ma gorči je zaborav, šutnja helenstva!

Dubinu očaja dodatno naglašava rima posljednja dva stiha pjesme (*βουβή* – nijem i *σιωπή* – šutnja). Kao da čitav svijet stoji nijem pred njenom tragedijom. Ipak, iako je prepuna patosa, pjesma ipak nudi nadu da će se Maloazijka jednog dana vratiti i biti pokopana na tlu Jonije.

7. NOVI ŽIVOT

Izbjeglice su sada trebali započeti novi život u zemlji koju nisu poznavali i čiji jezik često nisu govorili.⁵² Bili su stranci, često meta malograđanske poruge i ispitivanja lokalnoga stanovništva. Posebna žrtva bila je maloazijska žena, često podrugljivo nazivana imenom rodnoga grada u Maloj Aziji ili, još gore, imenom izbjegličke četvrti u Grčkoj. Predstavljena kao zavodljiva istočnjakinja, ali u konačnici ranjiva i dostupna, njezino udvaranje/osvajanje postaje u duboko patrijarhalnom društvu poput grčkoga sport za grabežljive mlade Atenjane, kao u pjesmi „Što te briga“ (*Τι σε μέλλει εσένανε*).⁵³

⁵² Tako živi u grčkom selu, Manolis, glavni lik romana „Krvlju natopljena tla“, je turkofon. Grčki je njegov drugi jezik, a čak je i on prepun turcizama. Upravo će korištenje brojnih turcizama biti način diferencijacije maloazijskih Grka u Grčkoj, jer su ih balkanski Grci, koji su proces purifikacije jezika od turcizama, albanizama i slavizama započeli gotovo čitavo stoljeće ranije, lako mogli prepoznati.

Što te briga odakle sam,
 iz Karatasija,⁵⁴ svjetlo moje, il' iz Kordelja.
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.
 Ondje odakle sam znaju kako voljeti,
 znaju kako sakriti tugu i kako se veseliti.
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ,
 kad mi se nećeš smilovati, svjetlo moje, nego me mučiš!
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.
 Dolazim iz Smirne da pronađem utjehu,
 da pronađem u našoj Ateni ljubav i zagrljaj!
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.

Živjeli su u groznim uvjetima na periferijama gradova poput Atene i Soluna u naseljima čija imena, često s atributom Νέα („Nova“) otkrivaju podrijetlo stanovnika. Šire područje Atene obuhvaća naselja: Nea Khalkidona (Halkedon u Bitiniji, tur. Kadıköy u Istanbulu), Nea Erithraia (Eritreja u Joniji, tur. Çeşme), Nea Philadelphia (Filadelfija, tur. Alaşehir), Nea Peramos (Peram/Kordeljo), Nea Smirni (Smirna), Nea Phokeia (Fokeja u Joniji, tur. Foça), Nea Ionia (Jonija), Nea Makri (Makri, tur. Fethiye), Kaisariani (uglavnom Smirna i Vurla, iako je ime izvedeno

⁵³ Pjesma u izvedbi Glikerije nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=1022, pristupljeno 16. ožujka 2019.

⁵⁴ Karatasi (grč. Καράτασι < tur. *Karataş*), naselje u užem središtu Smirne. Središte židovske zajednice u gradu. Samoproglašeni mesija Šebbatay Cvi rođen je ovdje 1626.

iz Cezareje Kapadokijske, tur. Kayseri). Preživjeli iz Manolisove Kirkidze naseljeni su u Tesaliju, gdje su novi grad nazvali Novi Efez.

Kako su godine prolazile, postajalo je očito da se ne će vratiti i da su gradovi s atributom „nova“ trajna kategorija. Dok se Maloazijka nadala da će jednoga dana biti pokopana u rodnoj zemlji, Pitagoras se miri sa sudbinom i prihvaća svoj novi dom u pjesmi „Nova Jonija“ (Νέα Ιωνία).⁵⁵ Isprva „jadna“, nakon nekog vremena ova Jonija na periferiji Atene postaje „slatka“. Njezini sivi zalasci Sunca nisu poput smirnejskih, ali kroz priče starih ljudi moguće je u njima vidjeti obrise Male Azije, a i homerski zalazak Sunca *ὡς δ' ὄτ' ἀνὴρ δόρποιο λιλαιέται, ᾧ τε πανῆμαρ νειδὸν ἀν' ἔλκητον βόε οἴνοπε πηκτὸν ἄροτρον· ἀσπασίως δ' ἄρα τῶ κατέδν φάος ἡελίοιο δόρπον ἐποίχεσθαι, βλάβεται δέ τε γούνατ' ἰόντι· ὡς Ὀδυσῆ' ἀσπαστὸν ἔδν φάος ἡελίοιο.* (v 31–35).

Jadna moja Nova Jonijo,
u tvojim očima sam vidio svjetlo.
U ulicama i kafenijima
svaki prijatelj je brat.
I pričali su mi priče
u mom malom dvorištu
dva starca iz Ponta
i jedna starica iz Ajvalija.
Slatka moja Nova Jonijo,
nikad te neću zaniijekati.
U tvojim sivim zalascima Sunca
zauvijek ću živjeti.
I pričali su mi priče
u mom malom dvorištu
dva starca iz Ponta
i jedna starica iz Ajvalija.

⁵⁵ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Hristos Nikolopoulos. Pjesma u izvedbi Steliosa Kantzidisa nalazi se na albumu „Bliži se večer...“ (Βραδιάζει..., 1992). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=41756, pristupljeno 16. ožujka 2019.

Kao ljudi na rubu društva bili su laka meta utjecaja Komunističke partije. Važan podtekst romana „Krvlju natopljena tla“ društveni su nemiri unutar grčke zajednice u Maloj Aziji. Dido Sotiriu ne skriva svoj komunistički svjetonazor. Društvene razlike više dijele nego etničke ili vjerske. U početku vatreni pristaša „Velike ideje“, Manolis poduzetne i vrijedne Grke vidi kao civilizacijski superiornije praznovjernim i neukim Turcima. Bolesnoga Ševketova oca umjesto liječniku vode lokalnom hodži koji ga neuspješno liječi rukjom. Kad ga napokon Ševket povede u Kirkidzu gdje ga izliječi grčki liječnik, Turci mogu samo reći: „Bre, kakav narod su ovi Romeji? Kako ih to njihov Allah uvijek načini tako pametnima?“⁵⁶ Sve se mijenja Manolisovim odlaskom u Smirnu kako bi ondje izučio za trgovca. U velikom gradu na svakom koraku svjedoči tome kako bogati grčki trgovci varaju seljake i izrabljuju nadničare. Iskrcavanje grčke vojske predstavlja novi udarac. Nasilnim novačenjem grčki su se generali pokazali jednakima turskim žandarima koji su ih pet godina ranije odvodili u radne logore. Mnogi su iskoristili situaciju pa se sad sadistički osvećuju Turcima i nekažnjeno ih ubijaju. Rat koji je predstavljen kao oslobodilačka borba zapravo je igra imperijalnih sila. Grci i Turci su u Maloj Aziji stoljećima bratski živjeli u miru, a zavadili su ih suprotstavljeni nacionalizmi (nahuškani od velikih sila, turski od Njemačke i grčki od Velike Britanije). Na kraju, dok je Smirna gorjela, ne samo da nisu iz vode izvlačili Grke u bijegu, nego su postavljali kamere kako bi snimili grad u plemenu. Opraštajući se s maloazijskom obalom, pozdravlja najboljega prijatelja: „Ah, Ševkete! Ševkete! Pretvorili smo se u čudovišta. Zarinuli smo noževe u naša srca, a zašto?“⁵⁷ Posljednje Manolisove riječi te posljednje riječi romana, ponovljene na turskom i grčkom, su Kahrolsun sebep olanlar! *Ανάθεμα στους αίτιους!* („Prokleti bili odgovorni!“).

Novi je dom trebalo izgraditi iako su bili svjesni da su svakim novim kamenom sve dalje od rodne zemlje, a bliže zaboravu. Pjesma „Kamen po kamen izgradismo“ (*Πέτρα πέτρα χτίσαμε*) oslikava neumoljiv protok vremena od kojega je jedini bijeg san.⁵⁸

⁵⁶ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 31.

⁵⁷ Isto, 339.

⁵⁸ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=455, pristupljeno 16. ožujka 2019.

Kamen po kamen izgradismo siromašnu četvrt
 i život zatvorismo unutar Kokkinje.⁵⁹
 Suza po suza i eto nas do zaborava,
 zaboravismo što bijasmo unutar Kokkinje.
 Ma u noći kad dolazi, san nas uzima,
 u Pergam nas vodi i u Mramorno more!
 Cesta po cesta, nađosmo tlo i vodu,
 iz boli izađosmo i iz košmara.
 Oblačići su otplovili prema drugim nebesima,
 naša djeca izrodila kćeri i unuke.
 Ma u noći kad dolazi, san nas uzima,
 u Pergam nas vodi i u Mramorno more!

U ovim sirotinjskim četvrtima pokušavali su sačuvati elemente svoje maloazijske tradicije. Jedan od najpoznatijih, koji je stekao čak i međunarodno priznanje, jest rebetiko (pl. rebetika), nazivan često i „grčkim bluesom“. Rebetiko se pjevao u tavernama izbjegličkih naselja uz pratnju violine, cimbala (santuri) i uda, ali ponajprije buzukija, danas nacionalnoga instrumenta koji su upravo maloazijski izbjeglice donijeli u Grčku. Proganjan u vrijeme Metaksasova režima kao vid „orijentalizacije“ zemlje („à la Turca glazba“), nespojiv s pokušajima podređivanja izbjeglica s Istoka kulturnom, društvenom i političkom autoritetu zapadnjačke grčke elite, od šezdesetih godina stječe priznanje kao autentičan izraz grčkoga duha, kako zbog iznimne poetičnosti teksto-va tako i zbog visoke umjetničke kvalitete glazbe. Nakon novoga, do-tad najžešćega, vala represije tijekom Hunte pukovnika (1967. – 1974.), rebetiko je doživio novo buđenje dolaskom na vlast socijalističke vlade Andreasa Papandreua 1981. Papandreu je rebetiku, koji je tijekom sed-

⁵⁹ Kokkinja (grč. Κοκκινιά), četvrt u jugozapadnom dijelu Atene, koju su nakon 1922. naselili izbjeglice iz Male Azije, uglavnom iz Smirne, Magnezije, Bitinije, Mugle, Trapezunta i Ikonija.

mogodišnje vladavine hunte postao izraz antizapadnoga sentimenta, oduvijek duboko ukorijenjenoga u grčkom društvu, dopustio ulazak u mainstream kulturnoga života. Promjena kulturne klime dovela je čak do izmišljanja termina „ciftetelokracija“, kojim je oporba opisivala vladavinu PASOK-a u osamdesetim godinama, aludirajući na „trbušni ples“ Papandreuove politike između Istoka i Zapada. Stranačka himna PASOK-a *Καλημέρα Ήλιε* („Dobro ti jutro, Sunce“), za koju je tekst i glazbu napisao Manos Loizos, a izvode ju Kostas Smokovitis i Aleka Aliberti nedvosmisleno upućuje na korijene u maloazijskom rebetiku, a sam Andreas Papandreu je na samrtnoj postelji zatražio da posljednji put čuje album Sotirije Bellu.⁶⁰ Godine 2017. rebetiko je upisan na UNESCO-vu listu nematerijalne baštine.

Najplodniji tekstopisac rebetika je Pitagoras Papastamatiu (1930. – 1979.), poznatiji po umjetničkom imenu Pitagoras. Njegovi roditelji, oboje podrijetlom s Pitagorina Sama, upoznali su se u Smirni, gdje mu je majka bila učiteljica, a otac pričuvni časnik, nedugo prije katastrofe. Događaji iz 1922. bit će glavna tema pjesnikova stvaralaštva.⁶¹ Većina pjesama u ovom radu su Pitagorasove.⁶² Rebetiko će proslaviti pjevači poput Sotirije Bellu, Nikosa Ksilurisa, Jorgosa Dalarasa, Harule (Haris) Aleksiu i Glikerije albumima „Mala Azija“ (Μικρά Ασία, 1972), „50 godina rebetika“ (50 χρόνια ρεμπέτικο τραγούδι, 1975), „Rebetika okupacije“ (Τα ρεμπέτικα της Κατοχής, 1980), „Poput magične pjesme – izvještaj o rebetiku“ (Σαν τραγούδι μαγεμένο – Αναφορά στο ρεμπέτικο, 2009). Napokon, osamdeset godina nakon katastrofe, 21. lipnja 2003. Jorgos Dalaras i Glikerija održali su koncert u Odeonu Heroda Atičkoga pod naslovom „Homage Maloj Aziji“ (Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία).

⁶⁰ Obituary: Sotiria Bellou (Stathis Gauntlett, *The Independent*, 6. rujna 1997., <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-sotiria-bellou-1237686.html>, pristupljeno 10. kolovoza 2019.).

⁶¹ Κώστας Μπαλαχούτης, Ο σπουδαίος στιχουργός Πυθαγόρας! (<http://www.ogdoo.gr/prosopa/afi-jeromata/o-spoudaios-stixourgos-pythagoras>, pristupljeno 10. ožujka 2019.).

⁶² Pitagoras je bio tema dvodijelnoga programa na grčkoj državnoj televiziji (EPT) 2011., na kojem su istaknuti grčki glazbenici raspravljali o njegovoj poetici i utjecaju na rebetiko i grčku glazbu općenito (ΑΠΟΝΤΕΣ: Πυθαγόρας, 1. dio, <https://archive.ert.gr/79102/>; 2. dio, <https://archive.ert.gr/78992/>, pristupljeno 10. ožujka 2019.).

Na istom koncertu Jorgos Dalaras izveo je pjesmu „Tri brodića“ (*Τρία καράβια*), koju je autor ovoga rada čuo na Hiju, i koja svakog slušatelja, čak i ako ne poznaje grčki jezik, vraća u grad koji i Bogu oduzimadah.⁶³

Tri brodića idu
u Smirnu i Kordeljo.
Moje oči ne vidješe ništa, džanim⁶⁴ moja,
što je poput Ajvalija zemljice!
Tko želi saznati
što je Ajvali?
Mene pitajte, džanim moja,
živio sam ondje.
Ima srebrna vrata
i zlatne ključeve.
Ima prekrasne djevojke, džanim moja,
poput hladne vode.

8. Λαλοῦντα κύματα

(VALOVI ŠTO ŽUBORE)

Za čitavo helenstvo 1922. mnogo je tragičnija od 1071. (bitka kod Manzikerta) ili 1453. (pad Konstantinopola) jer je označila demografski kraj helenske prisutnosti u Maloj Aziji nakon više od tri tisuće godina. Na Homerovoj se zemlji više nije govorio njegov jezik. Ipak, s obala Jonije još čuje krik Leotihide koji doziva: „Muževi Jonjani, koji god nas možete čuti, dobro upamtite što govorim, jer Perzijanci ne će razumjeti ništa od ovoga kad se budemo sukobili. Svatko neka se najprije sjeti slobode, a zatim i lozinke – ‘Heba’. I neka oni koji su me čuli prenesu ovo

⁶³ Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Hommage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=47855, pristupljeno 16. ožujka 2019.

⁶⁴ džanin (tur. *canım*: moj živote, moja draga).

onima koji me nisu čuli.“ (Herodot IX, 98, 3). Ovaj krik čuje se u pjesmama izbjeglica, u gorkom sjećanju na slobodu života u zemlji koju i danas u pjesmi nazivaju *Ανατολή*, *Ανατολή*, *δική σου είμαστε φυλή!* („Istoče, Istoče, tvoje smo pleme!“).

Elegies for a lost homeland: Ionia in modern Greek poetry

Abstract: The Asia Minor catastrophe represents the central event of modern Greek history. As such it left an indelible mark in Twentieth-Century Greek literature. This paper presents the events which took place in Ionia between 1919 and 1922 through a short anthology of songs dealing with the eirenic, almost utopian pre-war peaceful co-existence of Greeks and Turks on the Aegean shores, followed by the tumultuous years of the Great War and the subsequent Greek military campaign, whose ultimate defeat resulted in the bitter end of Anatolian Hellenism. The songs, mostly of rebetiko genre sung in traditional kafeneia, are embedded within the narrative framework of Dido Sotiriou's novel *Farewell Anatolia* and paint a vivid picture of a paradise lost and a downtrodden people coping with nostalgia for homeland.

Keywords: *Asia Minor, Ionia, Greek-Turkish relations, Asia Minor catastrophe, modern Greek poetry, rebetiko*

Bibliografija

Χρήστος Ε. Αγγελομάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας – Το έπος της Μικράς Ασίας*, Atena (1963.)

George Horton, *The Blight of Asia: an account of the systematic extermination of Christian populations by Mohammedans and of the culpability of certain great powers; with a true story of the burning of Smyrna*, Indianapolis (1926.)

Tolga Köker (u suradnji s Leylom Keskiner), „Lessons in Refugeehood: The Experience of Forced Migrants in Turkey“ (*u Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*), New York – Oxford (2003.)

Michael Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*, London (1998.)

Norman M. Naimark, *Fires of Hatred*, Cambridge (2001.)

Baskin Oran, „The Story of those who stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention“ (*u Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*), New York – Oxford (2003.)

Μιχαήλ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Ατένα (1950.)

Έλλη Σκοπετέα, *Το „Πρότυπο βασίλειο“ και η Μεγάλη Ιδέα – Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, Ατένα (1988.)

Ξενοφώντας Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: ιστορική επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα*, Ατένα (1994.)

Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*, Ατένα (1988.)

Onur Yildirim, *Diplomacy and Displacement – Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York-London (2006.)

FILOZOFIJA GLAZBE KAO FILOZOFIJA POPULARNE POJAVE

Autor: Martina Matišić¹

Sažetak: Svrha je ovoga rada filozofiju učiniti zanimljivijom i razumljivijom učenicima kroz popularnu filozofiju, tj. filozofiju popularnih pojava. Rad razmatra odnos filozofije glazbe kao filozofije popularne pojava i znanstvene filozofije na primjeru rock glazbe. Metode istraživanja obuhvaćaju: definiranje glazbe, rock glazbe i filozofije glazbe, anketiranje učenika o poznavanju rock i turbo-folk glazbe, prikaz rocka i turbo-folka kao filozofije glazbe te usporedbu rock i turbo-folk glazbe.

Ključne riječi: *filozofija, glazba, rock, filozofija popularnih pojava, turbo-folk*

1. UVOD

Ovaj rad predstavlja rezultate istraživanja odnosa filozofije glazbe kao filozofije popularne pojave² i nepopularne filozofije na primjeru rock glazbe kao popularizacije filozofije. Istraživanje je pojmovno te potpomognuto anketom. Cilj je ovoga rada potvrditi hipotezu da je

¹ mag. phil., mag. relig., Gospodarska škola Varaždin, Božene Plazzeriano 4, 42 000 Varaždin, Srednja škola u Maruševcu s pravom javnosti, Maruševac 82, 42 243 Maruševac, martina.matisic@gmail.com

² Nepopularnom filozofijom naziva se ona filozofija koja je stručna, znanstvena, teorijska i fundamentalna (npr. ontologija, epistemologija, filozofija uma i znanosti) te se često deklarira kao jedina prava i istinska filozofija jer se bavi teškim i apstraktnim problemima. S druge pak strane, ostala su područja neka možda manja filozofija, odnosno spadaju u popularnu filozofiju koja je neznanstvena, praktična i primijenjena (npr. etika, estetika, filozofija kulture i sl.). No za tu tvrdnju ne postoje nikakvi argumenti jer praktična filozofija u smislu teorije djelovanja, pitanja slobodne volje, etike, pa i primijenjene etike istodobno su teška filozofska i nerijetko svakodnevna i životna pitanja. Popularna filozofija je filozofija koja u srži nije u prvom redu znanstvena, niti ona koja pripada udžbenicima (srednjoškolskim) i uvodima u filozofiju. Ona je svakako dijelom znanstvena, ali ta je znanstvenost barem dijelom prikazana u popularnim medijima (npr. stripu ili filmu) i dijelom sadržava primjenu nepopularnih i znanstvenih tema na popularne teme koje su primjeri prvih. Filozofija popularnih pojava vrsta je popularne filozofije koja znanstvenu, uvodnu, pa čak i udžbeničku filozofiju dovodi u odnos s popularnim pojavama (npr. glazbom, filmom, sportom, modom itd.) tako da se na neki način upotpunjuju (moguće i doprinose boljem razumijevanju) te stoga donosi novost u vidu didaktike nastave i možda barem relativnu novost u vidu sadržaja.

filozofiju moguće učiniti pristupačnijom učenicima kroz rock glazbu, tj. kako glazba može poslužiti kao pripomoć nepopularnoj filozofiji.

Rad se prikazuje u četiri dijela, tj. u dijelu koji govori o filozofiji i glazbi, zatim u dijelu koji se bavi filozofijom rock glazbe, provedenom kvantitativnom istraživanju o glazbi među učenicima i prikazom rezultata ankete te pokušajima povezivanja filozofije glazbe s nepopularnom filozofijom preko turbo-folk i rock glazbe.

2. FILOZOFIJA I GLAZBA

U ovom će dijelu biti riječi o pojmu glazbe i o filozofiji glazbe općenito kao vrsti filozofije.

2. 1. O glazbi općenito

Riječ „glazba“ potječe iz 19. stoljeća od slavenske riječi „glas“, a riječ „muzika“ (datira iz 13. st.) od grčke riječi *μουσική τέχνη* (mousikē téchnē), što znači „umjetnost muza“, no zadržala se samo prva riječ „muza“. „Muzika se, naime, nazivala muzikom (*ἡ μουσική*, doslovno ono muzično) zato što se smatralo da je ona djelo muza, odnosno da je ona nešto što svoj izvor ima u uzvišenim božanskim sferama odakle se među ljude spušta jedino posredstvom onih osobitih pojedinaca – kao što su bili Homer i Hesiod, pa i brojni slavni miljenici muza iz okolnih naroda – koji se ističu tom među Helenima vrlo cijenjenom vrlinom, da su u dobrom dosluhu s božanskim muzama.“³ Kasnije se širi lat. naziv *musica* („umjetnost muzike“) koji je ujedno i najčešći u svijetu. U Hrvatskoj se često koristi umjesto pojma glazbe kao sinonim riječ *muzika*.

Definicija glazbe varira s obzirom na kulturni i socijalni kontekst. Najčešće se definira kao vrsta umjetnosti i kulturalna aktivnost čije je glavno sredstvo zvuk koji je sastavljen u određenom prostoru i vremenu. Evo nekih izdvojenih definicija glazbe: „Glazba je (1) zvuk, (2) namjerno producirana ili organizirana, (3) koji ima najmanje jedno osnovno glazbeno svojstvo, kao npr. visinu tona ili ritam.“⁴ „Glazba je neuobičajena kompatibilna umjetnost.“⁵ „Sirov materijal glazbe je zvuk, a glazba je umjetnost zvuka.“⁶

³ Slobodan Stamatović, „Zašto je Platonu filozofija bila najveća muzika?“, *Filozofska istraživanja* 36/2 (2006), 205.

⁴ Andrew Kania, *The Routledge companion to philosophy and music* (2011), 8.

⁵ Philip Alperson, *The Blackwell guide to aesthetics* (2004), 255.

⁶ Roger Scruton, *Understanding music: philosophy and interpretation* (2009), 4.

Temeljni elementi glazbe su harmonija, melodija, ritam i dinamika. Moguće ju je podijeliti u žanrove i pod žanrove, a izvode ju interpretatori. Glazba se najčešće dijeli na instrumentalnu, vokalnu i vokalno-instrumentalnu, jednoglasnu ili višeglasnu, narodnu, umjetničku, popularnu, klasičnu itd.⁷

Glazbu se ne može odvojiti od čovjeka, njezin razvoj vezan je uz čovjekov razvoj te njegovu ulogu (um, okruženje, civilizaciju). Utječe na čovjeka u više pogleda, kao npr. na njegovu prirodu, emocije i skladnost. Usko je povezana s kazalištem i plesom. Kao vrsta umjetnosti glazba je najviše praktična, emocionalna, čista i nepogrešiva te se smatra da pruža neku poruku ili značenje. Najutjecajniji i najpoznatiji svjetski časopis o rock glazbi i popularnoj kulturi američki je „Rolling Stone“ koji izlazi još od 1967. godine.

2. 2. Filozofija glazbe

Glazba je predmet filozofskoga razmatranja još od vremena antike (bavili su se njome npr. Pitagora, Platon, Aristotel, u kasnijim razdobljima i Rousseau, Schopenhauer, Nietzsche, Adorno, Wittgenstein itd.). Suodnos u povijesti filozofije s glazbom može se iščitati u sljedećem citatu: „Ime Pitagora, nazvan ‘otkrivačem glazbe’ (...) leži u početku tradicije koja je oblikovala prvu povijesnu paradigmu veze između glazbe i filozofije.“⁸

Filozofija glazbe vrsta je filozofije koja se bavi, tj. proučava temeljna pitanja vezana uz glazbu, njezinu prirodu i vrijednost. Povezana je s pitanjima estetike i metafizike. „I filozofija i glazba tipično imaju za cilj, na drukčiji način, cjelovitost ili potpunost. I filozofija i glazba su forme mišljenja, prikazujući vrstu evolucije i razrađenost karakterističnu za razmišljanje.“⁹

Neka osnovna pitanja kojima se bavi filozofija glazbe su sljedeća: (1) kako glasi definicija glazbe, (2) koja je veza između glazbe i uma,

⁷ Glazba, u: *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22246>, pristupljeno 1. prosinca 2018.

⁸ Kristina Yapova, „The Relation between Music and Philosophy: Three Retrospects/ Perspectives“, *Philosophy Study* 7/10 (2017), 554.

⁹ Jerrold Levinson, „Philosophy and Music“, *Topoi* 28/2 (2009), 120.

(3) što nam glazbena povijest otkriva o svijetu, zatim (4) koja je veza između glazbe i emocija, (5) koje je njezino značenje, (6) koja je veza između glazbe i jezika te (7) kako možemo procijeniti vrijednost nekog glazbenog djela. „Danas filozofija može upotrijebiti svoj glazbeni potencijal priznanjem da u glazbi ne leže samo objektivne znanstvene istine (postignute svakom individualnom specijaliziranom disciplinom glazbe), nego i istina Postojanja (...).“¹⁰ U Hrvatskoj nije razvijen ovaj filozofski pravac.

Filozofija glazbe jest filozofija popularne pojave u istoj mjeri u kojoj su to filozofija sporta, filma i ostalih popularnih pojava. No, filozofija glazbe rijedak je primjer filozofije popularne pojave koji ne pokazuje mogućnost uvođenja u filozofiranje o glazbi, dalje i dublje o lijepom i na koncu o ontologiji, epistemologiji i etici lijepoga jer pretpostavimo kako učenici zaista nemaju čak ni prosječno znanje o popularnoj glazbi. To ćemo ovdje postaviti kao hipotezu i pokušati verificirati anketom.

3. FILOZOFIJA ROCK GLAZBE

3.1. Rock glazba

Rock je vrsta popularne glazbe koja izvorno potječe od „rock and rolla“ iz 50-ih godina prošloga stoljeća u Americi. Svoje korijene ima u ritmovima bluesa i country glazbe. Tradicionalno rock glazba sadržava elemente bluesa, countryja, soula, jazza, folka i klasične glazbe. Kao sredstvo njezine izvedbe karakteristična je električna gitara, bas gitara, bubnjevi i pjevači te jaki i snažan ritam. „Jedan važan materijalan aspekt rock glazbe jest način na koji pojedinačan ton zvuči kada se odsvira ili otpjeva na određen način.“¹¹

Teme pjesama su raznolike, variraju od ljubavnih i političkih pa sve do socioloških. Izvođači rock glazbe nazivaju se rock bandom (grupom) koja broji od tri do pet članova, najčešće četiri. Rock glazba često se povezuje sa seksom i drogom. Globalno širenje rock glazbe smatralo se vrstom kulturnoga imperijalizma zahvaljujući tekstovima koji su često govorili o ratu, religiji, ljudskim pravima, pravdi, ali i o širenju mira i tolerancije. „Rock je isto tako i jedan izvanglazbeni simbol, simbol mlado-

¹⁰ Yapova, „The Relation“, 560.

¹¹ Bruce Baugh, „Prolegomena to Any Aesthetics of Rock Music“, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 51/1 (1993), 23.

sti, prosvjeda i pobune protiv svijeta odraslih, izraz životnoga stava i kulture mladih koji nadilaze dosege same glazbe.“¹²

Kasnije se rock razvija u mnoštvo različitih stilova, od kojih su neki: (1) pop rock, (2) progresivni rock, (3) psihodelični rock, (4) folk rock, (5) blues rock, (6) garažni rock, (7) jazz rock, (8) glam rock, (9) hard rock, (10) soft rock itd. Mnoštvo supkultura povezuje se i poistovjećuje s određenim pod žanrom. „Za glazbenike rock glazba je sfera slobodnoga i kreativnoga razvoja osobnosti i to je ono što je definiralo svrhu njihove glazbe, u početku neovisno o načinu sviranja i stilskoj koncepciji.“¹³

Na internetu (npr. YouTubeu) moguće je pronaći mnoštvo glazbenih lista ili kompilacija najpopularnijih rock pjesama u povijesti, kao i na društvenim mrežama (Facebook i sl.).

O rock glazbi napisano je mnoštvo enciklopedija i kronologija (stranih i hrvatskih autora).¹⁴ Izdavačke kuće „Blackwell“ (u svojem nizu The Blackwell philosophy and PopCulture series) i „Open court“ (u nizu Popular Culture and Philosophy) objavile su mnoštvo knjiga o rock glazbi i njezinoj povezanosti s filozofijom (kao npr. Bruce Springsteen and philosophy, Jimi Hendrix and philosophy, The Beatles and philosophy itd.).

4. KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE O GLAZBI

U ovom dijelu rada bit će riječi o provedenom istraživanju o glazbi među srednjoškolskim učenicima i rezultatima toga istraživanja.

4. 1. Istraživanje o glazbi među srednjoškolskim učenicima

Učenci 4. razreda srednjih škola sudjelovali su u istraživanju o glazbi koje je uključivalo poznavanje rock i turbo-folk glazbe. Izabrane su bile sljedeće pjesme:

¹² Branko Miloš, „Utjecaj rock glazbe na mlade“, *Obnovljeni život* 51/5 (1996), 566.

¹³ Peter Wicke, *Rock music: culture, aesthetics and sociology* (1987), 112.

¹⁴ Od hrvatskih autora najviše se ističe Zlatko Gall (*Rock enciklopedija*, 2004. i *Velika svjetska rock enciklopedija*, 2009.), dok se od stranih autora mogu izdvojiti Logan Nick i Woffinden Bob (*Ilustrirana rock-enciklopedija*, 1978.), Black Johnny, Gregory Hugh i Basire Andy (*Rock & pop kronologija: kako je glazba mijenjala svijet*, 2006.) te Heatley Michael (ur.) (*Rock enciklopedija: najpotpuniji ilustrirani rock leksikon*, 1996.).

Rock pjesme (izvori su preuzeti s YouTubea)

1. Queen – We are the champions
2. AC / DC – Thunderstruck
3. Guns N’ Roses – Sweet child o’ mine
4. Deep Purple – Smoke on the water
5. Pink Floyd – Another brick in the wall
6. Nirvana – Smells like teen spirit
7. Alice Cooper – Poison
8. Metallica – Nothing else matters
9. The Police – Every breath you take
10. Survivor – Eye of the tiger
11. The Rolling Stones – (I can’t get no) Satisfaction
12. Led Zeppelin – Stairway to heaven
13. U2 – With or without you
14. Eagles – Hotel California
15. Lynyrd Skynyrd – Sweet home Alabama

Turbo-folk pjesme (izvori su preuzeti s YouTubea)

1. Seka Aleksić – Crno i zlatno
2. Mile Kitić – Kilo dole kilo gore
3. Mc Yankoo ft. Milica Todorović – Moje zlato
4. Mc Stojan – La Miami
5. Stoja – Bela ciganka
6. Rada Manojlović – Alkotest

7. Milica Pavlović – Mogla sam
8. Lepa Brena – Luda za tobom
9. Ceca – Autogram
10. Sandra Afrika – Usne bez karmina
11. Bane Bojanić – Samo pijan mogu da prebolim
12. Nedeljko Bajić Baja – Snovi od stakla
13. Milica Todorović – Tri čaše
14. Jelena Karleuša ft. Azis – Ostavljam te
15. Saša Matić – Sve bi ja i ti

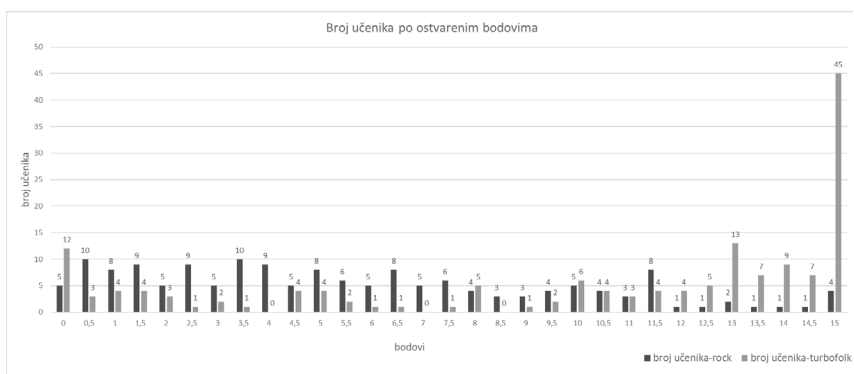
U istraživanju koje je provedeno u Gospodarskoj školi Varaždin i Srednjoj školi u Maruševcu s pravom javnosti, sudjelovalo je ukupno 158 punoljetnih učenika (96 žena i 62 muškarca), a provedeno je unutar tri dana: 10. – 12. 12. 2018. godine (autorica istraživanja je autorica teksta). Ispitivanje je bilo anonimno i dobrovoljno (uz pristanak ravnatelja te učenika za provedbu). Učenicima su puštane pjesme putem YouTube kanala, svaka okvirno oko jedne minute. Ukupno je bilo 30 pjesama (15 rock i 15 turbo-folk pjesama). Podijeljeni su im upitnici o glazbi (Prilog 1.) u koje je trebalo upisati naziv autora pjesme, naslov pjesme i refren ili najpoznatiji stih pjesme. Upitnik je bodovan s jednim bodom za dva točna odgovora (kategorije) i s pola boda za barem jedan točan odgovor, tj. kategoriju te je stoga maksimalan broj bodova za svaku pojedinu skupinu pjesama 15 bodova, odnosno zajedno 30 bodova. Istraživanje je kod učenika nastojalo utvrditi razliku u poznavanju rock i turbo-folk pjesama, tj. provjeriti hipotezu kako djeca imaju vrlo uzak pojam popularne glazbe koji ih uskraćuje za pitanja iz područja filozofije glazbe.

Hipoteza istraživanja: Učenici 4. razreda srednjih škola lošije poznaju najpoznatije rock pjesme nego najpoznatije turbo-folk pjesme („cajke“).

4.2. Prikaz rezultata o istraživanju

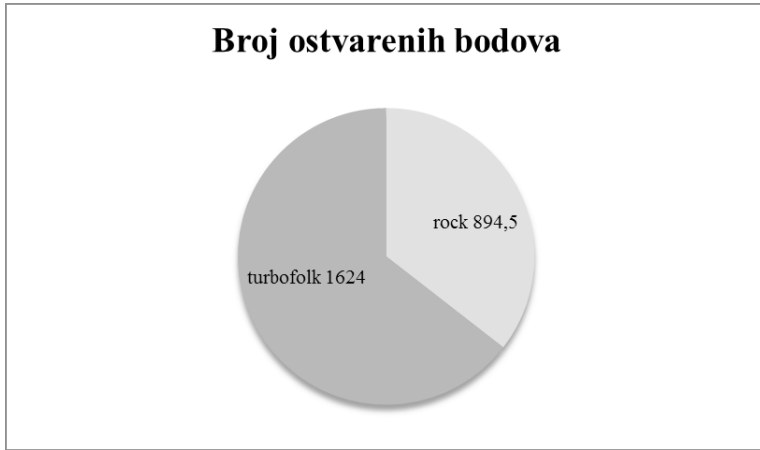
Rezultati provedenoga istraživanja prikazani su u sljedećim grafikonima koji uključuju (1) ukupni rezultat za rock i turbo-folk pjesme s obzirom na učeničke točne bodove, tj. odgovore (Grafikon 1.), (2) ukupan broj ostvarenih bodova, tj. točnih odgovora za svaku pojedinu skupinu pjesama (Grafikon 2.), zatim (3) prikaz ekstremnih slučajeva, odnosno onih učenika koji nisu prepoznali nijednu pjesmu iz svake pojedine skupine (Grafikon 3.), (4) prikaz ekstremnih slučajeva, odnosno onih učenika koji su prepoznali sve pjesme iz svake pojedine skupine (Grafikon 4.) te (5) ukupan broj učenika koji je prepoznao barem jednu pjesmu iz svake pojedine skupine (Grafikon 5.).

ATEIZAM, ANTIATEIZAM, AGNOSTICIZAM

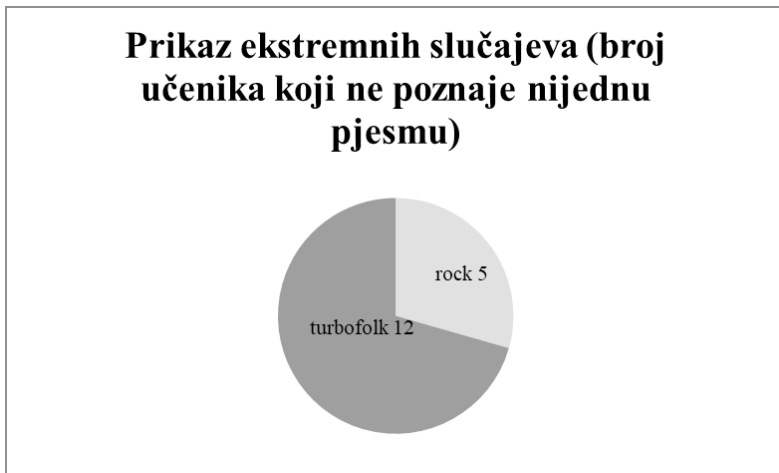
Grafikon 1. Ukupni rezultat prema točnim odgovorima

Grafikon 1 prikazuje da broj učenika koji poznaju najpoznatije turbo-folk pjesme daleko nadmašuje broj učenika koji poznaju najpoznatije rock pjesme, što se može iščitati prema broju ostvarenih bodova za svaku pojedinu pjesmu.

Grafikon 2. Ukupan broj bodova za svaku skupinu zasebno

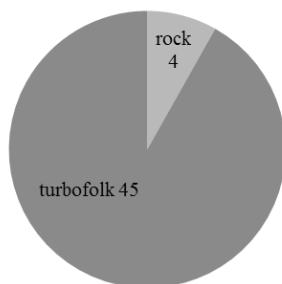
Grafikon 2 prikazuje da ukupan broj ostvarenih bodova za turbo-folk pjesme gotovo dvostruko nadmašuje ukupan broj ostvarenih bodova za rock pjesme.

Grafikon 3. Broj učenika koji ne prepoznaje nijednu pjesmu

Grafikon 3 prikazuje primjer ekstremnoga slučaja, tj. ukupan broj učenika koji nisu prepoznali nijednu pjesmu iz svake pojedine skupine. Iz grafikona se može iščitati da je taj broj ovdje veći za turbo-folk pjesme nego za rock pjesme.

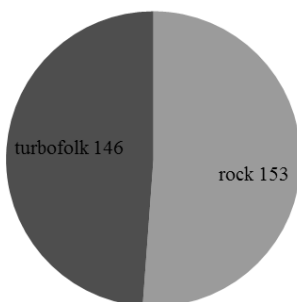
Prikaz ekstremnih slučajeva (broj učenika koji poznaju sve pjesme)

Grafikon 4. Broj učenika koji prepoznaje sve pjesme

Grafikon 4 prikazuje prikaz ekstremnoga slučaja, tj. ukupan broj učenika koji su prepoznali sve pjesme iz svake pojedine skupine. Iz grafikona se može iščitati da broj učenika koji su znali sve turbo-folk pjesme daleko nadmašuje broj učenika koji su znali sve rock pjesme.

Broj učenika koji zna bar jednu pjesmu

Grafikon 5. Broj učenika koji prepoznaje bar jednu pjesmu u skupini

Grafikon 5 prikazuje ukupan broj učenika koji su prepoznali barem jednu pjesmu iz svake pojedine skupine. Iz grafikona se može iščitati da je broj učenika koji su znali barem jednu rock pjesmu nešto malo veći od onoga koji su znali barem jednu turbo-folk pjesmu.

Tablica 1.

Ukupni rezultat za rock pjesme

ROCK			
bodovi	broj učenika – rock	postotak	broj bodova
0	5	3,16	0
0,5	10	6,33	5
1	8	5,06	8
1,5	9	5,70	13,5
2	5	3,16	10
2,5	9	5,70	22,5
3	5	3,16	15
3,5	10	6,33	35
4	9	5,70	36
4,5	5	3,16	22,5
5	8	5,06	40
5,5	6	3,80	33
6	5	3,16	30
6,5	8	5,06	52
7	5	3,16	35
7,5	6	3,80	45
8	4	2,53	32
8,5	3	1,90	25,5
9	3	1,90	27
9,5	4	2,53	38
10	5	3,16	50
10,5	4	2,53	42
11	3	1,90	33
11,5	8	5,06	92
12	1	0,63	12
12,5	1	0,63	12,5
13	2	1,27	26
13,5	1	0,63	13,5
14	1	0,63	14
14,5	1	0,63	14,5
15	4	2,53	60
ukupno	158	100	894,5

Tablica 2.

Ukupni rezultat za turbo-folk pjesme

TURBO-FOLK			
bodovi	broj učenika – turbo-folk	postotak	broj bodova
0	12	7,59	0
0,5	3	1,90	1,5
1	4	2,53	4
1,5	4	2,53	6
2	3	1,90	6
2,5	1	0,63	2,5
3	2	1,27	6
3,5	1	0,63	3,5
4	0	0,00	0
4,5	4	2,53	18
5	4	2,53	20
5,5	2	1,27	11
6	1	0,63	6
6,5	1	0,63	6,5
7	0	0,00	0
7,5	1	0,63	7,5
8	5	3,16	40
8,5	0	0,00	0
9	1	0,63	9
9,5	2	1,27	19
10	6	3,80	60
10,5	4	2,53	42
11	3	1,90	33
11,5	4	2,53	46
12	4	2,53	48
12,5	5	3,16	62,5
13	13	8,23	169
13,5	7	4,43	94,5
14	9	5,70	126
14,5	7	4,43	101,5
15	45	28,48	675
ukupno	158	100	1624

Tablica 1 prikazuje ukupne rezultate za rock pjesme, što uključuje broj bodova za svaku pojedinu pjesmu s obzirom na ukupan broj učenika i prikaz tih rezultata u postotcima te ukupan broj sakupljenih bodova učenika za rock pjesme.

Tablica 2 prikazuje ukupne rezultate za turbo-folk pjesme, što uključuje broj bodova za svaku pojedinu pjesmu s obzirom na ukupan broj učenika i prikaz tih rezultata u postotcima te ukupan broj sakupljenih bodova učenika za turbo-folk pjesme. Rezultati iz Tablice 1 i Tablice 2 korišteni su za izradu gore prikazanih grafikona.

Zaključak istraživanja: postavljena hipoteza istraživanja pokazala se točnom, odnosno da učenici 4. razreda srednjih škola mnogo lošije poznaju najpoznatije rock pjesme nego najpoznatije pjesme turbo-folka („cajke“). Većina učenika nije znala prepoznati rock pjesme, neki su znali djelomično, a vrlo je malo onih koji su znali baš sve pjesme (kako autora i naslov pjesme tako i refren). Vjerojatno se takvi rezultati mogu pripisati raznoraznim dostupnim medijima i odabiru glazbe koji se puštaju u noćnim klubovima, kafićima i sl.

5. POKUŠAJI POVEZIVANJA FILOZOFIJE GLAZBE S NEPOPULARNOM FILOZOFIJOM

U ovom dijelu rada bit će riječi o pokušaju povezivanja filozofije glazbe s nepopularnom filozofijom pomoću dviju taktika - turbo-folk i rock glazbe.

5.1. Turbo-folk glazba kao primjer filozofije glazbe

U ovom će dijelu rada biti riječi o obrazloženju turbo-folka kao glazbe i kritike turbo-folka kao „antiglazbe“, tj. kiča. Postavlja se pitanje može li se turbo-folk uopće odrediti kao vrsta glazbe ili žanr. U znanstvenoj literaturi rijetko ga se opisuje kao zasebni glazbeni smjer, već kao vrstu „masovne kulture“ ili „kulturne industrije“, odnosno kao znak političkih zbivanja u tadašnjoj Jugoslaviji. Turbo-folk predstavljao je vrstu ideologije - kulturnu prezentaciju, kojom se propagirao nacionalizam i primitivizam. Druga pak teorija razlog razvoja turbo-folka vidi u procesu globalizacije, tj. neoliberalnom kapitalizmu.¹⁵

5. 1. 1. Pokušaj obrazloženja turbo-folka kao glazbe

Razlozi slušanja turbo-folk glazbe u prvom su redu nezahitjivost same glazbe, puštanje takve vrste glazbe po klubovima i kafićima te odlazak onamo. Poticaj takvom ponašanju je osjećaj pripadnosti i osobnoga identiteta, način zabavljanja i provođenja slobodnoga vremena, socijalizacije itd. „Prvo, glazba predstavlja važnu ulogu u životu adolescenata, ima značenje u zadovoljenju emocionalnih potreba, kao

¹⁵ Uroš Čvoro, *Turbo-folk music and cultural representations of national identity in former Yugoslavia* (2014), 2.

determinanta pripadanja određenoj socijalnoj grupi, kao svojstvo identiteta grupe ili kao značenje za reguliranje raspoloženja.“¹⁶

Često se za opravdanje slušanja turbo-folka mogu čuti izjave poput „emocionalna je“, „pokušava mi lakše prebroditi teške trenutke“, „raspravlja o svakodnevnim temama“ i sl. Dakle, turbo-folk glazba služi kao oblik socijalnoga rasterećenja i predočuje se kao „glazba za ljude“.

5. 1. 2. Kritika turbo-folka kao „antiglazbe“ i prijelaz na filozofiju kiča

Naziv „turbo-folk“ potječe od Ramba Amadeusa (pravim imenom Antonije Pušić) u kasnim 80-im godinama prošloga stoljeća. Kako bi izrazio vlastito mišljenje o toj vrsti glazbe, „turbo-folk“ opisuje kao parodiju i ismijavanje koje promovira nacionalizam i primitivizam te dovodi u pitanje i njezinu vrijednost koja predstavlja kič i lošu kulturu sukladno s balkanskim mentalitetom i temperamentom koji ga čini mogućim. „(...) Naziv tom glazbenom žanru dao je crnogorski pjevač Rambo Amadeus u istoimenoj pjesmi: ‘Folk je narod, turbo je sistem ubrizgavanja goriva pod pritiskom u cilindar motora sa unutrašnjim sagorijevanjem. Turbo folk je gorenje naroda. Svako pospješivanje tog sagorijevanja je turbo folk. Razbuktavanje najnižih strasti kod Homo sapiensa. Muzika je miljenica svih muza, harmonija svih umjetnosti. Turbo folk nije muzika, turbo folk je miljenica masa, kakofonija svih ukusa i mirisa.’“¹⁷ „Kako će se pokazati, djelatnost Ramba Amadeusa predstavlja dobar pokazatelj načina na koji stanovnici Balkana vide sebe. On kroz muziku ulazi upravo u dijalog s navedenim stereotipima o nerazvijenosti i zaostalosti lokalnih zemalja (...).“¹⁸

Izvođačice turbo-folka često su oskudno odjevene s naglašenom šminikom i seksualno su provokativne. Većinom imaju dugu kosu (plavu ili crnu), nose štikle te imaju ugrađene silikone. Teme pjesama uglav-

¹⁶ Ina Reić Ercegović, Snježana Dobrota, Sara Surić, „Listening to music and music preferences in early adolescence“, *Metodički obzori* 12/24 (2017), 10.

¹⁷ Marin Cvitanović, „(Re)konstrukcija balkanskih identiteta kroz popularnu glazbu“, *Migracijske i etničke teme* 25/4 (2009), 326.

¹⁸ Adriana Sabo, „Otiš'o je svak' ko valja – Rambo Amadeus, Eurovizija i crnogorski turizam“, *In Medias Res* 2/3 (2013), 386.

nom govore o seksu, novcu, ljubavi, strasti i smrti s odlikama ženskoga mazohizma. S druge pak strane, muške izvođače karakterizira modni stil koji najčešće uključuje zlatne lance oko vrata, skupe trenirke, crna odijela i sunčane naočale kako bi se stekao dojam „macho“ muškarca. Također, postoji i specifična vrsta plesa koja karakterizira ovu vrstu glazbe.

Turbo-folk glazba često se opisuje kao „smeće“, „trash“, „banalna“, „pornografska“, „balkanska“, s lošom kvalitetom izvedbe i slabim glazbenim ukusom. Na glazbenoj sceni postoje bendovi koji se ismijavaju takvoj vrsti glazbe radeći parodije na turbo-folk pjesme u kombinaciji s heavy metalom i rockom, kao npr. Brkovi, Pero Deformero i Nervozni poštar.

5.2. Rock glazba kao primjer filozofije glazbe

U ovom dijelu rada bit će riječi o nastanku, tj. podrijetlu turbo-folka i razlikovanju u kvaliteti između rock i turbo-folk glazbe.

5.2.1. Podrijetlo turbo-folka

Općenito gledajući, turbo-folk se kao žanr javlja 1990-ih godina u Srbiji kao supkulturni stil ili životni pogled. Razvio se iz „novokomponovane narodne muzike“ (Newly composed Folk Music – NCFM) iz 60-ih godina prošloga stoljeća, kao rezultat na postmodernističko razmišljanje načina života. Turbo-folk glazba veže se uz Balkan (Srbija, BiH, Crna Gora, Slovenija, a katkad i za Republiku Hrvatsku iako kod nas ne postoji deklarirani turbo-folk izvođač). Danas u Srbiji turbo-folk označava popularnu folk glazbu. Nastanak turbo-folka kao vrste glazbe ili žanra veže se uz politički, ekonomski, kulturni, nacionalni i sociološki identitet u tadašnjoj Jugoslaviji. Tadašnji protagonisti zagovarali su nasilje, kriminal i konzumerizam, a žene su predstavljale seksualne objekte.¹⁹

Turbo-folk je poveznica dviju riječi, „turbo“ i „folk“. „Turbo“ predstavlja brzinu, neustrašivost, a originalno dolazi iz svijeta automobila, dok „folk“ označava popularnu ili folk glazbu, tradicionalni melos. Sinonimi za turbo-folk glazbu su „cajke“, „narodnjaci“ i „neofolk“. Glazba nastaje kao mješavina elektroničkoga popa i lokalnih običaja (tradicio-

¹⁹ Cvitanović, „(Re)konstrukcija“, 329.

nalne folk glazbe). Sličnosti s turbo-folkom mogu se pronaći u drugim glazbenim žanrovima, kao npr.: (1) Laiko-popu u Grčkoj, (2) muziki popullore u Albaniji, (3) arabesku u Turskoj, (4) manelei u Rumunjskoj itd.

Turbo-folku se pripisuju sljedeća obilježja: (1) orijentalna melodija, (2) Gypsy glazba, (3) elementi rocka, (4) španjolski i meksički elementi, (5) elektronički (disco) elementi, (6) plesni elementi i (7) techno ritmovi. „Turbo-folk se kao glazbeni žanr razvio 1990-ih u Srbiji, uključuje kombinaciju elektroničkih dance zvukova, kič folk glazbe i orijentalnoga tona.“²⁰

5. 2. 2. Pokazivanje na primjeru razlika u kvaliteti između rock i turbo-folk glazbe

Suprotnost u kvaliteti rock glazbe i turbo-folka i više je nego očita. Rocku kao glazbenom žanru ne pripisuju se pogrdna obilježja (nacionalizam, konzumerizam ili seksizam, kao što se tvrdi za turbo-folk).²¹ Zatim, neki su rock izvođači glazbeno educirani, što nije slučaj za turbo-folk izvođače. Kvaliteta rock pjesama može se vidjeti i u načinu interpretacije, stihovima pjesama te muziciranju. Također, kvaliteta se može mjeriti i u njihovoj prepoznatljivost diljem svijeta (a ne samo u regiji) te velikom broju prodanih albuma, svjetskim hitovima i turnejama, kao i brojim osvojenim glazbenim nagradama. Za usporedbu kvalitete između rock izvođača i turbo-folk izvođača uzet je primjer The Rolling Stonesa i Cece.

Primjer rock glazbe: *The Rolling Stones*

Rolling Stonesi su engleski rock bend koji je osnovan u Londonu 1962. godine. Današnji sastav čine Mick Jagger (u prvom redu kao vokal, katkad harmonika i gitara), Keith Richards (gitara, bas gitara, prateći vokal), Charlie Watts (bubnjevi) i Ronnie Wood (gitara, prateći vokal). Popularnost su stekli u Americi 1964. godine. U početku su svirali rock and roll i blues obrade. Njihov glazbeni žanr sastoji se od mješavine

²⁰ Rory Archer, „Assessing Turbofolk Controversies: Popular Music between the Nation and the Balkans“, *Southeastern Europe* 36/2 (2012), 179.

²¹ Archer, „Assessing Turbofolk“, 184.

bluesa, psihodelije, R&B-a, reggaea, dancea, folka i countryja. Krajem 60-ih i početkom 70-ih godina proglašeni su najboljim rock' n roll bendom na svijetu. Bend je osnovao i vlastitu izdavačku kuću „Rolling Stones records“ 1971. godine. Nadalje, poznati su po svojem zaštitničkom logu benda (otvorena crvena usta s crvenim isplaženim jezikom na crnoj podlozi) koji je postao najpoznatiji logo u povijesti popularne glazbe. Godine 1986. dobili su Grammy nagradu za životno djelo, a 1989. godine uvedeni su u Rock and roll kuću slavnih (Cleveland, Ohio). Za album *Voodoo Lounge* (1994.) osvojili su Grammyja za najbolji rock album 1995. godine. Nastupali su uživo na MTV-jevoj dodjeli glazbenih nagrada (1994.) gdje su dobili nagradu za životno djelo. Prvi su glazbeni izvođači koji su emitirali koncert putem interneta (20-minutni video, 1994. godine). Godine 2004. ušli su u britansku Glazbenu kuću slavnih.

Održali su besplatan koncert za više od milijun ljudi 2006. godine na plaži Copacabana u Rio de Janeiru (smatra se jednim od najvećih rock koncerta svih vremena). Do 2007. godine održali su četiri od pet najvećih koncertnih turneja na svijetu. Također, uvršteni su u Guinnessovu knjigu rekorda radi ogromne zarade od 558 milijuna dolara za vrijeme *Bigger Bang* turneje 2007. godine. U 2008. godini bend je na Billboard ljestvici 100 top izvođača svih vremena zauzeo 10. mjesto. Izdali su vlastitu knjigu u povodu 50. godišnjice postojanja benda 2012. godine naziva *The Rolling Stones: 50*.

Osim toga, prema *OfficialCharts.com* Rolling Stonesi su četvrta najprodavanija grupa na svijetu. Prodali su više od 240 milijuna albuma diljem svijeta i održali više od 48 svjetskih glazbenih turneja. Snimili su mnoštvo popularnih hitova koji su se nalazili na prvim mjestima top glazbenih lista u svim zemljama svijeta. Magazin „Rolling Stone“ svrstao ih je na četvrto mjesto liste od „100 najvećih izvođača svih vremena“, s rekordnom prodajom više od 250 milijuna albuma. Rolling Stonesi su inspirirali i mentorirali mnoge glazbenike i bendove. „S vremenom su se javljali novi bizarni rock pokreti i nove agresivne rock zvijezde, ali *Stonesi* su za sve ostali uzor i istinski standard.“²²

Tijekom svoje dugogodišnje karijere snimili su 30 studijskih albuma, 23 live albuma i 25 kompilacija, DVD-a itd. Osvojili su tri Grammy

²² Branko Miloš, „*The Rolling Stones* i kamenje koje se kotrlja“, *Obnovljeni život* 53/3 (1998), 330.

nagrade i 12 nominacija, Juno nagradu za Internacionalnoga zabavljača godine 1991. godine, 2017. godine U.K.' s Jazz FM nagradu za album godine Blue & Lonesome, NME (New Musical Express) nagrade za najbolji *live* bend, glazbeni film i dokumentarni film *Crossfire Hurricane*. O njima je snimljeno mnoštvo filmova, kao npr.: (1) *Ladies and Gentlemen: The Rolling Stones* (1974.), (2) *Let's spend The Night Together* (1983.) i *Brendan Byrne Arene u Meadowlandsu* (New Jersey), (3) *Shine a Light* (2006.) itd. Također, o bendu je napisano mnoštvo knjiga, a ovo su neke od njih: (1) *The Rolling Stones* (Heinlein, 2010.), (2) *The Rolling Stones: A Musical Biography* (Nelson, 2010.), zatim (3) *The Rolling Stones (Forget, 2003.)*, (4) *Who Are the Rolling Stones?* (Rau Meachen, 2017.) i (5) *The Rolling Stones – A biografija definitiva* (Standford, 2015.).

U Sloveniji u Portorožu nalazi se muzej posvećen Rolling Stonesima, a nosi naziv The Rolling Stones Museum, kao i u Njemačkoj u Lüchowu, *The Stones Fan Museum*.

Rolling Stonese je moguće pratiti i putem interneta (YouTubea), posjeduju vlastitu internetsku stranicu te putem društvenih mreža (Facebook, Twitter, Instagram).

Primjer turbo-folk glazbe: *Ceca*

Najznačajnija predstavnica turbo-folk glazbe je Ceca, pravim imenom Svetlana Ražnatović (rođ. Veličković), po narodnosti Srkinja. Najveća je zvijezda srpske estradne scene. Obožavatelji su joj davali nadimke poput „kraljica turbo-folka“, „Ceca nationale“ ili pak „majka nacije“. Prvi nastup imala je s devet godina, a s 13 godina nastupila je u hotelu u Crnoj Gori, gdje ju je zamijetio kompozitor Mirko Kodić i pomogao joj u snimanju njezinoga prvoga albuma 1988. godine („Cvetak zanovetak“), koji je prodan u 60 tisuća primjeraka. Nadalje, s 15 godina nastupa na glazbenom folk festivalu u Sarajevu na kojem je pobijedila sa svojom pjesmom te pjesma „Cvetak zanovetak“ postaje hit. Drugi album „Ludo srce“ također sadržava elemente srpske folk glazbe. Zatim, njezin treći album bio je veliki hit u bivšoj Jugoslaviji i ona tako postaje najbolje plaćena izvođačica Beogradske TV kuće i treća najbolja ženska folk izvođačica u Jugoslaviji. Također, sljedeći album „Babaroga“

bio je veliki hit koji je uključivao i glazbeni video. Sa 17 godina dobila je ulogu gypsy pjevačice i plesačice u filmu „Nečista krv“.

Krajem 90-ih postala je nacionalna zvijezda. Cecina sljedeća tri albuma također doživljavaju veliki uspjeh te raste njezina popularnost zahvaljujući modernijoj produkciji i video-spotovima. Njezina pjesma „Nevaljala“ postala je hit broj jedan u Srbiji.

Sveukupno je izdala 16 studijskih albuma i sedam live albuma. Nekoliko pjesama sa svakog albuma postale su hitovi. Njezin najveći koncert bio je 2013. godine kada je nastupila pred 150 000 ljudi u Beogradu za svoj 40. rođendan, pjevajući ukupno četiri sata 47 pjesama, oborivši tako vlastiti rekord. Predsjednica je humanitarnoga fonda „Treće dijete“ i održala je nekoliko humanitarnih koncerata. Nadalje, o njoj je snimljeno nekoliko filmova, kao npr.: (1) „Sve o Ceci“ (1993.), (2) „Svadba Decenije“ (1995.) i (3) „Tajna Nečiste krvi – Koštana“ (1996.).

O Ceci je pisao Magazin „Guardian“, ali se može pronaći i nekoliko znanstvenih članaka. Dobila je nekoliko nagrada i priznanja tijekom svoje karijere, koje uključuju nagrade za (1) hitove godine, (2) pobjede na festivalima, zatim (3) najbolju folk pjevačicu (2003.), (4) najpopularniju slavnu osobu u Srbiji (2005.), (5) najbolju balkansku glazbenu zvijezdu (2006.), (6) nagrade publike i (7) najbolju pjevačicu svih vremena u Crnoj Gori (2006.). Gostovala je u popularnim emisijama i održavala europske turneje.

Ceca drži rekord po procjeni posjećenosti koncerata na cijelom Balkanu. Godine 2006. postala je najtraženija domaća pjevačica. Poslije 20 godina karijere i dalje je najtraženiji popularni izvođač, dobivši nadimak „srpska majka“. Po mnogima je jedna od najvećih zvijezda bivše Jugoslavije. Pjevačicu se može pratiti na društvenim mrežama (Facebook, Twitter), putem YouTubea te posjeduje vlastitu internetsku i fan stranicu.

Usporedivši gore navedene podatke, može se zaključiti o razlici u kvaliteti između rock izvođača i turbo-folk izvođača. Rock izvođač (u ovom konkretnom slučaju The Rolling Stones) prednjači u: (1) broju osvojenih nagrada (glazbenih, ali i drugih), (2) broju svjetskih turneja, (3) broju prodanih i izdanih albuma, (4) zaradi, (5) broju svjetskih hitova, zatim (6) veličini i posjećenosti koncerata, (7) svjetskoj prepoznatljivosti, (8) kvalitetnijoj izvedbi glazbe, tj. performansu, (9) tehničkoj

vještini i muziciranju izvođača, (10) velikom broju snimljenih filmova (dokumentarnih i drugih), (11) utjecajnosti na nove glazbenike, (12) broju napisanih knjiga o njima samima, (13) ulozi u povijesti umjetnosti općenito i (14) raznim drugim priznanjima.

6. ZAKLJUČAK

Cilj ovoga istraživanja bio je provjeriti hipotezu kako popularna filozofija kao filozofija popularnih pojava može imati pozitivnu vezu s bliskim temama iz nepopularne filozofije na primjeru rock glazbe. Rezultati istraživanja pokazuju da je hipoteza filozofije glazbe kao filozofije popularne pojave načelno moguća u mjeri u kojoj su moguće i filozofije drugih popularnih pojava, ali u primjeni može biti ograničena niskim stupnjem glazbene pismenosti djece. Popularnu filozofiju u ovom slučaju vjerojatno je jako teško upotrijebiti kao pripomoć nepopularnoj filozofiji i učiniti ju korelativnom popularizaciji filozofije, tj. kao sredstvo uvođenja u nepopularnu filozofiju. Ovaj primjer pokazuje kako očita reduciranost znanja, ukusa i stila ograničava i primjenu neke filozofije popularne pojave u toj mjeri da je možda i nemoguća. U ovom konkretnom slučaju zbog toga što 98 % djece ne poznaje čak ni 15 najvećih hitova rock glazbe, a slično je za pretpostaviti da ne bi znala ni ostale žanrove popularne glazbe.

Putem glazbe kao filozofije popularne pojave može se rubno dotaknuti nekih tema nepopularne filozofije, npr. teme kiča u filozofiji umjetnosti, ali nažalost ništa viša od onoga što je omogućeno onime što djeca jedino i znaju, a to je turbo-folk. Sve preko granica turbo-folka zahtijevalo bi kritiku te „nadriglazbe“ koja će djeci biti vjerojatno neprihvatljiva iz neglazbenih razloga (socijalizacije, osobnoga identiteta, osjećaja pripadnost skupini itd.). Dakle, upitno je kako prići temi filozofiji glazbe i što bi bila filozofija glazbe ako učenici slušaju samo turbo-folk glazbu.

A philosophy of music as a philosophy of a popular phenomena

Abstract: The purpose of this paper is to make philosophy more interesting and understandable to high school students through popular philosophy, i.e. philosophy of popular phenomena. The paper consider

the relationship between the philosophy of music as a philosophy of popular phenomena and scientific philosophy on the example of rock music. Research methods include: defining music, rock music and philosophy of music, interviewing high school students about knowing rock and turbo-folk music, representation of rock and turbo folk music as a philosophy of music and comparison between rock and turbo-folk music.

Keywords: *philosophy, music, rock, philosophy of popular phenomena, turbo-folk*

Bibliografija

Adriana Sabo, „Otiš'o je svak' ko valja – Rambo Amadeus, Eurovizija i crnogorski turizam“, In *Medias Res*, 2, br. 3, Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja, Zagreb (2013.), 384-402.

Andrew Kania, *Definition* (Theodore Gracyk, Andrew Kania (ur.)), *The Routledge companion to philosophy and music*, Routledge, Taylor and Francis Group, London, New York (2011.), 3-13.

Branko Miloš, „*The Rolling Stones* i kamenje koje se kotrlja“, *Obnovljeni život*, 53, br. 3, Filozofsko teološki institut Družbe Isusove, Zagreb (1998.), 327-338.

Branko Miloš, „Utjecaj rock glazbe na mlade“, *Obnovljeni život*, 51, br. 5, Filozofsko teološki institut Družbe Isusove, Zagreb (1996.), 559-586.

Bruce Baugh, „Prolegomena to Any Aesthetics of Rock Music“, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 51, br. 1, Blackwell Publishing, The American Society for Aesthetics, Denver (1993.), 23-29.

Ina Reić Ercegovac, Snježana Dobrota, Sara Surić, „Listening to music and music preferences in early adolescence“, *Metodički obzori*, 12, br. 24, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula (2017.), 6-23.

Jerrold Levison, „*Philosophy and Music*“, *Topoi*, 28, br. 2, Springer, Switzerland (2009.), 119-123.

Kristina Yapova, „The Relation between Music and Philosophy: Three Retrospects/ Perspectives“, *Philosophy Study*, 7, br. 10, David Publishing, Wilming-

ton (2017.), 553-561.

Marin Cvitanović, „(Re)konstrukcija balkanskih identiteta kroz popularnu glazbu“, *Migracijske i etničke teme*, 25, br. 4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb (2009.), 317-335.

Peter Kivy (ur.), *The Blackwell guide to aesthetics (Blackwell philosophy guides)*, Blackwell Publishing, Oxford (2004.)

Peter Wicke, *Rock music: culture, aesthetics and sociology*, Cambridge University Press, New York (1987.)

Philip Alperson, *The philosophy of music: formalism and beyond (Peter Kivy (ur.)), The Blackwell guide to aesthetics (Blackwell philosophy guides)*, Blackwell Publishing, Oxford (2004.), 254-275.

Roger Scruton, *Understanding music: philosophy and interpretation*, Continuum, London, New York (2009.)

Rory Archer, „Assessing Turbofolk Controversies: Popular Music between the Nation and the Balkans“, *Southeastern Europe*, 36, br. 2, Brill, Leiden (2012.), 178-207.

Slobodan Stamatović, „Zašto je Platonu filozofija bila najveća muzika?“, *Filozofska istraživanja*, 36, br. 2, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb (2016.), 203-219.

Theodore Gracyk, Andrew Kania (ur.), *The Routledge companion to philosophy and music*, Routledge, Taylor and Francis Group, London, New York (2011.)

Uroš Čvoro, *Turbo-folk music and cultural representations of national identity in former Yugoslavia*, Ashgate, Surrey, England (2014.)

Prilog 1. Upitnik o glazbi

ROCK/TURBOFOLK

	NAZIV IZVOĐAČA	NASLOV PJESME	REFREN/NAJPOZNATIJI STIH
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			
7.			
8.			
9.			
10.			
11.			
12.			
13.			
14.			
15.			

ATEIZAM, ANITEIZAM, ACNOSTICIZAM

KNJIŽEVNOST

SVETI JURAJ

Perun

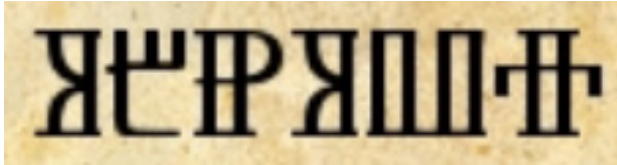
U davna i mračna vremena iz krajeva Franaka Božji poslanik Gottschalk stigao je u zemlje Hrvata služiti knezu Trpimiru. Bijaše to zemlja mladih i snažnih ljudi pristiglih iz dalekih krajeva u svoju obećanu zemlju. S njima su došli i njihovi bogovi. Gottschalk od Trpimira dozna da se u staru hrastovu šumu sklonio Perun pa odluči poći k njemu da navijesti istinu Krista. Šapatom je svom bijelom konju naredio da ga odvede do Peruna. Konj se odmah uputio kroz zarasle šumske staze.

Što se više bližio središtu šume, njezino je granje sve jače zaklanjalo nepobjedivo sunce. Cvrkut ptica bivao je sve tiši i tiši, sve dok nije neprimjetno utihnuo. Nedugo nakon ulaska u carstvo tišine ugledao je u oklopu Peruna, obrasloga bujnom kosom i bradom, kako odmara naslonjen na najveći hrast. Ne bi ga ni primijetio da se zrake sunca nisu silovito probijale kroz bujnu krošnju staroga hrasta. Perun primijeti Gottschalka i pesnica mu stegne dršku malja, dok mu u drugoj ruci zaiskre munje. Gottschalk hrabro prozbori:

„Dolazim u miru, Perune! Dolazim k tebi koji si samo dio istine kako bi se pridružio potpunoj istini! Nudim ti slobodu u službi Krista! Zauzvrat, pomoći ću ti da konačno pobijediš svojega vječnoga neprijatelja Velesa iz podzemlja. Vidim ti u licu da te razdire tuga za tvojom otetom ženom Mokoš. Zamijeni svoju nemoć s moći! Ako odlučiš svoje munje i nebeska kola predati sv. Iliji, darovat ću ti svojega bijeloga konja iz čijega šapata vidim tvoju budućnost. Njegov mi šapat kaže da ako želiš pobijediti kaos Velesa i od njega vratiti svoju ženu, moraš očistiti svoj oklop i iskovati iz svojega malja koplje.“

Perun je šutio. Tuga za njegovom ženom bila je velika. Razmišljao je o njezinoj bujnoj kosi koja je mijenjala svoju boju iz plave u smeđu pa u crvenu, onako kako joj se prohtje. Najviše ga je boljelo to što je već bezbroj puta pobijedio Velesa i vratio svoju ženu na vrh hrasta gdje bijahu njegovi dvori, samo da bi opet Veles u podzemlju oživio i ponovno mu ju oteo. Bol vječne otmice polako se udružio s umorom. Njegovo lice postaralo se u toj vječnoj borbi i zaraslo pa više nije bio mlad. Gottschalkove riječi pružile su mu nadu da će nešto promijeniti, da će

ovoga puta konačno poraziti Velesa. Povjerovao mu je i rukom u znak dogovora poslao munje u nebesa da odvedu nebeska kola sv. Iliji. Potom je otišao do obližnjega šumskoga izvora i sa svojom posljednjom munjom zapalio vatru u kojoj je od malja iskovao dugačko i oštro koplje. Dršku koplja izrezbario je od otrgnute grane hrasta. Na nju je ispisao pismom vlastitoga naroda naziv svojega koplja:

Zatim sav prljav od čađe i dima očisti svoj oklop i tijelo u bistrom izvoru vode. Dok se čistio u izvoru, učini mu se da bi bilo dobro obrijati svoju bradu i skratiti kosu vrškom oštrog koplja. Nakon što je to učinio, ugleda u odrazu lijepoga mladića kojega možda još nikada nije vidio. Bio je to on i vidje da to više nije on.

Gottschalk mu priđe i preda uzde bijeloga konja u ruke te reče:

„Sada kada si sa sebe svukao djela tame i obukao oružje svjetla, ne priliči ti više da se zoveš Perun. Predaj svoje ime brdima i gorama jer odsada se zoveš sveti Juraj!“

Sv. Juraj u znak prihvata učini tako te se uspne na bijeloga konja. U tom trenutku snažan potres zatrese čitavu zemlju Hrvata. Gottschalk padne ničice i počne molitvu Bogu za pomoć. Bio je to Veles koji je od bijesa i straha poprimio oblik zmaja i izronio ispod korijena hrasta u sredini šume, oborivši drevne dvore na tlo. Svjetlo sunca konačno se probilo u mračnu šumu jer više nije bilo bujnih krošnji da priječe njegov ulazak. Velesove oči, navikle na tamu, ostale su zaslijepljene suncem i sv. Juraj uvidi svoju priliku da zarije oštricu svojega koplja u njegovo srce. I zajaše prema njemu...

Sanjala sam Te noćas
Koračala sam k Tebi
Izgubljena i umorna
Ruke sam Te tražila

Sanjala sam Te noćas
Oči sam Ti gledala
Uplašena u nadi
Snagu sam molila

Sanjala sam Te noćas
Riječ je bila snažna
Duša se odmorila
Radost se pojavila

Sanjala sam Te noćas
Na dlanu sam Ti ležala
Malena i nijema
Mir me pokrivao

Sanjala sam Te noćas
Stvaran si bio
Sanjala sam Te noćas
Znam, Ti tu si bio

Agneza

JESENSKI VJETAR

Stiglo je vrijeme kada oblaci
Vrhove planina i brjegova kriju;
Kada svaki list oblači novo ruho,
Kada nabujali potoci niz udoline liju.

Bude se zmajevi s planina svojih,
Obavijaju im vrške i s gromom riču;
S vodom naviru trolovi iz šumske špilje,
Orke i goblini kao gljive niču.

Stiglo je vrijeme za borbu svetu,
Kada se iz stijene Mač svetosti vadi;
Stiglo je vrijeme za dobro pivo
Dok se iz dimnjaka svakog veselje kadi.

Ivan Dadić

SMIRAJ DANA

Sunce lagano tone.
Noć me obavija poput svilena plašta.
Sa svježim proljetnim povjetarcem
Razgoni se svaka misao ohola i tašta.
Osjećam tračak Vječnosti.

Kao što cvijet pušta korijen u zemlju,
Pa tim zagrljajem jedinstvo tvore,
Kao što se stabla dahom vjetra
Klanjaju i šumore;
Tako i ja želim biti s Tobom.

Sunce lagano tone, i sva ta ljepota šapće
Kako na ovom svijetu nemamo samo muku.
Hvala ti što sam stvoren tako čudesno,
Hvala ti za djela tvojih ruku.

Ivan Dadić

SUSSEX

Klone sunce u purpurnu vunu,
Bijeli konjski repovi po nebu se vijuju;
Nekoć bijele litice sada se rumene
Stidljivo sussešku zemlju kriju.

Tek pokoji zelen brijeg i dolina zablista,
Bijeli kućerak proviri, opruže se šumske sjene;
Noge su napete, srce mi već gori,
Žudno želi otkriti tajne njene.

Puteljci njeni sličie domu mom,
Sunce hrašču daje isti zlatni sjaj;
Il' mi se to tek pričinja jer u njenoj nebeskoj ljepoti
Svaki čovjek prepozna svoj Zavičaj.

Prošetat ću jednom brežuljcima tvojim
Preko puteljaka što vijugaju se i lome;
Do pjesme canterburijevskih zvona hodočastit,
Okrijepit dušu pored kostiju svetog Tome.

Ivan Dadić

UVOD U POEZIJU

Poezija je Pjesma nad pjesmama, a stvarnost je Knjiga
Sirahova.

Poezija je onaj rijetki trenutak šutnje između dvije
pričljive osobe dok piju kavu.

Poezija je kada pretrčimo cestu dok nam automobili
trube.

Poezija je kašnjenje na zakazani sastanak (namjerno). Poezija je kada
na pitanje 'Kako si', umjesto uobičajenih odgovora kažemo: 'plavo,
pokislo, probuđeno'.

Poezija je kada ustanemo i oporavimo se od pada samo zato da bi
opet mogli pasti.

Poezija pripada samo tebi, proza je nešto zajedničko. Poezija je način
gledanja travnja kao najokrutnijega mjeseca u godini.

Poezija je ono čega se sjećamo i čemu se nadamo.

Nemojte me pogrešno shvatiti; poezija nije ono o čemu ćemo pričati
kada ostarimo,

To
je
više
ono
što
ćemo

prešutjeti.

Tomislav Smoljan

BARKE KOJE PLOVE

Barke koje plove nemaju puta,
barke koje plove nisu slijepe,
ali od njih ipak većina zaluta.
Čuješ li pjesmu barki koje plove?

Te barke ne voli more, i ne mogu same graditi svoj val.
One se njišu gore, dolje, u nadi da će pronaći svoj žal.

Prekrasne barke ponosno nose stjegove različitih boja.
Oluji, oseci i plimi prkose;
Ostaju hrabre, barke koje plove.

Kao da ne vjeruju vremenu, gle kako mijenja života tijek.
Ili ono za što se daje život,
uništiti
ne može
vijek?

Tomislav Smoljan

DAN MANJE

Na izmaku još jedan,
svakim svitanjem sve bliže.

On ne zna, Otac zna.

Stiže li?

Janje – striže!

Antun Lešić

PRAH

Čestica. Važno ili nevažno?

lći u detalje.

Tko će snositi odgovornost?

I naš će jednom biti svet!

Dok o Preporodu sve se važe.

I važno i nevažno.

Pa u detalje.

Antun Lešić

PREKO RAMENA

Želim vidjeti sve, baš sve.

Hoću li moći?

To je želja.

Istinu.

Pogledati ju. Ogoljenu.

Hoće li biti potrebno?

Ipak ne!

Ma, ne!

Antun Lešić

ATEIZAM, ANTIATEIZAM, AGNOSTICIZAM

PROVALIJA

Na ivici svjetova

prema Kraljevstvu težimo

Zemljani

Antun Lešić

SVATKO OD NAS

Svatko od nas
želi biti
dijelom jedne
lijepe priče.

Svaki čovjek
da je barem
po iskonu
ljudsko biće.

Antun Lešić

RASPEĆE

U času zasićenja
u nemiru srca
u očajanju

u malaksalosti
kad se sav predaš
u pokajanju

Kad se groziš
nad neprijateljima života

u sveopćem klanju

Sav stješnjen

Priklješten

Razapet

Znaj da je

i Pobjednik

bio

u predanju.

ATEIZAM, ANTITEIZAM, AGNOSTICIZAM

Antun Lešić

VIKA

Predznak.

Dok biva sve jače,

dok tutnji,

dok dijete plače,

dok masa

ne povede kolo

dok i oni sami

misle čak i

bezazleno je

dok tlak skače

oni pak tonu

sve dublje

ukopavaju se

sami se osudiše

i ne znajući

da dođoše u

odaje.

Pakla.

Antun Lešić

PAD

Iznova. Padam.
Tek što se pridignem.
Ponovi pad.
Kad pomislim – uspijevam,
tek onda upadam
u Bezdau.
Koji ne pušta. Koji te grli.
Jer si njegov.
Sužanj.
Možda i dovijeka.
Iznova. Se pridižem.
I tako opet sutra.
Riječi su slabića.
Koji je sužanj.
Iznova.

Antun Lešić

KAMO

Vjetar se uzburkava.
Smješkam se.
Poći
Sam.
Zašto
Tako je.
Tako mora biti.

Antun Lešić

OPROST

Kada kažem oprosti
izražavam tugu svoju
radi zla kojeg učinih.

Ljudi često koriste riječ tu
jer grijешni su oni,
puni zla, kojeg nanose drugima.

O Bože moj!
Zašto su ljudi nepravedni,
zašto su zli?

Možda znam odgovor taj, a
možda i ne znam,
tko će znati doli Bog sam!

Gospodine Bože, milostivi, najveći,
ja, tvoj sluga ponizni, molim Te
svakodnevno za oprost grijeha mojih.

A Ti, najveći Bože,
milostivo opraštaš meni zlo moje,
koje nažalost učinih.

Zato i ja, baš kao i Ti,
opraštam ljudima nepravdu
nada mnom i nad svim ljudima.

Neki ljudi snage imaju
da kažu "Opraštam ti.",
a neki ne.

Molim Te zato, svevišnji Bože,
da njima pomogneš da oni
smognu snage za reći drugima
"Molim te oprosti mi."

Oprost je znak ljudske brige za druge,
znak da si dobrog srca,

dobre duše.

Ljudi domovine moje,
ljudi svijeta,
čujte me, poslušajte me.

Milostivi budite i skloni oprostima,
jer ako Bog može oprostiti vama,
možete i vi jednom pokajanom čovjeku.

Josip Vdović

ATEIZAM, ANTITEIZAM, AGNOSTICIZAM

OD VIJEKA DO VIJEKA

Čovjek je oduvijek isti,
samo jedno mu je u glavi –
vladati, vladati svijetom,
upravljati svjetinom.

Ni pred čime čovjek ne
preže da domogne se vlasti:
od ubojstva neprijatelja
do ubojstva vlastita sina.

Od Abela do Tita,
uvijek ista stvar;
tko je bolji taj pogiba,
opstaje najsilniji.

I Boga se ne libi čovjek

iskoristiti za ciljeve svoje.
Kaže: u ima Kristovo idem u boj,
u ime Božje ubio sam!

Snaga, moć, vlast;
to je čovjekova želja!
Daj mu vlast na jedan dan
i pokazat' će ti pravo lice!

Oduvijek isto –
vladati, vladati, vladati.
Dokle će čovjek tako?
Dok je čovjeka i svijeta!

Uvijek je bilo i bit' će –
čovjek ima nagon za vladanjem.
Tako i je, i bilo je,
od vijeka do vijeka.

Josip Vdović

ČOVJEK I BOG

Na svijetu.
Sasvim sam.
Čovjek je prepušten
samom sebi.

Ima on prijatelja,
ima ženu i djecu,
ali se mora sam
brinuti za sebe.

Sam, bez ičije pomoći,
bori se da preživi;
da preživi u ovom surovom
svijetu egoizma.

Boji se. Strepi pred vlastitom
sjenom, da ne bi ga ona,
onako crna, povukla
u beskrajnu tamu.

Strah je u njemu,
boji se čak i vjerovati Bogu,
vjerovati u Boga,
jer mnogi ne vjeruju.

Nekad se zvao kršćaninom,
sada se srami toga imena,
onog Čovjeka koji nas je
ljubio, ljubio do kraja.

A On, viseći sa drva križa,
ga gleda klonule glave,
okrunjen krunom od trnja,
rukama i nogama pribijen za križ.

Čovjek se srami,
čak mu je neugodno
izgovoriti Njegovo ime,

srami Ga se pred čovječanstvom.

A On moli viseći, rastvorenih
ruku, spreman da stavi pod
Svoje okrilje čovjeka: "Abba, abba,
oprosti im jer ne znaju što čine!"

Suza je pala na zemlju
sva crvena od krvi.
Moli i plače:" Abba, ne
uzmi im to za zlo!"

No čovjek je tvrd,
zauzet samim sobom
i ništa ne čuje,
dvoji se: vjerovati u Boga ili u znanost?

Promatra Abba sina
i žalosti se,
maše glavom lijevo-desno,
ostavlja dijete svoje na miru.

Tisuću problema čovjeku
je na pameti,
tisuću ga mori briga,
ali on se i dalje srami Čovjeka na križu.

Nikako da svjetlo dođe
na kraju tunela,
ide iz problema u problem,
iz muke u muku.

Sve se pouzda u svoj razum,
ta čovjek je razumno biće,
već će on nešto smisliti,
jer nema nerješivog problema.

A Bog plače.
Čovjek je zastranio
pouzdavajući se samo

u razum svoj.

Jadan čovjek!
I plače još Čovjek raširenih ruku
radi čovjeka: "Ne ostavljaj ih,
djelo ruku Svojih ne zapusti, abba!".

A abba konačno progovori:
"Kako je sijao, tako će i žeti!".
I začudi se čovjek zašto je
noć usred dana došla.

Josip Vdović

ATEIZAM, ANTEIZAM, AGNOSTICIZAM

CRTICE

Smisao. Razum. Srce.
Misao. Ka-bum. Sunce.
Što sam ja?
Što je svijet?

Bog, vrag, dobro, zlo.
Duhovne sile, fizika.
Svemir, Zemlja,
čovječanstvo, ja.

Život je san,
san je misao.
Misao je ideal,
ideal je asprakcija.

Moj put, put drugih.
Postignuća, ambicije.
Želje, snovi,
stvarnost.

Ciklus života,
prehrambeni lanac,

priroda, nebesa,
oblaci, svemir.

Tijek misli,
sreća, tuga,
prisjećanje,
najbliži.

Priča života,
osjećaji, misli,
sjećanja, htjenja,
crtice, pričice.

Svijet oko mene.
Politika, fuj.
Krađa, kompromitiranost,
nepoštenje, laž.

Moj cilj?
Potomci, vrijednosti
života, istina.
Nadasve ljubav.

Josip Vdović

JESMO LI ZABORAVILI

Sjeti se čovječe, sjeti se
da si prah i da ćeš to uvijek biti,
sjeti se sitničavosti svoje.

Na diži glavu previsoko
da vrat ne iztegneš,
na škrgući zubima da ne popucaju.

Očima ne kolutaj
da vid ne izgubiš,
šaka ne stiskaj da prsti ti ne puknu.

Jezika ne vadi iz usta
vrat da ti ne prereže,
ne mršti obrva
oči da ti ne iskopaju.

Ne razbacuj se riječima
da ne odbiju ti se o glavu,
ne zabadaj noktiju u meso
da ne puknu na dijelove.

Misliti nemoj da čvrsto na nogama stojiš
jer ti se zemlja za čas izmaknuti može,
dok još misliš da živ si,
eto te već u grobu.

Ne zaboravi čovječe, ne zaboravi
služiti, ne zaboravi
ni Boga ni čovjeka.

Josip Vdović

NE ZNAM GA

“I ti si od njih!” A Petar
reče: “Čovječe, nisam!”, Lk 22, 58

I ti si od njih!, viču glasovi
uprijetih prstiju u me.
Nisam!, odvrćam, vrtim glavom,
negiram istinitost prozivke.

Jesi, jesi! Ta nedjeljom si u crkvi,
uvečer moliš. Sigurno si od njih!
Nisam, kad vam kažem!
Kada si me to vidio, kada čuo?

Ne laži! Znamo mi tebe!,
prozivaju me i viču.
Ma nisam!, branim se,
niječem poput Petra.

Znamo da si budala,
znamo da si njihov.
Ne, ne znate! Da znate,
ne bi me krivo optuživali.

Glasovi su sve jači,
Njihov si, njihov!,
a moja usta ponavljaju,
Nisam, nisam!

I smiju se govoreći,
Vidi glupana!
Ja, poput Petra, priznajem
suzom, Bože, zatajio sam te.

Rugaju se, poput gavrana
grakću, a ja se lomim,
krivica me satire.

Zanijekao sam te Gospode,
tvrdio da nemam veze s tobom,

a dobro znam da to nije istina.

Svijet me je pritisnuo i ja
sam se prepao, ali sada
sam spremniji svjedočiti,
Da, ja sam od njih.

Zanijekao sam te, tvrdio sam,
Ne znam tko je Bog, ne znam
što je Crkva, a znao sam i
znam, jer sam te upoznao.

Hoću li sutra opet zanijekati
ne znam. Nadam se da ne.
Ti me pomози da budem čvrst,
da budem vjeran.

Da kada me pritisnu
mogu posvjedočiti,
Da ja sam od njih,
ja sam Kristov!

Josip Vdović

DA LI SMO SHVATILI

Božić je stigao,
mali Bog, Sin.
Majka i otac
mu se raduju,
anđeli pjevaju:
rodio se Bog i čovjek!

Ljudi pak po svijetu
hode i ne misleći o tome.
Svak svoju gleda brigu,
strasti zadovoljiti teži.

Posvuda čestitke i čestitari,
popusti i sniženja!

A duh Božića?
Gdje je nestao?
Među gužvom,
među svjetlima grada.

Među kićenim ulicama
i štandovima koji traže zaradu.

Da li smo shvatili
da je Božić stigao?
Jesmo li svjesni što
je to Božić?

Gledajući oko sebe zaključujem:
ni ja ni svijet oko mene
ne znamo što je Božić
niti koji mu je smisao.

Ovaj Božić nije kao protekli.
Bitno je drukčiji.

Svi slave Božić
i pjevaju božićne pjesme,
a malo od tih

razmišlja što to znači.

Božić je postao
puka tradicija.

A ove godine
je najtužniji.

I ne znam hoće
li ikada više biti kao što je bio.

Josip Vdović

ATEIZAM, ANTEIZAM, AGNOSTICIZAM

VJENČANJE NEBA I ZEMLJE

Posvećeno D. L. i A. L.

Cvrči, cvrči cvrčak na drevnom dvoru,
Dvoru u davnini vremena zaboravljenom...

Obred drevni veže vas u jedinstvu svetosti,
On odražava bjelinu vaše nepokolebljive vječnosti,

Zavjet mirisne i smirene odanosti
Uobličen u zlatni krug vjernosti

Čuje se glas buduće prošlosti:
„Vjera, ljubav i ufanje...“

Marko Paradžik

BOG

Radost u prsima želi vikati:

Hvala Ti što jesam!

Jednom kada počneš biti, nemoguće je više ne biti...

Zalazak sunca obasjava crvenilom figuru mislioca na terasi

Šeće amo tamo

Misli: Kako je divno biti i kako se milijun teških trenutaka
ne može mjeriti s ovim trenutkom kada sam sretan što jesam...

Stoji bosih nogu na travi, u noći

Zemlja ga puni snagom da gleda

Gleda u zvjezdano nebo i moli Oče naš

Koji jesi na nebesima...

Marko Paradžik

HRVAČ

(iliti *Ad maiorem Dei gloriam*)

Sa životom gordim se hrvam,

Da ga svladam,

Da njim ovladam,

Da njim zavladam!

I boj se ljuti između nas bije;

A publika čovječanstva nijemo gleda...

I šuti,

I bol čuti,

I smrt sluti,

Talent da u pomoć pozovem nemam.

Samo moja volja tu je

Što u volju Božju se čvrsto uzdaje...

Znam da me Hektorova kob čeka,

Neka samo ona čeka,

Jer moj poraz pobjeda bit će!

Sve dok moje srce Njega slavi!

Sve dok moja pjesma Njega hvali!

Božja zora nakon tamne noći stići će!

Marko Paradžik

NON SERVIAM!

Marko Paradžik

Na terasi apartmana u Dugoj uvali odmarali su se momci nakon drugoga treninga u hrvačkom kampu. Njihova tijela u smiraju dana djelovala su poput živih kipova starih Grka. S terase se vidjelo beskonačno plavetnilo mora uvale koja odmara od ljetnoga užitka prije nego što nastupi sumrak. Nekolicina se ozbiljno zabavljala kartanjem, dok je jedan od njih završavao čitanje Tolkienovoga „Hobita“. Upravo je čitao dio u kojem je umro Thorin Hrastoštit. Čudna mu se knedla stvorila u grlu, jedino ga sram spriječi da ne zaplače pred svojim društvom. Bilo je neobično to što je on u hrvačkom kampu čitao gomilu knjiga za vrijeme odmora od treniranja, no to mu se još moglo oprostiti – plakanje zbog štiva ne bi mu se moglo oprostiti jer hrvač ne plače, osim ako ne izgubi u finalu turnira. Tada bi to bilo prihvatljivo. U takvim kolektivima ljudi nižega rasta privlače ljude višega rasta bilo za zadirkivanje bilo za maltretiranje, i to posebice od onih s određenim kompleksom manje vrijednosti. Cilj je da izazvani pruži otpor i da se taj otpor slomi silom. U tom slučaju izazivaču višega rasta poraste osjećaj superiornosti i nestane mu osjećaj kompleksa manje vrijednosti. S tom namjerom njemu je nehajnim korakom prišao Almir, musliman, sa zlokobnim smiješkom na licu:

- Čujem da ideš za svećenika.
- To nije točno.
- Kako nije točno, pa upisao si popovsku školu.
- To je škola pod upravom Crkve s pravom javnosti, mogu ju upisati i oni koji ne uđu u sjemenište kao kandidati za svećenika.
- Šta se bojiš priznati, ne ću ti ja ništa.
- Ništa ja nisam porekao, samo ti želim objasniti. Ja sam puno ambiciozniji tako da ja idem za papu.
- Zbilja?
- Ne, glup si. Hahahahah...

- Aha, onda ipak ideš samo za svećenika da hvataš malu djecu po župama.
- A što se ti ne razneseš već jednom s tom svojom pameti u skladu sa svojom vjerom!

U tom trenutku Almir krene prema njemu da silom izravna gubitak dovitljivosti na riječima. Brzo poput tihoga vjetra sa stola s kartama iskoči i tijelom mu se ispriječi snažni Ličanin Nikola s dvije teške stisnute šake u pripremi. Almiru je bila jasna njegova reakcija i što ga čeka ako nastavi dalje u svojem naumu. Čitaču „Hobita“ učini se da je gard Ličanina vikao: „Vade Retro Satana!“ Almir odstupi i preko ramena Nikole uputi pogled pun prijetnje svojem sugovorniku. Ličanin mirno sjedne za stol kao da se ništa nije dogodilo i nastavi miješati karte. Nije čak ni tražio riječi hvale od svojega prijatelja. Njegova zaštita bila je svojevrsna samorazumljiva dužnost jednoga brata katolika prema drugom bratu katoliku u nevolji. U tom trenutke izađe na terasu Siniša koji je sve slušao iz svoje sobe.

- Uopće ne razumijem te vaše vjerske svađe kad je svakoj imalo inteligentnoj, pametnoj osobi jasno da Bog ne postoji!

Nikola stane miješati karte i nastupi tišina. Tišina puna napetosti. Siniša i Nikola gledali su se poput kauboja u špageti vesternu Sergia Leonea. Siniša potegne prvi.

- Što me gledaš, ti si kao neki vjernik, mislim ti zaista vjeruješ u nekog svemogućeg Boga?
- Da.
- Znači vjeruješ u Boga koji čini čuda i, ono, može učiniti da tipa uskrсну mrtvi i sve te gluposti?
- Da.
- Hajde onda ako vjeruješ, dokaži mi da Bog postoji i povjerovat ću. Evo izvuci odmah sada iz špila karata srce as. Neka ti tvoj Bog ako postoji pomogne u tome.

Nikola potpuno smireno spusti špil i ne skidajući samouvjeren i bistar pogled sa Sinišinih očiju izvuče kartu iz sredine špila. Ugledavši što se nalazi na karti, blago se nasmiješi i okrene kartu prema Siniši. Srce as! Siniša se potpuno izbezumi, grimasa na njegovom licu to je jasno otkrivala.

- Nemoguće! To je neki trik ili slučajnost, a možda si samo imao sreće, daj meni karte da ih promiješam i sad ti biraš kartu koju ćeš izvući i vučeš s vrha špila koji ne diraš!
- Može, miješaj karte!

Ponovno tišina. Pozornost svih prisutnih bila je usmjerena na špil karata. Sinišine su ih ruke barem pet minuta nervozno miješale. Zatim naglo i silovito položi karte na stol. Promatrači sa špila, svi skladno kao grčki kor, usmjere pogled pun iščekivanja prema Nikoli. On je i dalje bio smiren kao da se ne događa ništa izvanredno. Ni traga sumnji. Ni traga dvojbi. Ni traga oklijevanju. Nikola se ponovno nasmiješio.

- Znači, ja biram kartu koju izvlačim?
- Da, ti biraš, ali izvlačiš s vrha!
- Dobro. Za mene je Bog kralj svega što postoji i zato ću uz njegovu pomoć izvući kralja.

Nikolina ruka posegne za kartom na vrhu špila i bez da je pogledao o kojoj se karti radi, pun vjere kartu odmah brzo okrene prema Siniši. Izvukao je kartu kralja! Kor promatrača ispusti snažan uzdah i usklik iznenađenja. Siniša se sav zacrveni i ušuti. Nikola ga je pitao želi li još dokaza, no ovaj se brzo povukao u tamu svoje sobe i nešto promrmljao sebi u bradu. Tolkienovu čitaču učinilo se da je mrmljao non serviam, non serviam, non serviam...

MOJ PRIJATELJ GURU

Marko Mustić

ATEIZAM, ANTIPEZAM, AGNOSTICIZAM

Globalni sustav za pozicioniranje toga je dana zabilježio njegovu lokaciju u derutnom socijalističkom neboderu u ulici K. 12. Egzistirao je u svojoj maloj neurednoj sobi prepunoj knjiga, čudnih papira, starih slika i raznih zgužvanih papirića. Sve objekte i površine u sobi prekrivao je sloj lagane bijele prašine. Sjedio je na tepihu u pozi za meditaciju, leđima naslonjenima na rub kreveta koji je stajao usporedno zidu. Taj je zid bio hladan, pun rupa i tragova od tko zna kakvih nepodopština iz njegovoga djetinjstva. Volio je kao dijete pisati i crtati po zidu, na kojem je još uvijek ponosno stajalo (doduše pomalo izbledjelo) ime „Ivan“, označavajući vlasnika sobe. Ne može se reći da mu je ovaj položaj tijela bio sasvim ugodan, no bio je to položaj koji je njega inače najviše poticao na razmišljanje. Blaga neugoda koju je osjećao zbog ruba kreveta koji mu se urezao u leđa služila je kao poticaj za budnost i oštrinu misli. Čovjeku je prije svega potreban mir i tišina, uvijek je hrabro zastupao to svoje temeljno uvjerenje. Pogotovo nakon dana ispunjenoga raznim događajima i interakcijama s ljudima. Interakcije su ga najviše umarale. Uvijek bi nakon dužih razgovora s jednom ili više različitih osoba osjećao neodoljivu potrebu da se zavuče u svoju toplu jazbinu i odmori mozak od napada tuđih energija koje su djelovale ometajuće na njegov duševni mir. Potrebno je pustiti da se određeni dojmovi u glavi slegnu i dobiju onaj ispravan, za meditaciju pogodan oblik.

Toga je dana bio posebno pod dojmom. Imao je priliku upoznati čovjeka koji se po svojim karakteristikama itekako razlikovao od većine ljudi. Fizički izgled dotičnoga čovjeka ni u čemu nije bio izvanredan, radi lo se o mlađem muškarcu prosječnoga izgleda, no njegove unutarnje karakteristike bile su vrlo neuobičajene. Mnogi su ga smatrali mudrim i prosvijetljenim, neki su čak njegovim rukama pripisivali ljekovita svojstva. Bilo je tu govora o raznim aurama, čakrama i misterioznim energetskim poljima. Doduše, te su priče uglavnom širile gospođe u srednjim godinama, što znači da ih treba uzeti s velikom rezervom. Uostalom, Ivan nije bio tip koji bi ozbiljno shvaćao takve gluposti (osim možda u trenutcima slabosti kada bi se odmah posramio svojih misli), no iz nekog ga je razloga ovaj čovjek zaintrigirao samim svojim postojanjem. Zvali su ga jednostavno Guru i padali pod njegovim nogama

tražeći milost. Ivan nije tražio milost, tražio je samo znanje. Znanje je bilo ključan pojam u Ivanovom životu. To se ne odnosi na neko tehničko, praktičko znanje, to ga je najmanje zanimalo. To se odnosi na metafizičko znanje koje ga je odmalena fasciniralo. Što je bio uzrok ove neodoljive privlačnosti za sve što je metafizičko, duhovno i filozofsko? Ivanu nije bilo sasvim jasno. Možda je bio jedan od onih posebnih ljudi koji se svojim duhovnim svojstvima uzdižu od ostalih praktičnih, svakodnevnim životom opsjednutih jadnika. Možda je jednostavno bježao od života. Tko bi znao? Svakako ne Ivan. Kako god bilo, Guru je utjelovljenje Ivanovih očekivanja za jednoga učitelja duhovnosti. Prije nekoliko dana prvi je put bio na njegovom seminaru.

Publika se uglavnom sastojala od sredovječnih ljudi, najviše žena, i desetak muškaraca raštrkanih u publici, iz čijih se držanja i izraza lica mogla dijagnosticirati blaga izgubljenost i neiskustvo u društvenim odnosima. Guru je bio smješten u udobnoj bijeloj fotelji na blago uzdignutom podiju. Bio je odjeven sasvim normalno, nije bilo ni traga narančastim ili bijelim haljama, nije čak bilo ni cvjetnih aranžmana na pozornici. Ovo nije nekakav standardan guru – pomislio je Ivan – ovaj je neuobičajeno skroman i nenametljiv. Izgledao je kao tehnološki revolucionar koji upravo namjerava upoznati tehnološki nepismeni narod sa svim performansama svoje nove kreacije.

Kad je u dvorani prestalo komešanje, Guru je blago podigao ruke, ostajući u sjedećem položaju na svojoj fotelji, i pozdravio sve prisutne svojim neobično dubokim glasom:

- Narode moj, pozdravljam vas i veselim se vašim licima. Došlo je vrijeme da čujete riječi utjehe i ozdravljenja. Na početku vas želim upozoriti kako će riječi izgovorene na ovom seminaru za neke biti neočekivane i šokantne.

U dvorani je nastao lagani žamor. Ivan je osjećao blagu tremu koja bi ga obično hvatala prije pisanja ispita, liječničkoga pregleda i nadolazeće spoznaje.

- Vidite, prijatelji moji, ja nisam vaš učitelj. Ja sam vaš brat i nudim vam bratski savjet. Tu ste zato što tražite olakšanje od patnje i boli. Neki su od vas usamljeni, neki su zaboravljeni,

neki su bijesni i razočarani... Sve ja znam jer sam sve osjetio na svojoj koži. Nisam bolji od vas, najbolje što se može reći o meni jest to da sam se probudio na vrijeme. Želim vam odmah na početku reći nešto: prestanite bježati od sebe! – povisio je glas – neće vas spasiti ni Bog, ni sveci, ni ja. Boga nema, sveci su mrtvi, a ja sam nesposobni jadnik poput vas. Ponavljam, jedino što sam se ja – probudio!

Ova je izjava izazvala očekivano uzbuđenje i komešanje u publici. Ivan je osjećao neugodu i zbunjenost, može se ustvrditi da je i njega iznenadio ovaj izljev svete skromnosti.

- Što ja zapravo želim reći ovim grubim riječima? Želim reći da smo mi materija koja je dobila život. Mi smo osmislili svoju dušu, mi smo osmislili sebe. Jedina osoba koja nam može pomoći smo mi sami. Nemojte moliti, nemojte meditirati, bacite sve te beskorisne prakse. Zar ne vidite da samo bježite od sebe i svojih problema? Braćo i sestre, vi bježite od straha i trujete svoj um slojevima ideja koje ni sami ne razumijete posve. Upali ste u mrežu snova koju ste sami ispleli. Sve je ovo laž, ova pozornica je laž, ova fotelja na kojoj sjedim je laž, ovaj seminar je laž. Istina se nalazi u svijesti, u subjektu – vi ste taj subjekt. Vi imate svjesnost, vi imate svijest koju nazivate dušom. Vi ste smrtni bogovi. Da, dobro ste čuli, vi ste bogovi! – kazao je Guru ekstatično povisujući glas svakom narednom riječi – ja vas volim i želim svakome od vas dati jedan zadatak koji će vas uvjeriti u moje tvrdnje. Jeste li spremni?

Uslijedila je tišina koja je trajala dovoljno dugo da svima bude neugodno. Uskoro su se počeli javljati sramežljivi glasovi koji su u zajedničkom mrmljanju proizveli efekt lavine koji se uskoro transformirao u gromki „JESMO!“. Ivan je iznenađeno shvatio kako je gotovo i sam uzviknuo potvrđan odgovor.

- Odlično! Želim da osvijestite činjenicu da imamo samo jedan život. Želim da shvatite kako trebate živjeti ovdje i sada. Uzmite ono čega se najviše bojite i pokušajte to ostvariti. Ako želite probati nešto novo, sada je vrijeme da to učinite. Ako žudite da vas ljudi poštuju, natjerajte ih na to kako god znate,

ako osjećate žudnju za bilo čime, prepustite se toj žudnji, varajte žene i muževe ako treba, ostavite djecu drugima, djeca su teret...

Guru se pomalo izgubio u svojem verbalnom mahnitanju, dodavši:

- Učinite sve ono što smatrate šokantnim, učinite sve ono što želite, ali se pribojavate neuspjeha. Zar ne vidite da vam ne nudim ništa novo? Zar ne vidite da vam nudim nauk tako jednostavan... tako jednostavan zato što je upravo on dio vaše nutrine. Ovo je nauk kojega pokušavate izbjeći svim snagama jer se bojite, bojite se samih sebe, bojite se i samoga straha...

Guru je u ovom stilu nastavio puni sat, publika je bila u ekstazi. Kao da se sva životinjska sila probudila u ljudima. Neki su spontano počeli urlikati i skidati odjeću sa sebe. Guru je bjesnio i skakao po pozornici, govorio je sve što su ljudi željeli čuti, opravdavao je svaki zločin zamisliv čovjeku. Ivan je počeo dovoditi u pitanje vlastiti razum. Osjećao je kao da se temelji stvarnosti urušavaju pod njegovim nogama, kao da ga vrtlog suludih izjava i krikova povlači negdje duboko u zemljinu jezgru u kojoj će se rastopiti. Nije više bilo nikakve sumnje – trebao je pobjeći iz ove pomahnitale dvorane što prije. Nekako se progurao kroz gužvu i brzim korakom odšetao kući. Hladna je kiša počela padati sitnim kapljicama, predstavljajući realnu opasnost Ivanovoj kapom nezaštićenoj glavi. Vremenski uvjeti bili su posljednja stvar na koju bi pomislio...

Te večeri nije dobro spavao, osjećao se potpuno iscrpljeno i slomljeno. Osjećao je da ne može povezati dvije suvisle misli. Nakon mnogo mučenja, utonuo je u tupi san bez snova. Bila je to ona vrsta sna nakon koje se čovjek osjeća umornije nego u trenutku kada je legao u krevet. Kad je obavio svoj jutarnji ritual koji se sastojao od petominutnoga istezanja, tuširanja u hladnoj vodi i ispijanja engleskoga čaja (čitao je internetske stranice koje promoviraju zdravi život), brže-bolje uputio se prema svojem računalu. Prošao je sve nacionalne i lokalne internetske portale u potrazi za nekakvom vijesti koja bi ukazala na to da je jučerašnje mahnitanje bilo stvaran događaj. Možda nekakav izvještaj popraćen vizualnim dokazima u sklopu rubrike zadužene za izvještavanje o apsurdnostima... Sve su se nade takve vrste izjalovile. Naišao je samo na nekoliko crtica teksta na jednom malom lokalnom

portalu. Naslov je glasio „Nova duhovnost u posjetu“ i nudio je prilično siromašan opis jučerašnjega susreta. Posve je izostalo navođenje ludosti kojoj je svjedočio. Članak je sadržavao sliku Gurua, nasmiješenoga i u zagrljaju neke starije žene, po svemu sudeći jedne od onih indoktriniranih obožavateljica. Ivan se našao u velikom problemu. „Zar je moguće da sam ono jučer ja umislio? Zar je moguće da je ono divljanje i potpuno predavanje najgorim životinjskim porivima ostalo bez osude? Ili su svi poludjeli, ili ja gubim razum u halucinacijama“. Ovo su samo neki primjeri misli koje su uznemirivale Ivana i koje su u njegovom umu već aktivirale mehanizam anksioznosti. Uskoro će uslijediti napadaj panike. Ivan je dobro poznao taj intenzivan i neugodan osjećaj.

U pokušaju da izbjegne užas paničnoga napada, odlučio je pobjeći na svježiji zrak. Katkad bi mu duge šetnje pomagale da razbistri um. Hoće li u ovom slučaju šetnja biti djelotvorna ili ne, bilo je još neizvjesno. Znao je samo da se mora što prije maknuti iz stana. Osjećao je kao da će iskočiti iz svoje kože. Šetao je i šetao, racionalizirao je na sve načine onaj pakleni doživljaj. „Pa nije da je dvorana vrvjela od novinara, uostalom, Guru nije dosegao razinu popularnosti koja bi zahtijevala rigoroznu medijsku pažnju... ali kako onda novinari onog lokalnog portala nisu primijetili čudnovate događaje? Kako se u publici nije našao još netko tko bi izvijestio javnost o suludim događajima na duhovnom seminaru?“

Koliko se god trudio, nije si mogao objasniti što se zapravo dogodilo i kako je reakcija na iskazanu ludost izostala. Svaki put kad bi pomislio da je došao do utješnoga objašnjenja koje bi sve stvari povezale u jednu logičnu i razumnu cjelinu, ubrzo bi uslijedili protuargumenti iz neumoljivo logičnih predjela vlastitoga uma koji su ga opominjali na postojanje ozbiljne nekonzistentnosti. Nikako nije mogao pronaći duševni mi. I da bi situacija bila gora, počeo je primjećivati neobične nekonzistentnosti u okolišu. Prošao je kraj jedne ulice koju je poznao kao svoj dlan i odjednom mu se jedna od zgrada učinila neobičnom. Kao da izgleda drukčije nego inače... „Zar je ovo moguće?“ pitao se. Ova je zgrada bila očito viša od one koja bi trebala stajati na njezinom mjestu i imala je nešto drukčiji oblik. Osjetio je probadanje panike u želudcu. „Znači ovako izgleda gubitak razuma?“ – odjednom je ubrzao korak. Počeo je mahnito šetati, gotovo je trčao. Pokušao se ne obzirati

na stabla kestena koja su čarobno zamijenila uobičajene visoke borove, inače dojučerašnjim zaštitnim znakom ulice V. „Gotovo je sigurno da ludim“ – naglo se okrenuo i potrčao je prema svojoj kući. Nije znao što se točno događa i kako se našao u ovoj noćnoj mori, ali morao se vratiti u svoju kuću. Dom je uvijek sigurnost, čak i kada se stvarnost urušava. Kad je ušao u svoju zgradu, već je u rukama držao ključ. Mahnito je otključao vrata pokušavajući ignorirati tamnosmeđu, gotovo crnu boju vrata koja nije imala nikakve veze sa svijetlosmeđom bojom koja je krasila njegova vrata otkako pamti. Ušavši u svoj stan, pao je na koljena, pokušavao je držati oči zatvorenima kako bi primijetio što manje ludih i novih detalja alternativne stvarnosti koji su ga nasilno izazivali. Ipak nije izdržao, širom je otvorio oči i shvatio da se nalazi u stanu koji zapravo nije njegov. Kauč je drukčiji, televizor je dosta veći, parketa nema, boja zidova neugodno je crvena i raspored soba je drukčiji. Sila koja bi se mogla usporediti s desetak napadaja panika razderala je unutrašnjost njegovoga bića. Strah i panika pomiješali su se s depresijom i općim osjećajem besmislenosti. Njegov identitet nije bio stabilan. Možda je želio umrijeti, ali nije bio siguran ni što znači živjeti. Ništa nije znao. Zaspao je na podu.

...

Otvorio je oči. Osjetio je kako mu tijelo leži na krevetu. Do njega je stajao najneočekivaniji gost. Gost iz druge dimenzije, izaslanik izvanzemaljskih sila. Entitet koji je vrijeđao moral i prkosio razumu. Dok je trljao oči pokušavajući se razbuditi, njegovu sobu osvjetlio je vragolasti osmijeh dobrog prijatelja. Jedinoga prijatelja kojega je ikad imao. Pružajući mu ruku, nudeći mu spas, nad njegovim krevetom uzvisio se lik osobe koja je imala poznato lice. Bilo je to njegovo lice. Bio je to njegov prijatelj Guru.

CLII

Tvoje su suze k'o parfem od ruža,
ćutim ga kada tvojim putem hodim.

Svakim korakom jačina se pruža
dajući opoj tim dušama srodnim!

Staza do tebe postaje sve uža
jer čiste su želje kojim se vodim.

Ako me ljubav Božja oboruža,
Njemu neka ponajprije ugodim!

Tebi me vodi miris tog parfema,
s obilnijim suzama sve sam bliže.
Dok se duša moja za tvoju sprema,

posljednje pjesme u čeznuću niže –
miris je to kakav prolaznost nema
jer sam' u vječnost naša ljubav stiže!

Gloria La Marr

CLIII

Neka se Nebesa raduju s nama –
dvije su duše u jedan oblik stale!
Usta smo, Bože, predali hvalama
jer čuda činiš, a duše nam male!

Dok sam snivala, nisam bila sama,
s Tobom su mi ruke pupoljke brale.
Raskošno su nikli oko Tvog hrama,
jutrom su ih suze obline prale!

Hvala Ti, Oče, za sjaj koji daješ,
ništiš tamu koja zabludi vodi.
Moju ruku u njegovu predaješ,

za ljubav se dvoje na jedno svodi;
radi istine svoju kćer udaješ,
da pokraj njega hoda u slobodi.

Gloria La Marr

DVIJE KULE

Zaboravljena daleka zemlja,
planina moćna
i rijedak zrak.

Na arheološkim iskopinama
dvije kule stoje.

Hladne, oronule, same,
zastale u vrtlogu vremena.

Jedna, tamna i mračna,
okružena poluraspadnutim bedemima
ostavlja dojam kako je nekoć

na ovome mjestu
vatra tinjala u znak pozdrava
istraživačima s toplog juga.

Sada više nikoga nema.
Tu i tamo koja skitnica zaluta.

Pogled prema gore zastaje
na dva prozorčića
koji kao vjeđe sklopljeni stoje.

Krov se odavno urušio,
i ne brani nebu da vidi
tamu unutra što se proteže.

Nekako, nije ju briga.
Suha trava povija se ukorak sa burom
tik do visokih zidova
koji se uzdižu do nemilih visina.

Ogoljeli i ne tako čvrsti,
njišu se zajedno s vjetrom.
I tako u simbiozi s gustom maglom,
lagano tonu u zaborav.
Nedaleko druga stoji.
mlađa, pitomija, čvršća.
Zidovi udubljenja kriju,
kao kakav mozaik zaigrani.
Doimaju se ugodno,
željni dodira toplinu siju.
Zavode pitomošću oblika
i čeznu za tim rukama
koje će im pomoći
željenu visinu doseći.
Za nagradu dopustit će nakratko
pogled preko zida
ne bi li ih natjerao
da se požele zadržati
u dubinama iza.
Ali zna da puhnut će vjetar
koji otklizat će ih natrag,
sve do temelja
na kojima ne leži čvrstina,
već samo raspucala suština
odsječena od cjeline stvarnosti.

ZVIJEZDE

Želiš li poći sa mnom
dolje do plaže,
pa da legnemo pod
onaj stari bor
koji miriše na smolu?
Pođi da gledamo
u zvijezde sjajne
na crnome svodu
što nam se otvorio
ne tako davno
i rastočio nam misli.
Želiš li poći sa mnom,
da vidiš kako blistaju
u tami bez obzira
na jučer i na sutra?
Pođi, ako padne koja,
pa da zaželiš nešto.
Možemo i prstima iscrtati
onog hvatača najvećeg,
na nebu tvoje svjesnosti.
Hoćeš li poći sa mnom,
pa da ti obećam
da hvatat će tvoje snove
jer počet ćeš snivat opet?
Pođi, ostat ćemo do sutra,
pa da mi povjeruješ
ako kažem
da zvijezde sjajit će
i tada.

Pixie

OBNOVA KAKVU ŽELIM

G. K. Chesterton

Čini mi se da eminentni novinar koji piše pod pseudonimom Candidus u Daily Newsu smatra ovo doba bezbožnim te od nas traži da imamo više vjere. I to me tjera da ga pitam: „Vjere u što?“ Čini mi se da poganske dame i gospoda koji uživaju u ljudskim žrtvama imaju mnogo vjere u svoje idole, a Candidus priznaje da mnogi ljudi danas imaju vjere u mnoge čudne bogove.

Primjećujem također da je Candidus ražalošćen nad dječacima i djevojčicama koji bivaju doneseni na ovaj svijet zbog toga što nisu odmah ili djelomični liberali ili djelomični konzervativci. Slažem se s time, ali bojim se kako se ne mogu složiti da je većina ljudi danas izgubila vjeru u političare. E da barem jesu! Nisu oni izgubili vjeru, već Vjeru – jednu sasvim drugu stvar. Niti imam nagnuće molitvi za puko oživljavanje religije. Poganske dame i gospoda imaju svoju religiju, spiritualisti i scientisti također; ali nemam nikakve želje da se ijedna od njihovih religija obnovi. Jedina religija za koju imam ikakvoga dubljega interesa jest ono što smatram pravom religijom, Vjerom. I pod time mislim na povijesnu Crkvu kršćanstva. I ne vidim potrebe za oživljavanjem nje. Ona je već tu, kao što je i uvijek bila, još otkako ju je Gospodin institucionalizirao, s dnevnim Čudom na tisućama oltara. Sve što moramo učiniti jest vratiti se Vjeri. Ja sam joj se vratio, prakticirao sam ju te se bojim da sam u tome bio pomalo neuspješan.

Ono što se uobičajeno misli pod obnovom vjere mnogo se više odnosi na druge religije, a ne na našu. Jer mi nismo naš emocionalan svat. Mi prihvaćamo određene misterije poput Presvetoga Trojstva ili Presvetoga Sakramenta, koje, kako mi je gospodin Eric Gill jednom rekao, nisu iznad razuma, već iznad racionaliziranja. Stoga mi nemamo običaj intervjuirati anđele niti živimo u neprestanoj ekstazi. Mi pratimo put razuma te temeljimo svoju religiju na vrijednosti običnih ljudi i običnih stvari. Istina je da imamo mistike. Ali kada se katolički mistik pojavi, tada Crkva na njegov misticizam uvijek gleda sa sumnjom. Jer, dok je pravi mistik svetac, lažni je mistik smrtonosna opasnost. U protestantskoj obnovi to nije tako. Mistik koji može imati autentičnu viziju, ali on nema kočnice. Ako skrene sa staze, tada sa sobom povlači sve

svoje sljedbenike. Ili pak možda nema autentičnu viziju. U oba slučaja, njegovi će sljedbenici biti potaknuti u uživanju emocija. I mi naravno imamo svoje emocionalne katolike. Ali većina uzima svoju religiju kao jedino razumno objašnjenje svijeta. Sebe pronalaze u realnosti. Moje vlastito vjersko putovanje nije bilo na valovima emocija, već kroz mirno intelektualno uvjerenje. I siguran sam kako sam na pravom mjestu kao što bih bio siguran da mi je zglobovi na pravom mjestu ako se nekoč iščašen vrati na mjesto. Učenje crkve jest posvećenje običnih stvari. Dvije obične stvari, kruh i vino, postaju Tijelo i Krv našega Gospodina. Ima jedna zaštita običnoga čovjeka od stručnjaka – papa se ispovijeda običnom svećeniku (a tko je ikada čuo da feldmaršal priznaje svoje pogreške običnom vojniku?). To je jedina sigurna zaštita zdravoga razuma. Razmisli samo u kojoj je mjeri danas nestala sumnja u razum i savjest te koliko je poricanje dokaza naših čuvstava. To je jedina zaštita naše slobode. Možda se sjetite Bellocovih riječi iz knjige „Put u Rim“ gdje kaže: „...po njezinom autoritetu čovjek je slobodan.“

Cijela je naša civilizacija zapravo katolička civilizacija. Ako ne želite tu civilizaciju, tada možete podržavati njezino uništenje. Ali ako ju želite, tada ne možete razumski poreći kako je katolička. Ta se civilizacija danas napada sa svih strana. Ona se ruši. Obitelj koja je njezino središte i temelj pod neprestanim je napadima. Mislim da je praktična stvar pozvati sve ljude dobre volje koji vjeruju svojem zdravom razumu, koji vjeruju u obitelj te koji smatraju našu civilizaciju vrijednom očuvanja (iako možda nisu svjesni njezina podrijetla) da stupe u obranu grada.

Osobno radim u obranu te civilizacije s raznovrsnim suborcima koji sebe nazivaju agnosticima, ateistima, anglikancima i metodistima. Vjerujem da će na kraju shvatiti ime doma koji brane. Ali već ga brane. Brane brak, koji je ili nesavladiv ili je ništa. Oni brane slobodu, taj suštinski atribut čovjekova dostojanstva. Oni brane grješnika, koji itekako dobro zna da je grješnik, dok bi ga drugi proglasili mentalno defektnim ili pak nadčovjekom. Oni brane privatno vlasništvo, to esencijalno obilježje slobode. Sve je to djelo racionalista koji brane prava čovjeka; i izgleda kako, igrom slučaja, čine posao katolika koji rade za kraljevstvo Božje.

Nije bez značenja da se dvije najveće enciklike modernoga doba, jedna Lava XIII. te druga trenutnoga pape¹ bave praktičnim pitanjima ekonomije i napada na našu katoličku civilizaciju. Trebali biste ih pročitati i vidjeti kako je Katolička Crkva zdravorazumna i racionalna, te kako prodire u srž naših socijalnih problema. Svaki čovjek vidi da je potrebno djelovati. Institucije se mogu srušiti, sloboda iščeznuti. Vlasništvo može postati privilegija nekolicine umjesto prava svih. Strojevi mogu postati važniji od ljudi i u novinama ne bi trebalo tiskati nikakve novosti o opasnostima. No otkriveno je da te stvari na kraju ne funkcioniraju i da se ne isplate. Zapravo, otkriveno je da nešto treba poduzeti.

Postoji samo jedan izbor. Katolička se civilizacija mora ponovno uspostaviti ili će biti raskomadana. Stoga zaista pozivam na obnovu, na zdravorazumsku obnovu u ime pravde, slobode, privatnoga vlasništva i obitelji. Uvjeren sam da ćemo nakon izvojevanje obrane vidjeti da je stijeg pod kojim smo se svi borili bio stijeg Crkve. U međuvremenu, svojim ću mumljanjem nastaviti boj i daljnju regrutaciju.

Prijevod: Ivan Dadić

---

¹ Misli se na papu Pia X.

ISPRAVCI

U uvodniku prošloga broja pogrešno je navedeno da je *Zrinka Bušić nećakinja Zvonka Bušića*. Ona je, zapravo, *nećakinja Bruna Bušića*.

Također, pogrešno je navedena *e-mail adresa autora Dominika Andreića: umjesto dominik.andreic@gmail.com* trebalo je stajati *dominik.andreic.hr@gmail.com*

Stavovi i mišljenja u tekstovima i sadržajima pojedinih autora nisu nužno i stavovi uredništva, udruge i ostalih autora.

Časopis
za kulturu, društvo i politiku
Obnova
financijski podupire Grad Zagreb.